

ISSN 2072-0297

Молодой учёный

Ежемесячный научный журнал

№ 4.1 (63.1) / 2014

Спецвыпуск

II Международная научная конференция «Современная наука и инновации»

Университет «Болашак», г. Кызылорда, Казахстан

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Ахметова Галия Дуфаровна, *доктор филологических наук*

Члены редакционной коллегии:

Ахметова Мария Николаевна, *доктор педагогических наук*

Иванова Юлия Валентиновна, *доктор философских наук*

Лактионов Константин Станиславович, *доктор биологических наук*

Сараева Надежда Михайловна, *доктор психологических наук*

Авдеюк Оксана Алексеевна, *кандидат технических наук*

Алиева Тарана Ибрагим кызы, *кандидат химических наук*

Ахметова Валерия Валерьевна, *кандидат медицинских наук*

Брезгин Вячеслав Сергеевич, *кандидат экономических наук*

Данилов Олег Евгеньевич, *кандидат педагогических наук*

Дёмин Александр Викторович, *кандидат биологических наук*

Дядюн Кристина Владимировна, *кандидат юридических наук*

Желнова Кристина Владимировна, *кандидат экономических наук*

Жуйкова Тамара Павловна, *кандидат педагогических наук*

Игнатова Мария Александровна, *кандидат искусствоведения*

Коварда Владимир Васильевич, *кандидат физико-математических наук*

Комогорцев Максим Геннадьевич, *кандидат технических наук*

Котляров Алексей Васильевич, *кандидат геолого-минералогических наук*

Кучерявенко Светлана Алексеевна, *кандидат экономических наук*

Лескова Екатерина Викторовна, *кандидат физико-математических наук*

Макеева Ирина Александровна, *кандидат педагогических наук*

Мусаева Ума Алиевна, *кандидат технических наук*

Насимов Мурат Орленбаевич, *кандидат политических наук*

Прончев Геннадий Борисович, *кандидат физико-математических наук*

Семахин Андрей Михайлович, *кандидат технических наук*

Сенюшкин Николай Сергеевич, *кандидат технических наук*

Ткаченко Ирина Георгиевна, *кандидат филологических наук*

Яхина Асия Сергеевна, *кандидат технических наук*

На обложке изображен граф Сергей Юльевич Витте (1849–1915) — русский государственный деятель, министр путей сообщения, министр финансов, председатель Комитета министров, председатель Совета министров.

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются. За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы. Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов. При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Материалы публикуются в авторской редакции.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231. E-mail: info@moluch.ru; <http://www.moluch.ru/>.

Учредитель и издатель: ООО «Издательство Молодой ученый»

Тираж 1000 экз.

Отпечатано в типографии «Конверс», г. Казань, ул. Сары Садыковой, д. 61

Журнал зарегистрирован Федеральной службой по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации ПИ № ФС77-38059 от 11 ноября 2009 г.

Журнал входит в систему РИНЦ (Российский индекс научного цитирования) на платформе elibrary.ru.

Журнал включен в международный каталог периодических изданий «Ulrich's Periodicals Directory».

Ответственные редакторы:

Кайнова Галина Анатольевна

Осянина Екатерина Игоревна

Международный редакционный совет:

Айрян Заруи Геворковна, *кандидат филологических наук, доцент (Армения)*

Арошидзе Паата Леонидович, *доктор экономических наук, ассоциированный профессор (Грузия)*

Атаев Загир Вагитович, *кандидат географических наук, профессор (Россия)*

Борисов Вячеслав Викторович, *доктор педагогических наук, профессор (Украина)*

Велковска Гена Цветкова, *доктор экономических наук, доцент (Болгария)*

Гайич Тамара, *доктор экономических наук (Сербия)*

Данатаров Агахан, *кандидат технических наук (Туркменистан)*

Данилов Александр Максимович, *доктор технических наук, профессор (Россия)*

Досманбетова Зейнегуль Рамазановна, *доктор философии (PhD) по филологическим наукам (Казахстан)*

Ешиев Абдыракман Молдоалиевич, *доктор медицинских наук, доцент, зав. отделением (Кыргызстан)*

Игисинов Нурбек Сагинбекович, *доктор медицинских наук, профессор (Казахстан)*

Кадыров Кутлуг-Бек Бекмурадович, *кандидат педагогических наук, заместитель директора (Узбекистан)*

Козырева Ольга Анатольевна, *кандидат педагогических наук, доцент (Россия)*

Лю Цзюань, *доктор филологических наук, профессор (Китай)*

Малес Людмила Владимировна, *доктор социологических наук, доцент (Украина)*

Нагервадзе Марина Алиевна, *доктор биологических наук, профессор (Грузия)*

Прокопьев Николай Яковлевич, *доктор медицинских наук, профессор (Россия)*

Прокофьева Марина Анатольевна, *кандидат педагогических наук, доцент (Казахстан)*

Ребезов Максим Борисович, *доктор сельскохозяйственных наук, профессор (Россия)*

Сорока Юлия Георгиевна, *доктор социологических наук, доцент (Украина)*

Узаков Гулом Норбоевич, *кандидат технических наук, доцент (Узбекистан)*

Хоналиев Назарали Хоналиевич, *доктор экономических наук, старший научный сотрудник (Таджикистан)*

Хоссейни Амир, *доктор филологических наук (Иран)*

Шарипов Аскар Калиевич, *доктор экономических наук, доцент (Казахстан)*

Художник: Евгений Шишков

Верстка: Павел Бурьянов

СОДЕРЖАНИЕ

ХИМИЯ

- Тапаева А., Әуез А.Р., Ахметова Н.**
Натрий полифосфаттары мен модифицирленген ингибиторлердің тежегіштік қасиеттерін зерттеу1
- Тапаева А., Қартаңбай А.Т., Романова М.Р.**
Полифосфатты шикізат негізінде модифицирленген коррозия ингибиторларын алу технологиясы 4

ИНФОРМАТИКА

- Әйтімова Ұ.Ж., Жансугирова Г.О.**
Автоматтандырылған жүйелерде тәуекелділікті басқарудың жалпылама алгоритміне кіріспе7

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Байкунирова А.С., Дәулетова А.Т.**
Күл үйінділерін бетон және минеральды байланыстырғыш зат өндірісінде кешенді утилизациялау және қолданылуы 9
- Тапаева А., Құдайбергенова С.И., Шаптай Н.Н.**
Ғылыми-техникалық прогресс және инновациялық әдістер13

ЭКОЛОГИЯ

- Тапалова А.С., Назаров Е.А., Калдарова Т.**
Использование неорганических сорбентов при очистке сточных вод в нефтяной промышленности16

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

- Аханов С.М., Нұрғалиев Н.Ш.**
Мал азығын дайындауды механикаландыру мен ағынды технологиялық желіні таңдау негіздері18
- Бегалиев К.Б., Назарова Ж.К.**
Қызылорда облысының орталық аудандарында, жоңышқа дақылынан тұқымдық материал алудың жолдары 20
- Тоқтамысов А.М., Бегалиев Қ.Б., Дүйсенова А.К., Атеева З.З., Ержанова З.И.**
Қызылорда облысының орталық ауданында жоңышқа дақылының өсуін суару режимінің әсері21

ГОСУДАРСТВО И ПРАВО

- Сейлханов Ә.А.**
Қазақтың дәстүрлі құқықтық жүйесі24

ПОЛИТОЛОГИЯ

- Досманбетов Д.Б., Досманбетова С.Б., Паридинова Б.Ж., Далдабай М.Е.**
Саяси ғылымдардағы консалтингтің рөлі26
- Насимова Г.О.**
Обеспечение политической стабильности в трудах профессора Т.Т. Мустафина 27

ПЕДАГОГИКА

- Насимов М.О., Паридинова Б.Ж., Әбутәліп А.Н.**
Тәрбие берудегі бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі 30

Әлмешова Ж.Қ.	
Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми — педагогикалық негіздері.....	31
Ахметова Д.Е.	
Жоғары сынып оқушыларының логикалық ойлау мотивтерін дамыту бағытындағы тәжірибелік-эксперименттік жұмыстар.....	33
Досмаханова Р.А.	
Формирование познавательной активности учащихся на уроках физики.....	35
Есіркепов Ж.М.	
Ауыл оқушыларының бойында әлеуметтік құнды қажеттіліктерді қалыптастыру тиімділігінің педагогикалық шарттары.....	36
Ізбасарова Ж., Назарова Г.А., Онгарбаева Г.Р.	
«Мутагенез теориясы» элективті курсының практикалық сабақ тапсырмалары	40
Кайранбаева Б.Ш.	
Применение дидактических игр на уроках математики	42
Қуанова С.Б., Бекназарова Ұ.Ө.	
Кәсіби мұғалім даярлауда ақпараттық-коммуникативті технологияларды пайдаланудың дидактикалық шарттары.....	44
Насимов М.О.	
Тәрбие парадигмаларының ғылымда зерттелуі.....	46

Тапаева А., Қожагелдиева Г.Т.	
Оқытудың инновациялық технологиялары — шәкірттің тұлғалық болмысын дамыту құралы.....	48
Тапаева А., Сүлейменова Л.К., Өмірзақова М.Б.	
12 жылдық мектеп жағдайындағы құзыреттілікті қалыптастыру	50

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА

Есіркепов Ж.М., Есіркепова Г.М.	
Қазақтың ұлттық ойындарын мектепке дейінгі мекемедегі дене тәрбиесіне қолдану әдістемесі	53
Есіркепов Ж.М.	
Ауыл оқушыларының бойында әлеуметтік құндылықтарды қалыптастыруда мектеп мерекелерінің алатын орны.....	54

ФИЛОЛОГИЯ

Байдаулетова А.Ө.	
Шығыс септігінің көнеленуі арқылы жасалған сөздер	59
Исаева Ж.А., Исаева Ж.А.	
Қазақ көркем дискурсындағы эстетикалық қарым-қатынас мәселесі	61
Нұрсұлтанқызы Ж.	
Қазақ паремиологиясындағы «Ер адам» концептісі	65
Рсалиева А.М., Смағұлова Ж.Ғ.	
Қазақ мақал-мәтелдерінің узуальды қолданысы	67

ХИМИЯ

Натрий полифосфаттары мен модифицирленген ингибиторлердің тежегіштік қасиеттерін зерттеу

Тапаева Аида¹, химия ғылымдарының магистрі, оқытушы;

Әуез Ақмарал Раманқұлқызы², студент;

Ахметова Назерке¹, студент

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Мемлекеттік Университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

²«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Табиғи суларда әрқашан кіші немесе үлкен дәрежедегі микроорганизмдер болады

Таза сулар артезиан сулары болып есептеледі. Дегенмен олар жер бетіне шығуға жақындағанда бактериялар мен араласып тазалығы жойылады.

Ашық бассейндердегі сулар жергілікті лас заттар мен де бүлінеді. Мұндай суды ауыз су ретінде тазартпай ішу зиянды. Мысалы, холера вибрионы суда 6 айға дейін өмір сүреді [1]. Көп мөлшердегі бактериялар дистилденген суда да көбеюі мүмкін, бұл бактерияны жоятын органикалық заттың болмауынан іске асады.

Ең көп тараған әрі белгілі зат - хлор, ал суды зарарсыздандыруда екі сатылы хлорлау жүзеге асады. Жақсы бактерицидтік қасиеті болғанымен хлор да жоғары эффектті жеткілікті дәрежеде бере алмайды. Ал хлор көбейту адам ағзасына кері әсер етеді.

Робинзон және Стоун ойларына ауыр металдардың полифосфаттары су өсімдіктерінің өсуін тежейді. Ауыр металл қалдығы 2,5–10 мг/кг аралығында болуы қажет.

Жақсы қорғаныш қабілеті бар мыс тұзы болып табылады (әсіресе мыс сульфаты) олар 1 мг/кг дәлдікте қолданылуы мүмкін.

Реагенттер қосудан бөлек қазіргі кезде суды залалсыздандыру барысында реагентсіз технология қолданыста, яғни, УФ әдісі болып табылады [2].

Қызылорда ЖЭО жылу жүйесіндегі болаттан жасалған су құбырлары 60–70°C температурадағы суды тасымалдайды, мұнда катиониттік өңдеуден соң мәліметтерде көрсетілгендей су негізінен натрий сульфатынан құралады. Натрий сульфаты құбырлардың ішкі қабырғасының коррозиялық процестерінің жүруіне әсер ететін қосылыс. Эксплуатация практикасы көрсеткендей, металдың локальды коррозиясы жүреді де су жіберуді тоқтату қажет, нәтижесінде су айдаудағы энергетикалық шығындар айтарлықтай мол кетеді. Ал бұл тарифтердің жоғарылауына әкеледі. Сондықтан да жылумен

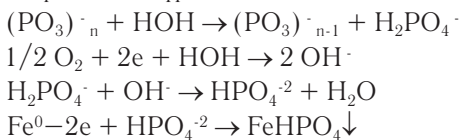
қамтамасыз ететін жүйе төтенше жағдайлардан қорғану үшін және түрлі шығындардан құтылу мақсатында суды коррозияға қарсы эффективті технологияларды құру басты мәселе болып табылады [3].

Алынған мәліметтерден шығатыны, барлық синтезделген полифосфаттар берілген температурада натрий сульфаты ерітіндісінде 10–100 мг P₂O₅/л концентрация диапазоны аралығында латуның коррозиясы жылдамдығын арттырады. Мұнда коррозияның ұлғаюы 20–60 мг P₂O₅/л диапазонындағы натрий полифосфатымен модифицирленбеген ерітінді де айтарлықтай. R=1,2 цинк оксиді мен модифицирленген натрий полифосфаты дәл осы концентрация диапазонында коррозиялық процестің жылдамдығына аз әсер етеді, дегенмен NaZn(PO₃)₃ R=1,3 полифосфаттары үшін коррозия жылдамдығы қоспасыз натрий сульфаты ерітіндісіне қарағанда жоғары.

NaZn(PO₃)₃ полифосфатының концентрациясының R=1,2-ден 100 мг P₂O₅/л-не дейінгі ұлғаюы металл коррозиясының төмендеуіне әкеледі, нәтижесінде қоспасыз натрий сульфатының ерітіндісіндегі латуның коррозиясына тең. NaZn(PO₃)₃ полифосфаттарының ерітіндісіндегі R=1,340 мг P₂O₅/л-ден 100 мг P₂O₅/л аралығындағы концентрация аймағында коррозия жылдамдығы ерітіндідегі фосфаттың концентрациясынан тәуелді емес. Мыс оксидімен модифицирленген натрий полифосфаты латуның коррозия жылдамдығын натрий-цинк полифосфаты ерітіндісімен салыстырғанда 1,5–2 есе жоғарылатады және натрий полифосфатымен модифицирленбеген ерітінділер мен салыстырғанда 1,3–1,4 есе жоғарылайды. Мұнда, мыс катионы концентрациясы 0,5 мг/л-ден 2,0 мг/л аралығында NaCu(PO₃)₃ R=1,2 үшін және 0,7–4,8 мг/л NaCu(PO₃)₃ R=1,3 үшін диапазон аралығында жоғарылайды.

Коррозия жылдамдығының жылдам өсуі натрий сульфаты ерітіндісінде 75°C температурада натрий по-

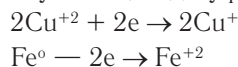
лифосфаты ерітіндісінде аңғарылады. Әдебиеттерде көрсетілгендей полифосфаттардың тежегіштік әсері нейтрал ортада мынадай механизммен іске асады: пл-лифосфат гидролизі нәтижесінде $H_2PO_4^-$ дигидромонофосфат-ион түзіледі, яғни ол гидроксид ионмен байланыса отырып гидромонофосфат анионға айналады. Мұнда мынадай реакция жүреді:

75⁰C температурада оттегінің судағы еріген концентрациясы қатты азаяды, бұл гидроксил ионның концентрациясының төмендеуіне әкеледі. Нәтижесінде жақсы еритін тұз $Fe (H_2PO_4)_2$ түзіледі.

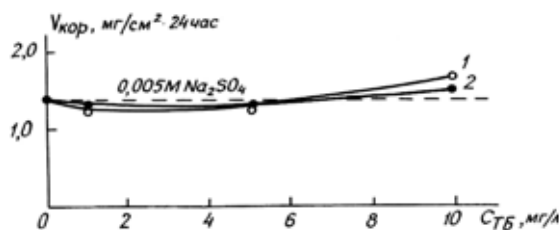
Болаттың коррозиясы туралы механизмнің болжамы жоғары температурада белгілі [4] әдебиеттердегі мәліметтермен келіседі. Яғни полифосфат еріген оттегісі бар суда ғана металл коррозиясына ингибитор бола алады.

Натрий полифосфаты ерітіндісінде коррозия процесін жылдамдату барысында жақсы еритін темір дигидромонофосфаты түзіледі және мыс катионы оттегінің қатысынсыз тотықтырғыш болып табылады. Нәтижесінде мынадай тотығу-тотықсыздану реакциясы жүреді:

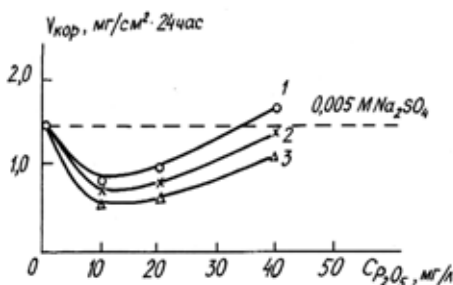

бұл реакция $NaZn(PO_3)_3$ полифосфаты ерітіндісімен салыстырғанда $NaCu(PO_3)_3$ ерітіндісіндегі болаттың коррозиялық жылдамдығын көтереді.

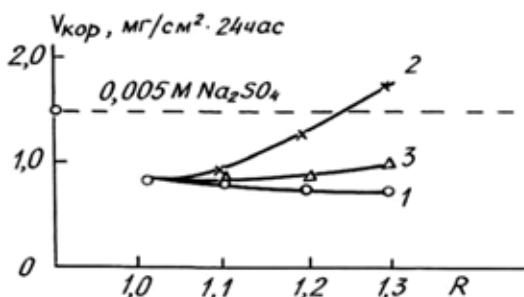
Натрий-цинк, натрий-цинк-мыс полифосфаттары және трилон Б негізіндегі композициясы бар сульфат құрамдас сулы ортадағы антикоррозия бойынша бұрын жүргізілген зерттеулер латунға қатынасы бойынша айтарлықтай қорғаныш қабатын көрсетті. Дәл осы тәжірибе болаттың коррозиядан 0,005 M Na_2SO_4 ерітіндісіндегі 75⁰C температурадағы коррозиядан қорғану қабілетіне тәжірибе жасалған болатын. Алынған мәліметтер 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. Латуньның 0,005 M Na_2SO_4 ерітіндісіндегі 75⁰C температурадағы ингибиторлық композициядан коррозия жылдамдығына тәуелділігі. (P_2O_5 мг/л) композициясындағы фосфат концентрациясы: 1–0,0; $NaZn(PO_3)_3$ –10,0 (2); 20,0 (3); $NaZn(PO_3)_5$ –10,0

Сурет 2. Латунь коррозия жылдамдығына мырыш оксидімен модифицирленген натрий полифосфаттарының әсері, фосфат құрамы: 1 — R=1,0; 2- R=1,1; 3 — R=1,3. Температура 45⁰C.

Сурет 3. Латуньның модифицирленген натрий полифосфатты 75⁰C температурадағы ингибиторлық композициядан коррозия жылдамдығына тәуелділігі. (1) мырыш оксиді (2) мыс оксиді, (3) мырыш және мыс оксидтері.

Алынған мәліметтерді зерттей отырып, берілген жағдайда органикалық комплексоны бар ерітіндіде және полифосфаттар үшін де болатын коррозияға ұшырау жылдамдығының артуы байқалады.

Құрамында 10 мг P_2O_5 иемденетін $NaZn(PO_3)_3$ полифосфаттары бар немесе 10 мг/л трилон Б ерітіндісі бар композициясы ерітінділерде коррозия тежеледі. Мұнда қорғаныс қабілетінің дәрежесі полифосфаттардың құрамынан тәуелсіз және $NaZn(PO_3)_3$ үшін 18,2%-ті құрайды, ал $NaZn(PO_3)_5$ үшін 19,0%-ті құрайды (1-сурет, 2 және 4 қисық).

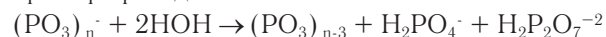
Қалдықтар ИК-спектрлері натрий сульфатының 0,005 М ерітіндісінде 75°C температурада болат бетінде негізінен темір сульфаттары (II) мен гидроксидтері түзіледі. Темір сульфаттарының тұтылу аймағы 510; 530; 565; 600; 620; 665; 820; 875; 935; 970; 990; 1050; 1120; 1170; 1290 cm^{-1} (2-сурет, 1 қисық). Трилон Б қатысында қалдықтың негізгі фазасы темір сульфаты (II) болып табылады, оның тұтылу аймағы салыстыру тәжірибесіне қарағанда азырақ. Сонымен қатар ИК-спектрде 2880–2900 cm^{-1} аймақтарда жолақтар болады. Олар СН-топтарының валенттілік ауытқуларына сәйкес келеді, 1450 cm^{-1} аймақтардағы көтерілімі COO^- тобының валенттілік ауытқуларына сәйкес келеді. Ал 1650 cm^{-1} аймағындағы жолақтар су молекуласының деформациялық ауытқуына сәйкес келеді, яғни 1610 cm^{-1} мәніне дейін төмен жиілікті аймаққа ығысады. Бұл NH-тобының (2-сурет, 2 қисық) валенттілік ауытқуына жауап береді. Құрамында 10 мг P_2O_5 /л мөлшері бар ерітінділерде фосфат құрамынан тәуелсіз болат бетінде темір (II) сульфаты және гидроксидінен бөлек моно және дифосфаттар түзілуі 1150 cm^{-1} ($V asPO_3$), 720 cm^{-1} аймақтардағы жолақтар арқылы дәлелденеді (2-сурет, 4 қисық).

Мұнда темір гидроксидтерінен өзге темір монофосфаттары мен полифосфаттары да жинақталған, яғни 740–770 ($V asPOP$); 920–950 ($V asPOP$); 1080 ($V asPO_2$);

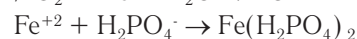
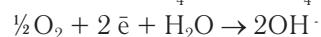
1130 ($V asPO_3$); 1210 ($V asPO_2$) (2-сурет, 3 қисық).

Сонымен, қорыта айтқанда карбоксилді комплексоны бар цинк және мыс оксидтері мен модифицирленген натрий полифосфаттары негізінде ингибиторлық әсер ету композициясы механизмінің келесідей жұмысшы болжамы алынды. Схема 3-суретте көрсетілген.

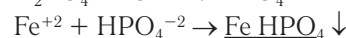
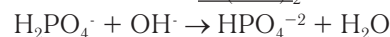
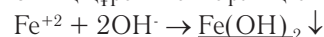
Трилон Б қатыспаған жағдайда полимер фосфаттар гидролизі 75°C температурада 0,005 М натрий сульфаты ерітіндісінде нағыз гидролитикалық жолмен іске асады. Нәтижесінде ерітіндіде қышқылды ди- және дигидромонофосфаттар түзіледі:

Қышқылды ди- және дигидромонофосфаттардың аниондарының түзілуі сульфат-иондарымен металдың еру реакциясын оң бағытқа ығыстырады, нәтижесінде ерігіш тұздар түзіліп, металл коррозиясын жылдамдатады:

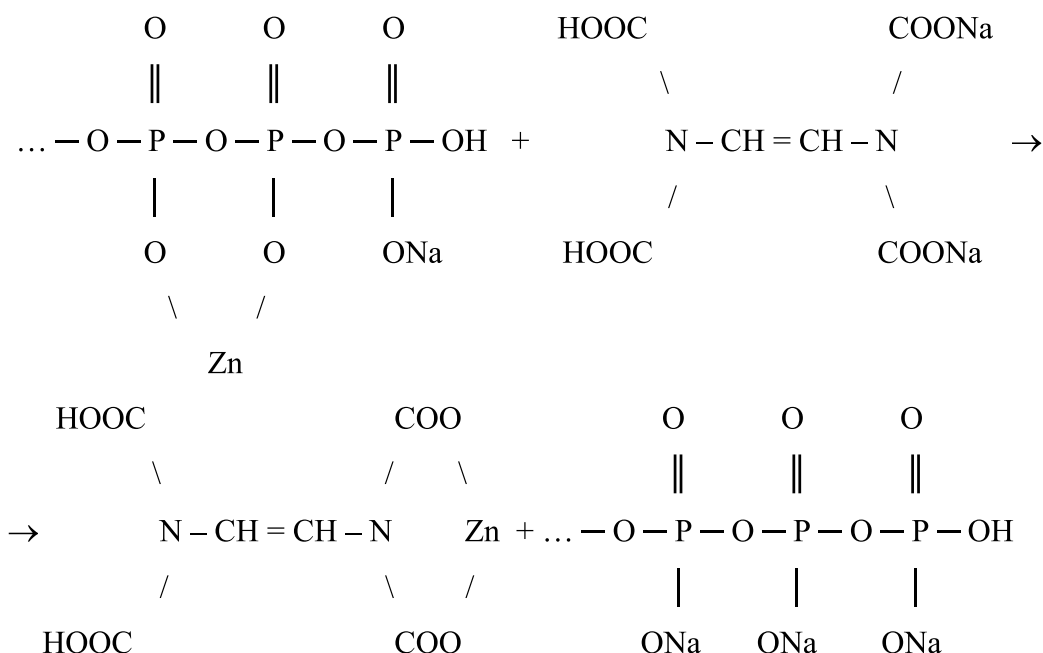

Қиын еритін $Fe(OH)_2$ және $FeHPO_4$ сияқты қосылыстардан тұратын қорғаныс қабаттың пайда болуы берілген жағдайда металдың бүкіл беткі ауданында түзілмейді, яғни жоғары температурадағы суда еріген оттегінің құрамы айтарлықтай төмендейді.

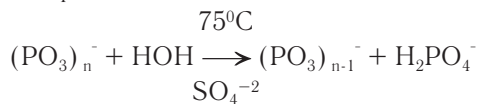

Нәтижесінде металл беті актив болып қалады да, гальваникалық элементтерді түзейді, яғни коррозияны жылдамдатады, бұл эксперимент барысында аңғарылады.

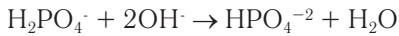
Трилон Б және полифосфаттары бар композициялы ерітінді де цинк катионын комплексті қосылысқа байланыстырады. Оның диссоциация константасы бастапқы комплексонға қарағанда бірнеше сатыға төмен. Мұнда ерітінді де натрий катионы концентрациясы көтеріледі, нәтижесінде ерітіндінің рН жоғарылайды.

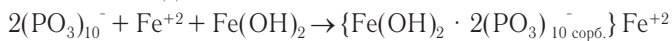
Полифосфат гидролизі бұл жағдайда дигидромонофосфатты анион түзейді:

Қышқылды дигидромонофосфат гидроксид-ионмен байланысып, гидромонофосфат түзейді:

Анодты реакцияның жүруі барысында түзілген темір катионы нашар еритін темір гидромонофосфатын түзейді. Ол темір (II) гидроксидімен металл бетінде қорғаныс қабат пайда болады. Сонымен қатар, зерттелінетін фосфат құрамы R=1,2 трилон Б қатысында полифосфатты бөлік n=9–10 аралығындағы олигомерлерден тұрады [R=(n+2)/n]. Бұл мәлімет [5] әдебиетте көрсетілген, яғни олар сорбенттердегідей Fe(OH)₂ коррозияның біріншілік өнімінде адсорбцияланады. Нәтижесінде металл коррозиясы тежеледі.

Цинк катионын мыспен алмастыру процесс механизмін өзгертпейді, яғни мыс катионы трилон Б ерітіндісімен бай-

ланысып, натрий-цинк-мыстың полифосфаттарының қорғаныс қабаты натрий-цинк полифосфаттарының тежегіштік қасиетімен сәйкес келеді. Поляризациялық қисық арқылы «10 мг P₂O₅/л/NaZn(PO₃)₃ + 10 мг/л трилон Б» құрамы бар композицияның тежегіш қасиетін дәлелдей отырып, нашар еритін қорғаныс қабаттың түзілуін (3-сурет, 3 қисық) көрсетуге болады. Сонымен қатар катодтық тармақ қисығы (3 қисық) катодтық реакцияның тежелуі аңғарылады. Қоспасыз ерітіндіде электродтық потенциал анодтық аймаққа ауысады. Мұнда анодтық поляризация азаяды (3-сурет, 2 қисық). Анодтық реакцияның жылдамдығы артып отырады [4].

Натрий полифосфаты мен модифицирленген және трилон Б ерітіндісі қатысындағы композициядағы коррозия жылдамдығы азаятындығын зерттеулермен дәлелденді. Металл бетіндегі коррозияның тежелуі металл бетіндегі қабаттың арқасында іске асады. Этилендиамин тетраіріке қышқылының натрий тұзы күшті комплекс түзушінің қатысында модифицирленген полифосфаттардың арқасында сулы ортадағы коррозия процесі тежеледі.

Әдебиет:

1. Правила охраны поверхностных вод от загрязнения сточными водами // Новости химической промышленности. — 1961. — №34. — с. 3–5.
2. Кульский Л. А. Химия и технология обработки воды. — Киев, 1982. — 232 с.
3. Русанова Н. А. Подготовка питьевой воды с учетом микробиологических и паразитологических показателей // Водоснабжение и сан. Техника. — 1998. — №3. — с. 5–9.
4. Русанова Н. А., Непаридзе Г. Г., Недачин А. Е. и др. Удаление вирусной микрофлоры при водоподготовке // Водоснабжение и сан. техника. — 1993. — №2. — с. 12.

Полифосфатты шикізат негізінде модифицирленген коррозия ингибиторларын алу технологиясы

Тапаева Аида¹, химия ғылымдарының магистрі, оқытушы;

Қартаңбай Арайлым Тлеуқызы², студент;

Романова Майра Романовна², студент

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Мемлекеттік Университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

²«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі кезде жылу энергиялық комплексті өндірістер қайтарлықтай экономикалық шығындарға әкеліп отыр, себебі жылу қондырғыларының тез істен шығуы әсер етеді, яғни жылу жүйесіндегі коррозиялық қақтардың нәтижесінен құбырлар бүлінеді.

Мұндай бүлінуден сақтану үшін су құрамына арнайы ингибиторлар, яғни коррозия процесін тежейтін қосылыстар қажет. Металл коррозиясының тежегіші ретінде бейорганикалық полимерлі натрийдің фосфаттарын алу рұқсат етілген. Су құрамындағы түзілетін қақтарға қарсы органикалық анионды, карбонды, фосфонды функционал топтары бар полимерлер қолданылады. Дегенмен,

органикалық комплексондар кереметтікке әсер ететін катиондарды тұндыру процесіне тежегіш ретінде қолданады. Атап айту керек коррозияға қарсы әрі қақтардың түзілуіне кері әсер ететін құралды таңдауда аса ыждағаттылық қажет. Әрі әрбір нақты жағдайға қажетті нақты тежегіш таңдауға зор мән беру керек. Қазақстан Республикасында металл коррозиясына және қақ түсіруге қарсы қосылыстарды даярлайтын өндіріс жоқ, яғни олар алыс шет елден тасылады.

Осыған байланысты отандық өндірістерде өндірілген коррозия тежегіштерінің өңделу технологиясын даярлау басты маңызды мәселе [1].

Белгілі ингибиторлар жылу энергиялық қондырғылар жүйесінде белгілі (хроматтар, нитриттер, силикаттар, молибдаттар, фосфаттар, полифосфаттар) толық қажетті қасиеттері жетіспейді. Мысалы, хроматтар- улы, нитриттер рН<6 кезде азоттың төменгі оксидтеріне дейін тотықсызданады. Силикаттар — рН ортаның нақты өзгеріссіз болуын қажет етеді.

Полифосфатты тежегіштерге цинкті қосу қорғаныс қабілетінің жоғарылауына әсер етеді. Сонымен қатар цинк суды 0,5 г/м³ концентрацияда планктонның өмір сүруіне кері әсер етеді. Мыс катионы цинк катионына қарағанда биоцидтік қасиет көрсетеді [2].

Грэм тұзы формасындағы натрий полифосфатын 750⁰С температурада натрий дигидромонофосфатын балқыту жолымен алдық [3], яғни титан табақта балқыту және кезекті суытуды қайталап жүргіздік.

Ғылыми-техникалық әдебиеттердің анализінен шығатыны жылу құбырларының жүйесінде ішкі коррозияға ингибитор ретінде мырыш тұздарының фосфаттары немесе құрамында цинк катионы бар ерітінділер болып табылады. Мырыш бактерияға қарсы қасиеттерінің арқасында су тазартуының маңызы болып табылады. Оның осы қасиеттерін ұлғайту үшін ингибитордың құрамына мыс катионын енгізуге болады. Осы мақсатта судың құрамында антикоррозиялық қасиеті бар және бактерияға қарсы қолданылатын зат ретінде мыс және мырыш катиндары мен модифицирленген натрий полифосфатын синтездеу үлкен маңызды. Синтездің температуралық жағдайының шекарасын анықтау үшін NaPO₃ – Zn (PO₃)₂, жүйесіндегі диаграмманы пайдалану тиімді Сұйытылған шыны ерітіндісін алу үшін II валентті металл оксидтерінің мөлшері 15–20 моль % алынуы керек. Яғни синтезделетін заттың құрамы диаграмманың оң жақ шетінде орналасуы қажет, ал төменгі шекарасы 700⁰С температурадағы гомогенді балқымалардан тұрады.

Температураның ұлғаюу барысында фосфор пента оксидінің газдық фазаға жоғалуы және R_{экср} мәнінің ұлғаюуы анықталған. Бұл өзгерістер 700–800⁰ С температурада азғантай ғана байқалады. Ал ұлғайған температураның барысында көзге көрінеді. Сонымен мыс және мырыш оксидтері мен модифицирленген натрий полифосфатының синтезін 800⁰ С температурада жүргізу керек. Егер төмен температураны алатын болсақ, оның гомогенделуі біртекті кристаллизацияланған шыныны алуға уақыты көп кетеді.

Барлық синтезделген өнімдер мөлдір, гомогенді, структуралық құрамы ЯМР Р³¹- аппаратында анализделінген анализінің спектрлерінің арқасында синтезделген үлгілер сызықты полимер болып табылады. Оның ұзындығы шынының құрамы мен анықталады. Соңғы шынжырдың ұзындығы 97-ге тең, яғни орташа полимерленген фосфат дәрежесі өзгеріске ұшырайды. Үлгі структураларын анықтауға ИК спектроскопиялары да қолданылды. Сонымен зерттеулердің қорытындысы бойынша мырыш және мыс оксидтерінің натрий

полифосфатының структурасына бастарқы шихтаның құрамы және синтез температурасы әсер етеді. Мұнда мырыш және мыс оксидтерін ауыстыру синтезделген шынының молекулалақ құрамына айтарлықтай әсер етпейтіндігі көрсетілген. Синтездің максималды жағдайы 30 минуттағы 800⁰ С температурадағы қоспаның синтезі болып табылады [4].

Зерттелетін үлгі ретінде 25 x 50 x 0,5 мм көлемі бар тік бұрышты латуннан жасалған Үлгілерді капрон жіпке іліп 250 см³ көлемді стаканға салдық. Термостаттау үшін U-10 термостатын пайдаландық. Коррозиялық орта ретінде 0,005 моль/л концентрациясы бар натрий-цинк, натрий-мыс, натрий цинк қоспалары қатысында күкіртқышқылды натрий ерітіндісі пайдаланылды. Олардың концентрациясы Р₂О₅-ке есептегенде 5,0; 10,0; 25,0 мг/л. Үлгілердің синтезделген полифосфаттардың қорғаныс қабатын бағалау үшін қоспасыз суға сынақ жүргізілді. Зерттелетін ерітіндідегі латунның және болаттың коррозиялық тұрақтылығын, үлгілердің уақыт бірлігіндегі массасының өзгеруі көрсететін коррозия жылдамдығы мына формула бойынша есептеледі:

$$V_{\text{кор}} = \frac{(m_0 - m_1) \times 1000}{S \times \tau}, \text{ мг/см}^2 \cdot \text{сут}$$

Мұндағы: m₀ — сынаққа дейінгі пластина массасы, г
m₁ — коррозиялық қабатты алып тастағаннан кейінгі пластина, г

S — үлгінің беткі ауданы, см²

τ — сынақ уақыты, сөтк.

Болаттан жасалған беткі ауданның өсу жылдамдығын (V_{өсу}) мына формуламен есептейді:

$$V_{\text{обр}} = \frac{m_{\text{кор.отл.}}}{S \times \tau}, \text{ мг/см}^2 \cdot \text{сут}$$

Мұндағы: m — металл пластинадағы коррозиялық қабат массасы, мг

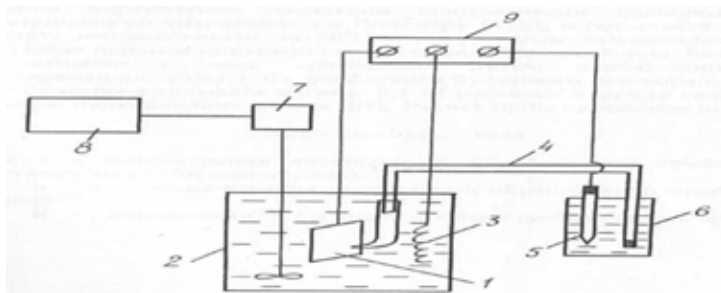
S және τ — (15) формуладағы мәндер.

Синтезделуші полимерлі фосфаттардың тежегіштік қасиеттері (z, %) мына формуламен есептеледі:

$$z = \frac{\Delta m - \Delta m_1}{\Delta m} \times 100\%$$

Мұндағы: m — ингибитор қоспасынсыз ерітіндідегі коррозияға ұшыраған үлгі, г

m₁ — ингибитор қатысындағы ерітіндідегі коррозияға ұшыраған үлгі, г. «Металл фосфат ерітіндісі» фазасы шекарасындағы жүретін электрохимиялық реакция потенциометриялық әдіспен зерттелді [мұнда П-5848 потенциостат көмегімен статикалық әдіспен зерттелінді. Термостатталған электрохимиялық ұяшықтар 1 суретте көрсетілген. Поляризация қисығын Ст₃ маркалы болаттан даярланған электродта түсірген. Жұмысшы электродты қайта жаңарту механикалық әдістермен жүргізілді. Жұмысшы электродтың беткі қабатының поляризациялық сызығын түсіру үшін механикалық әдістермен жүргізеді: бір текті қабаппен микрондық

1 — зерттелетін электрод; 2 — қосалқы платиналық электрод; 3 — тұзды көпірше;
4 — салыстыру үшін хлор күмісті электрод.

Сурет 1. Электрохимиялық ұяшықтардың термостатталуы үшін поляризациялық өлшеу

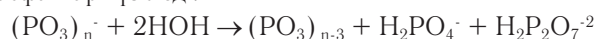
қорғаныс қабатын жасайды, содан соң ацетон ерітіндісі арқылы залалсыздандырады, дистилденген сумен шаяды. Жұмысшы катодтан анодқа алмастыру аймағын өзара араластырды. Мұнда катодтық беткі қабатты оттектен қабаттанған бетті алу үшін пайдаландық. Салыстырмалы электрод ретінде хлор күмісті электрод пайдаланылды, қосалқы электрод ретінде платиналық электрод пайдаланылды. Ұяшықтарды термостаттау үшін U-10 термостатын қолдандық [4].

Қызылорда ЖЭЦ жүйесін авариялық эксплуатациялау барысындағы басты мәселе — құбырлар коррозиясы және соның нәтижесінде латуннан жасалған құбырлардың ішкі бетінің өсуі болып табылады. Жұмыста латунның 45⁰ С температурадағы, натрий сульфатының 0,0005 М ерітіндісіндегі коррозиялық қабілетін анықтау жүргізілген. Na₂SO₄ ерітіндісі модельді коррозиялық орта ретінде таңдалынды. Мәліметтердің нәтижесі бойынша судың химиялық анализі анықталды. Зерттелетін үлгілер ретінде (К- латунь 72) латуннан жасалған 50x15x1 мм раз-мері бар пластиналар алынды.

Әдебиет:

1. Розенфельд И.Л. Ингибиторы коррозии. — М.: Химия, 1977. — 350 с.
2. Рейзин В.Л., Стрижевский И.В., Шевелев Ф.А. Коррозия и защита коммунальных водопроводов. — М., 1979. — 398 с.
3. Наренова С.М., Фишбейн О.Ю., Джусипбеков У.Ж., Жакитова Г.У., Қайынбаева Р.А. Ингибирующие композиции на основе полимерных фосфатов натрия, модифицированных оксидами цинка // Вестник КазНУ. Серия химическая. — 2003. — №2. — с. 74–77.
4. Брегман Дж. Ингибиторы коррозии. — М.-Л., 1966. — 311 с.

Трилон Б қатыспаған жағдайда полимер фосфаттар гидролизі 75⁰С температурада 0,005 М натрий сульфаты ерітіндісінде нағыз гидrolитикалық жолмен іске асады. Нәтижесінде ерітіндіде қышқылды ди- және дигидромоно-фосфаттар түзіледі:

Ерімеген оттегін бөліп алу үшін 10 минутқа аэрацияланған үлгіні қоямыз. Одан соң сифон көмегімен үлгіні оттекті ыдысқа (250 см³) құйдық. 2 склянкіде Винклердің әдісі бойынша иодометриялық титрлеу жүргіздік. Ал қалған бөлшегін термостатқа құйдық, 20⁰ С температурада 5 тәулікке 1⁰ С ауытқушылықпен қойдық. Инкубациядан кейін оттектің мөлшерін анықтадық. Сұйылтуға арналған суды дәл сол күні 1 литр дистилденген суға 1мл буферлі фосфат ерітіндісін құю арқылы рН=7,2 дәлдікпен жүргіздік. 1 мл 0,1 моль магний сульфаты ерітіндісі, 0,1 моль кальций хлориді ерітіндісі, 1 мл 0,001 темір хлориді (III) ерітіндісі даярланды. Оттектің биологиялық қолданылу (ОБК) мынадай формуламен есептелінді: $X_o = (a-b)/R$, мг/л

ИНФОРМАТИКА

Автоматтандырылған жүйелерде тәуекелділікті басқарудың жалпылама алгоритміне кіріспе

Әйтимова Ұлда Жолдасбекқызы, физика-математика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы;
Жансугирова Гүлжан Орынбасарқызы, магистрант
Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Кез-келген заманға сай мекемелер құрамына бизнес — процессі және өндірістік технологияны қамтамасыз ететін автоматтандырылған басқару жүйесі кіреді.

Өндірісте және басқаруда ақпараттық технологияның кеңінен қолданылуы мекеменің ақпараттық инфрақұрылымының өсуіне жеткізді. Бұл жағдай сенімсіздіктің өсуін күшейтіп, мекемедегі ақпараттық қауіптілік жағдайын өсіреді.

Мекеменің бизнесіне және мақсатына қатысты маңызды бақылау объектілеріне мыналарды жатқызуға болады:

- өндірістік ресурстар (қаржылық, халықтық, есептеуіш, телекоммуникациялық және т. б.);
- ақпараттық ресурстар (өндірістік, қаржы-аналитикалық, қызметтік және т. б.);
- өндірістік процесстер (ақпараттық — технологиялық процесстер, автоматтандырылған жүйелердің өмірлік циклі процесі және т. б.).

Автоматтандырылған жүйелерде тәуекелділікті басқару мәселесі жағдайының туындауы және оны түсіну тәуекелділікті басқарудың маңыздылығын және қажеттілігін көрсетті.

Шешім қабылдау процесінде ақпараттық технологияның орнының өсуі және ақпараттық процесстің өзінің жоғарылауы «сенімді» автоматтандырылған жүйелерді басқару ресурстарын шиеленістере түсті.

Жорамал қаншалықты нақтырақ болса, минималды ресурстық шығында тәуекелділік те төмен болады.

Автоматтандырылған жүйелерде тәуекелділікті басқару мәселесіне көптеген зерттеулер мен сұрыптаулар жүргізілді. Нәтижесінде бұл әлі толық ашылмаған және зерттелмеген аймақ болғандықтан, оның көп бөлігі ашық сұрақ ретінде қалып отыр.

Бұл мәселелік аймақтың моделі өте сенімсіз, яғни сапалы бағалар мен сенімділік әрдайым анық бола бермейді. Бұл сол мәселенің өзінің күрделілігімен және оның таза субъективті факторларға тәуелділігімен байланысты. Мұнан басқа модель тұрақсыз болуы да мүмкін. Мұндай

модельдерді сипаттауға әртүрлі математикалық аппараттар қолданылады: субъектілік ықтималдылық тәсілі, жүп емес көптік, нейронды желілер және т. б. Бұл модельдер тәуекелділікті басқару есебін шешудің мүмкін нұсқасын таңдауда анықталмаушылық деңгейін азайтатын құралдар болып табылады.

Автоматтандырылған жүйелерде тәуекелділікті басқарудың концептуалды моделін төмендегі суреттен қарастырайық. Жалпылама қарағанда субъективті және объективті, сыртқы және ішкі элементтер мен факторлардың өзара байланысы, материалдық және басқа да ресурстарға әсер етуі мен сақталынымы көрсетілген.

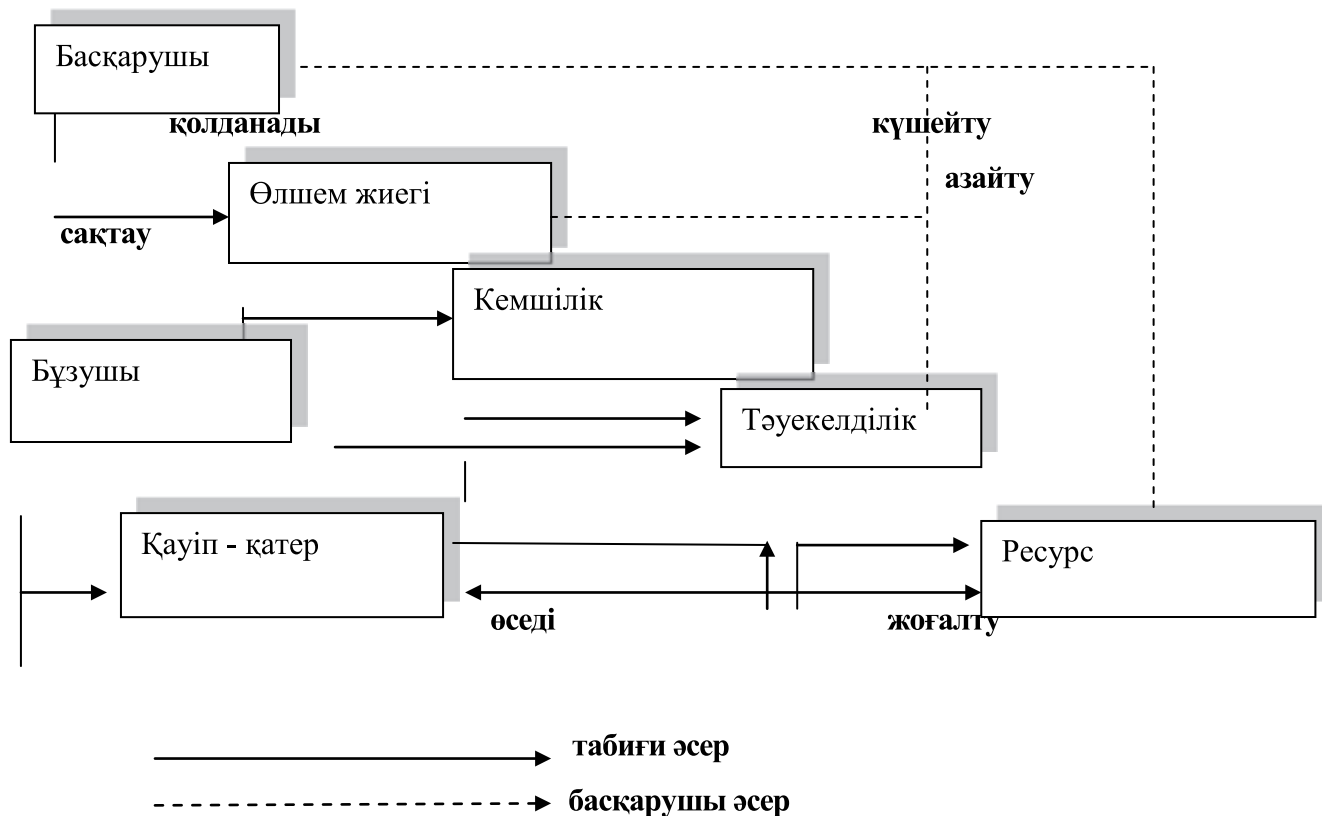
Концептуалды модельдің негізгі элементтері мен модельдерін қарастырайық:

- басқарушы — субъект — ресурстарының сақталу мақсатын қадағалайтын белсенді жан;
- бұзушы — субъект — қарсы мақсаттағы белсенді жан;
- қауіп — автоматтандырылған жүйелердің қарым — қатынасынан және басқа да ішкі және сыртқы жүйе элементтерінен туындайтын шарттар мен факторлар құрамы;
- тәуекелділік — қауіп туындаған жағдайда мүмкін болатын жоғалтуларды мінездейтін потенциалды мүмкін жағдай.

Операцияны зерттеу терминінде берілген модельді бір жақтың (иемденушінің) қарапайым операциясы ретінде, яғни операцияны, жолдаманы, жоғарғы қаржылық нәтижені жүргізетінін суреттеуге болады.

Дегенмен мұндай операцияның тиімділігі операцияны жүргізетін бөлікке ғана тәуелді болмайды. Сонымен қатар осы операцияға қатысатын екінші иемденушіден жіберілген анықталмаған жаңалықтарды ұйымдастыруға да байланысты.

Мұндай жағдайда, автоматтандырылған жүйелерді ұйымдастырудың тиімділік операциясын жоғарылататын және кепіл беретін нәтижеге жетуді қамтамасыздандыратын жолдаманы анықтап алу қажет.

Сурет 1. Автоматтандырылған жүйелердің тәуекелділігін басқару жүйесінің концептуалды моделі

Әдебиет:

1. Семин В.Г. Разработка информационной модели управления рисками качества. — // Материалы международной конференции МНТК «Инновации в условиях развития информационно-коммуникационных технологий». — Сочи, 2006.
2. Семин В.Г. Управление рисками качества программного продукта. — // Материалы международной конференции МНТК «Инновации в условиях развития информационно-коммуникационных технологий». — Сочи, 2007.
3. Семин В.Г., Семина Е.В. Управление рисками факторинговой компании. — // Материалы международной конференции МНТК «Инновации в условиях развития информационно-коммуникационных технологий», Сочи, 2009.

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Күл үйінділерін бетон және минеральды байланыстырғыш зат өндірісінде кешенді утилизациялау және қолданылуы

Байкунирова Айжан Сериковна, техника ғылымдарының магистрі, оқытушы
Дәулетова Айгүл Тасболатқызы, оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Көмірді дайындау және жоғарғы температурада өңдеу нәтижесінде көмірлі жылу электростанциясының шығар алдында күлді қожды материалдар түзіледі (КҚМ). КҚМ — химиялық, минералогиялық және гранулометриялық құмды минералды шикізат. Олар электр энергиясы және жылу секілді товарлы өнім. Көмірдің жылдық орташа пайдалануы $132,5 \cdot 10^6$ т табиғи отын және оның жұмыстық күлділігі 21,8% ЖЭС-нда КҚМ-ң жылдық қалдығы 2001 жылы $42,18 \cdot 10^6$ т болды.

ЖЭС аймағындағы үйінділерде жиналған КҚМ қоршаған ортаға үлкен қауіп төндіреді. Олар үлкен көлемді аумақты алып жатады, қосымша тасымалдау шығынын қажет етеді, ал өзіндік баға деңгейінен асып түсуі мүмкін.

Күл үйінділерінің шаңы және тозаңы — жақын аудандардағы халықтың денсаулығына және өсімдіктер мен жануарлар әлеміне тікелей қауіп төндіреді. Су бас-сейіне жақын жердегі күл үйінділері қауіп төндіруі мүмкін.

Қазіргі таңда күлдің негізгі көлемін құрылыс индустриясында қолдануда (цемент өндірісі, кірпіш, ұяшықты бетон бұйымдары, қожды блок, жеңіл толтырғыштар, рубероид, керамзит); Сонымен қатар олар жол құрылысында көптеп қолданылады.

Күлді, қожды және КҚМ-ді көп мөлшерде қолданушылар — бетон бұйымдарын әртүрлі модификация мен атауларына байланысты шығарады.

КҚМ-ді пайдалануда 30% — ға дейін цемент және де табиғи толтырғыштардың жартысынан көбін үнемдеуге болады, бетонның жылу өткізгіштігі төмендейді, соның нәтижесінде — ғимарат массасы жеңілдейді.

Ғылыми — зерттеу орталықтарының есебі бойынша бетон өндірушілер $30 \cdot 10^4$ тонна көлемінде күл мен күлді қожды пайдалануы мүмкін, сонымен қатар ЖЭС-ң барлық қалдығы күл мен қождардың үлесінде.

Жеңіл бетонды кешенді түрде қолдану тиімді. Бетонның массасын 10% төмендеткенде, оның өзіндік бағасы 3% төмендейді. Өзіндік бағаның орташа төмендеуі жеңіл бетонда күлді қолданғанда 5%, ал кейбір аудандарда — 30–40% дейін.

Қазіргі кезде Қызылордада ЖЭО-ның ескікүл үйінділерінде 2 млн 600 мың күл жиналған. Олар жердің біраз ауданын алып жатыр. Бұл күлдерді құрылыс материалдар өндірісінде қолданардан бұрын жоғарыда айтылғандай химиялық, минералогиялық және физикалық қасиеттерін зерттеу арқылы қандай құрылыс материалдарында қолдану болатынын анықтау және зерттеу керек. Бірақ жиналған күлдің химиялық, минералогиялық және физикалық қасиеттерін зерттемей, құрылыс материалдар өндірісінде қолдануға болмайды.

Химиялық белсенділігі. Күл мен қождың құрамындағы пуццолонды белсенділігі балшықтың өртеу өніміне ие: метаколиниттің аморфты SiO_2 және Al_2O_3 типті аморфталған балшықты зат және алюмосиликатты әйнек. Гидроксид кальций қатынасына байланысты реакцияның қабілеттілігі оларда әртүрлі және отын өртеу кезіндегі наолинді балшықтың қаралған ерте температуралық өзгеруіне байланысты. Үлкен меншікті бетке ие метаколинит $\text{Al}_2\text{O}_3 \cdot 2\text{SiO}_2$ қалыпты температурада гидросиликат кальцийді және гидрогеленитті келесі реакцияны құрай отырып $\text{Ca}(\text{OH})_2$ белсенді әрекеттеседі: $\text{Al}_2\text{O}_3 \cdot 2\text{SiO}_2 + 3\text{Ca}(\text{OH})_2 + (n+5)\text{H}_2\text{O} = 2\text{CaO} \cdot \text{Al}_2\text{O}_3 \cdot \text{SiO}_2 \cdot 8\text{H}_2\text{O} + \text{CaO} \cdot \text{SiO}_2 \cdot \text{H}_2\text{O}$.

ЖЭО күлінің минералды фазалық құрамы бейорганикалық және органикалық фазалардан тұрады. Аморфты құрам әйнек пен аморфталған балшық заттардан құралған. Кристалды құрам біріншіден бастапқы отынның әлсіз өзгерген минерал дәнін (кварц, дала шпаты және басқа термиялық тұрақты минерал), ал екіншіден отын жағу кезінде пайда болатын кристалды жаңа құралуларды (муллит, гематит, алюминат кальций және т. б.) құрайды.

Күлдердің көбісі бөлшектелген сфералық қалыптан және тегіс әйнектелген бет фактурасынан тұрады. Аморфты фазаның түрі (метаколинит, аморфты сазды заттың әлсіз жымдасуы және жарым жартылай әйнектелген) күлдің химиялық белсенділігін, пішінін, күл бетінің күйін анықтайды.

Осыған байланысты зерттеудің негізгі мақсаты Қызылорда ескі күл үйінділерінен бетон және

байланыстырғыш зат өндірісінде қолдану жолдарын зерттеу болып табылады.

ЖЭО күлдіқожды қалдықтарын қолданудың ірі масштабты перспективті бағыттары байланыстырғыш материал мен бетондар өндірісі болып саналады

Байланыстырғыш заттар және бетондар технологиясында күл және күлдіқожды қоспаларды цементті үнемдеу, клинкерді үнемдеу және толтырғышты аздап ауыстыру үшін қолданады.

ЖЭО күлінің гидравликалық белсенділігі көптелген жұмыстарда зерттелеген. Мысалы, минералды құрамына байланысты күл мен қождың жіктелімін Л. М. Торопов жасады. Сонымен бірге онда күлдің шыны тәріздес фазасы ескерілген. Өйткені бұл фаза қатаюының қалыпты температурада және жоғары температурада қатаюына әсер етеді.

Күлге қарағанда қожда органикалық қалдықтар және аморфты балшықты заттар аз (немесе мүлдем жоқ) және әйнек фазасы көп (95% дейін). Бұл жоғары температура аумағында ұзақ уақыт болатын қожбен ескерілген. Қожда кристалдық фаза кварцпен, мулитпен, магнетитпен және т. б. ұсынылған.

Физикалық қасиеті. ЖЭС күлі мен қожының негізгі физикалық қасиеттері олардың үйінді және нағыз тығыздығы, және де гранулометриялық құрамы.

Күлдің гранулометриялық, химиялық және фазалық құрамынан оның меншікті тығыздығы байланысты, ол әртүрлі күлде 600...1300 кг/м³ шегінде болады. Әртүрлі көмір күлінің нағыз тығыздығы 1,75 тен 3,5 г/см³ ауытқуы мүмкін және орташа 2,1...2,4 г/см³ құрайды. Отынды түйіршіктелген қождың 10–15 мм ірі дәні бар, нағыз тығыздығы 2,83...3,26 г/см³, меншікті тығыздығы 1100...1300 кг/м³.

Құрылыс бұйымдарын жасауға арналған минералды шикізат материалдарын белсендірудің келесі әдістері қолданылады: механикалық (домол, виброактивация және т. б.), химиялық (қоспаны енгізу, сонымен қатар беттік активті заттарды (ПАВ) қосу), жылулық (автоклавы өңдеу, ылғал жылумен өңдеу (БЖӨ), жылдам салқындатқыш) және т. б.

Қызылорда қаласындағы ескі күлді қайта қолдану және утилизациялау экономикалық және экологиялық тұрғыдан қажетті шаралардың бірі болып табылады. Сонымен бірге табиғи шикізатты күлмен қождармен ауыстыру жер қойнауының байлықтарын қорғауға, сақтауға, үнемдеуге әсер етеді.

Ғылыми зерттеулердің әдістемелік негіздері мен шикізат компоненттерге сипаттама беруге арналған.

Тәжірибе жүргізгенде шикізат материалы ретінде порландцемент қолданылды, толтырғыш майда Қызылорда ЖЭО-ң күлінен, ірісі қождан, барий хлориді, кальций және су.

Жұмыста Шымкент цемент зауытының 400 маркалы порландцементі қолданылды. Цементті сынау ГОСТ 310.1–76, 310.2–76, 310.3–76, 310.4–76-на сәйкес жүргізіледі.

Белсенді минералды қоспа ретінде ЖЭО-6 құрғақ қалдықтарының күлі қолданылды. СНиП I. В. 2–69 талаптарына сәйкес «Байланыстырғыш заттар, бетонға және ерітіндіге арналған бейорганикалық қоспалар» күлдің құрамында кремнезем 40%-дан кем емес, ангидрид қышқылы 3%-дан, тесу кезінде шығын 10%-дан аспауы керек.

Күл дисперсті материал, онда бөлшектер өлшемі 0,16 мм кем емес. Ситадағы қалдық 0,16 мм ол 20...40% құрайды. Бөлшектерде кеуекті құрылымға ие. Күлдің үйінді тығыздығы жанармай түріне және оны жағу талаптарына сәйкес 600...1300 кг/м³-ке тең.

Зерттеулер екінші реттің үшфакторлы моделінде жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде факторға екі сапалы (толтырғыш құрамы және су қатаю қатынасы) және бірсапалы сипаттамалары (ісіну кезіндегі шикізат қоспасының температурасы) алынды. Негізгі сапалық қасиеті ретінде орташа тығыздығы және газдыбетон үлгілерін сығу кезіндегі беріктігі анықталды.

Шикізат материалдарының меншікті беті ПСХ-8АК құралының көмегімен анықталды. 100x100x100 мм өлшемдегі куб — үлгідегі булануы, булану камерасындағы лабораториясында келесі режим бойынша іске асты: интервалдарда 2-ден 3 сағ. дейін температураның көтерілуі: 6–8 сағ. изотермиялық; 2–3 сағ. температураның төмендеуі. Бетонның қалыпты ылғалда қатуы 20⁰ С температурасы қалыпты қату камераларында 28 тәулік және 90–100% ауаның ылғалдылығына қатысты өтеді.

Ұялы бетонның күйдіру кезіндегі беріктігі ГОСТ 10180–89, орташа тығыздығы ГОСТ 17623–87 сәйкесінше анықталады. Газдыбетонның күйдірудегі беріктігіне жүргізілген сынақ ИП-50 гидравликалық процесіндегі 100 мм өлшемдегі куб-үлгілері сыналды. Газдыбетонның аязға төзімділігі ЗГОСТ 2548589 «Бетон ячейесте. ТУ» қосымшасы бойынша анықталды. Шикізат материалдарының минералдық құрамын және қожды газдыбетонды үйрену үшін зерттеудің жаңа тәсілдері қолданылады.

ГОСТ 12–852.0–77 талап еткен бұйымдардан орындалған заводта өңделген бетон қасиеттері үлгілерде көрсетілген.

Зерттеулер нәтижесінің статикалық өңделуі компьютерде математикалық пакет Math Cad көмегімен жүргізілді.

Қызылорда ескі күл үйінділерінен бетон және минералды байланыстырғыш затты өндіру жолдарын зерттелген.

Жылу энергетикасының дамуы көптеген мөлшерде күлдіқожды қалдықтарының шығуымен жалғасуда, олардың жиналуы маңызды экологиялық қиындықтарды тудырады.

Күл үйіндісі бар алаң Сырдария өзенінің оң жақ жағажайы мен станция территориясының оңтүстік-батысынан екі километрде орналасқан.

Қызылордадағы ЖЭО-6 күл үйінді станциядан екі километр жерде, Сырдария өзенінің жағасында, Қызылорда

қаласының солтүстік батыс жағында орналасқан. Күл үйінді станцияның кеңейіуі мен күлүйіндіде секция толу шамасы бойынша кезекпен тұрғызылды. Күлүйіндінің №3 секция аумағы 28,9 га құрайды, ал №4 секцияның аумағы –32,6 га.

Құрылымы және түйіршік құрамына байланысты олар ерітінділер мен бетондарда кешенді қолдануы мүмкін, микро толтырғыш бетонның және ерітіндінің технологиялық қасиеттерін жақсартады, қарапайым инертті толтырғыштарды ауыстырады.

Жанған күлдер мен қождар жанармай компонентінің органикалық емес фазалық ауысуындағы термохимиялық өнім болып табылады, минералдың араласқан түрлерінен тұрады.

Қызылорда ЖЭО күл гидрожойғыш негізінде кремнезем қышқылынан (45,45–46,37%) және глинозем (16,62–17,70%), кальций қышқылынан (1,66–2,20%), магнийден (0,86–1,12%), темірден²,98–3,41%) және сілтілі материалдарынан (0,80–1,04%) тұрады. Тотықтар құрамына байланысты кальций, магний, күкірт және күкірт қышқылына біріктіріледі, натрий және калий сілтілі оксидтері қайта есептеуде Na_2O құралған күлқожды қоспа және майда түйіршікті күл үлгісінің қоспасы. Қызылорда ЖЭС-ның гидрожойғышы ГОСТ 25592–91 талаптарына жауап береді. «Жылу электростанцияларының бетондарына арналған күл қожды қоспалар. Техникалық шарттар».

Петрографиялық және микроскопиялық зерттеулер көрсеткендегідей күл қождардың құрамынан 4 түрлі затты бөлуге болады: шыны, аморфталған сазды, кристалды және органикалық заттар.

Еуропалық қалаларда қатты жанармайдың өртелген өнімдер әртүрлі өнеркәсіп салаларында кеңінен қолданылады. Еуропалық ассоциация мәлеметтері бойынша ЕСОВА-да көмірді өртелген өнім бойынша 2011 жылы Еуропада 95 млн. т. қатты жанармайдың өртелген өнімі өндірілді. Олардың ішінен 50% құрылыс материалын өндіруге, ал 35% шахта мен кенішті қалпына келтіруге қолданылды. Осы мысалға қарағанда басқа елдерде күлді қолдану мәселесі өзінің орнын тауып жатыр.

Бүгінгі таңда көмір энергетика қалдықтарын қолданудың жетісті бағыты ұялы бетонды өндіру болып табылады. Автоклавы газобетонды алу үшін кремнеземді компонент есебінде Қызылорда қаласының ескі күл үйінділері қолданылды. Мысалы, кеуекті бетон өндірісінде шығарылған күлді қолдану тәжірибеде көрсетілгендей бірнеше артықшылыққа ие.

Шығарылған күл аморфтты және кристалды фазадан тұрады, еске сала кететіні біріншісі 70% құрайды, бұның арқасында күл жоғары белсенділікке ие. Аморфтты құрайтыны негізінен әйнекпен берілген. Кристаллды құрайтынына кварц, гипс, муллит, шпат енгізілген.

Күлдің бөлшектері сферикалық формалы және тегіс әйнектелген беті бар. Дәннің түсі қоспа компоненттердің құрамына (мысалы, темір, жанбайтын бөлшектердің қосылуы) байланысты ашық сұрдан күнгірт сұрға дейін ауытқиды.

Күлдің меншікті беті $300\text{--}350\text{ м}^2/\text{кг}$ құрайды. Күлдің тығыздығы $2800\text{ кг}/\text{м}^3$. Негіздің орнына кәсіпорнында бетон және темірбетон конструкциясын өндіруде қолданатын М300 ауыр бетон құрамын қабылданды. Осы құрамға шығарған күлді цемент массасының баламасынан портландцемент мөлшерінің төмендеуінен 5, 10 және 25% мөлшерде енгізеді. Экспериментті қоспалардан үлгілерді қалыптайды, содан кейін қалыпты жағдайда ұстайды және стандартты әдістеме бойынша сынайды. Келесі кестеде тек қана күл қосылған бетонның құрамы мен қасиеттері келтірілген.

Бетон құрамына күлді енгізу оның тығыздығының төмендеуіне әкеп соқтырады, үлкейген сайын енгізілген күл мөлшері жоғарылайды. Бұны күлдің үйінді тығыздығының төмендеуімен және модификацияланған бетонда су шығынын жоғарлауымен түсіндіруге болады. Бұл жағдайда ауыр бетонның жылу өткізгіштігі төмендейді. Күлді қосқанда бетонның аязға төзімділігі төмендейді, модификацияланған бетонның анықтап белгіленген бұзылуының нормативті көрсеткіштерін жоғарылатпайды.

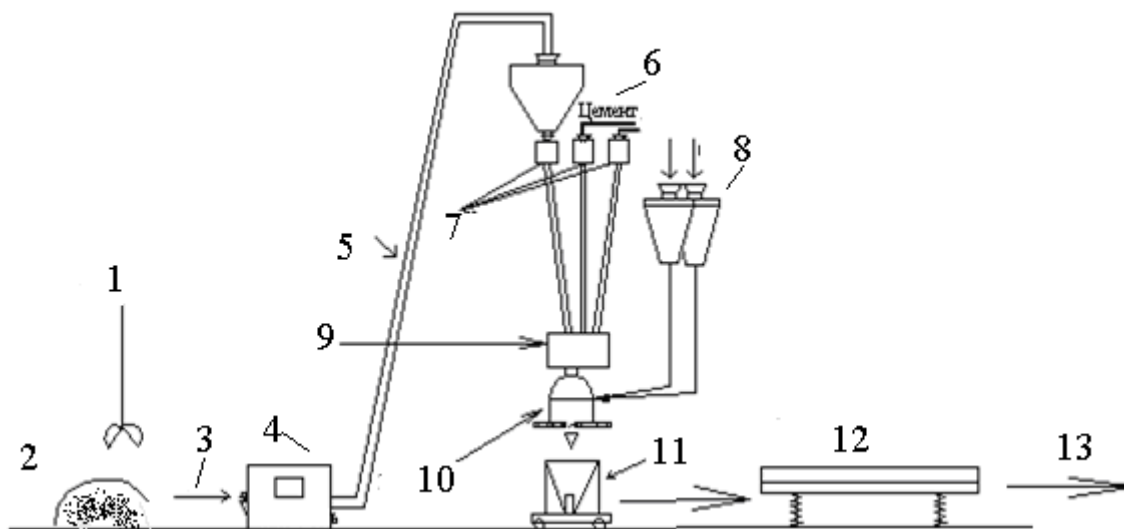
Қазіргі уақытта ұялы бетонның автоклавы және автоклавсыз тиімді технологиясы аса маңызды болып келеді. Детальды зерттеулер бұрғыланған көмір күлі негізінде автоклавы және автоклавсыз, әксіз және цементсіз бетонды өндіруге болатынын көрсетеді. Автоклавсыз газды-бетондар күл мен 40–50% цемент негізінде басқа шикізат материалдарымен салыстырғанда өте жақсы көрсеткішке ие. Ғылыми зерттеулердің ұйымдастырған өндірісте беріктігі 2,3–3,6 МПа, орташа тығыздығы $550\text{--}600\text{ кг}/\text{м}^3$ тұрақты көрсеткішті газдыбетонды алуға болатыны дәлелденді. Цементті-күлді газдыбетон сол цементте орташа тығыздығы $700\text{ кг}/\text{м}^3$ нормативті қатаю уақытында беріктік 2 МПа жоғары көрсетпейді.

Көбікті бетон өндірісінде шығарылған күлді пайдалану. Құрылыс материалдар технологиясының қазіргі жағдайына қарқынды технологияға өту сипатты, ол процестің жеделдеуін қамтамасыз етеді.

Технологиялық процесстің жалпы схемасы келесілерді қамтиды. Атап айтқанда, бастапқы шикізаттарды майдалайды және араластырады (цемент, құм, күл, күлдішалк араласпасы, қоспалар мен пластификаторлар).

Содан соң араласпа бетон араластырғышқа беріледі. Ол белгіленген уақыт аралығында өңделеді.

Араластыру уақыты бетон қалыптау қатарына түседі; дайын блоктар қатуға айналып, кептіруге жіберіледі. Осы схема негізінде күлді қожды пайдалана отырып отқа төзімді бұйымның бірқалыпты дефектісіз қорғаныш жабынын дайындау технологиясы жасалып шығарылды. Зерттеулердің нәтижесінде күлді үшін құрылыс материалына қолдану тиімді екені анықталды. Бұл сылақ жұмыстары үшін әкті — күл ерітіндісі: күлдіцемент араласпасы ерітінді дайындау үшін, сонымен қатар темірбетон бұйымдарын өндіретін заводта қалыпталатын жеңіл және ауыр бетон өндіру үшін қолданылады. Оны үй қабырғасының конструкциялары мен блоктар дайындау

Сурет 1. Кулді қожды бетон араласпасын дайындау технологиясы

1 — грейферлі қалақ; 2-кул үйіндісі; 3-тасымалдағыш; 4-кулді елеу; 5-кулді тасымалдау; 6-кул бункерлері; 7-мөлшерлегіштер; 8-инертті материалдар (қождар); 9-барабанды электрлі полязациялаушы барабан; 10-араластырығыш; 11-бетон араласпасын тасымалдағыш бункер; 12-сілкіндіру алаңы; 13-қатаю посты.

үшін қолданылады. Кулдіцемент араласпасынан керамзитті кулдібетон, сосын қабырға конструкциялары; әкті-кулді араласпа — еден астын сылау үшін пайдаланылады.

Қожды байланыстырғыштың физика-механикалық сипаттамасы. Қлинкерсіз қожды байланыстырғыштың негізгі физика-механикалық сипаттамасын ГОСТ 310—85 сәйкес анықталды. Цементтің белсенділігін анықтау үшін 4×4×16 см өлшемді арқалықшалар дайындалады, оның бір бөлігі 28 тәуліктен кейін нормаль қатаюға сыналып, ал екінші бөлігі 3+8+3 сағат режимінде

Ұнтақталған доменді гранқож негізінде алынған қалыпталған газдыбетон үлгілері нормаль жағдайда 28 тәулік аралығында 90—95°С температура және ылғал жылумен 3+8+3 сағат өңделгенде аралығында қатайған

Ылғалжылумен өңдеу қожды толтырғыштың беріктік жинау процесін газдыбетон арқылы 1,5—1,8 есе жылдамдатады. 28 тәулік буланып, сынақтан өткен үлгілер сыққан кезде үлкен беріктікке ие болады, ал керісінше нормаль жағдайда 40—60% қатайған үлгілер керісінше болып келеді.

Қабырғасының көлемі 100 мм болатын қожды толтырғыштағы газды бетонның кубты үлгісі 28 тәуліктен кейін қалыпты қатаюымен және қайталанатын сумен қанығуы табиғи жағдайда 2 ай сақталды. Үлгілерді сынау уақыт өте келе пайыздық үлесі 10—15 болатынын, беріктік қасиеті жоғарылайтынын көрсетті.

Теоретикалық және зерттеу жұмыстары негізінде №1, №2, №3 және №4 кул үйінділерінің жиналу және орналасуына қарай, сонымен бірге физикалық және химиялық құрамдарына байланысты бетон, керамика бұйымдарын жасау ұсынылып отыр.

№3 кул үйінді ауданның кулін бетон құрамына майда толтырғыш қоспа, ал байланыстырғыштың құрамына минеральды қоспа ретінде пайдалану ұсынылып отыр.

Математикалық жоспарлау әдісі арқылы Қызылорда кул үйінділерінен алынған кул негізінде бетонның оңтайлы құрамы анықталды. Анықталған бетонның оңтайлы құрамы жоғары физикалық-механикалық қасиеттерімен ерекшеленеді.

Кулдің жайылу аймағына байланысты және орнала-суына байланысты құрылыс материалдарының түрін жасау ұсынылып отыр. Теориялық және тәжірибелік жұмыстарға сүйене отырып, кулдішлак араласпасын дайындаудың альтернативті технологиясы жасалып шығарылды.

Кул қалдықтарын өндірістік-тәжірибелік сынау және техникалық-экономикалық тімді-лігін есептеу көрсеткіштері берілген.

Газдыбетон қоспасын дайындау СМС-40 сілкіндіру газдыбетон араластырғышында дайындалды. Газдыбетон қоспаларының компоненттерін салу тәртібі келесі ретпен жүргізілді: араластырғышқа бархан құмы, 250 маркалы қожды байланыстырғыш және су салынып, ерітінді құрамы бірге 3—4 минут араластырылды. Содан соң дайындалған ерітінді 1—2 минут аралығында алдын-ала дайындалған алюминий суспензиясымен біркелкі массаға алғанға дейін араластырылды.

Автоклавты емес көлемі 0,25 м³ болатын қожды газдыбетонның немесе өлшемі 390*190*188 мм болатын 18 қабырғалық блоктардан жасалынған блоктардың тәжірибелі қорлары шығарылды. Тығыздығы орташа блоктардың ауданы 570—620 кг/м³ құрайды. Қожды газдыбетонның техникалық сипаттамалары ГОСТ 25485—89 «Ячеистые бетоны. ТУ» талаптарын қанағаттандырады.

Тәжірибелі қорлардың бұйымдарының нақты құрылыс-эксплуатациялық құрылымы математикалық модельдерді қолданғандағы нәтижелердің қорытындыларымен сәйкес келеді, ол оперативті басқару үшін өндірісті технологиялық бақылауда қолдануға мүмкіндік береді

Бірақ күлді-қоқысты қалдықтарды қолдану қажеттілігі оның қоршаған табиғи ортаға зиянды әсерінің тигізуіне байланысты. Үйінді ЖЭО күлінің тозаңдату сақтауы сулы және әсіресе ауалы бассейндер үшін үлкен қауіп келтіреді. Үйіндінің қасында адамдар өмірінің жағдайлары тез нашарлайды. Сондықтан күлді-қоқысты қалдықтарды барлық мүмкіндік болатын бағыттарға өте толық қолдану керек және оларды қолдану айтарлықтай ақша жағынан экономикалық әсер бермеген жағдайларда да.

Қоршаған ортаны қорғау саласында пайдалы нәтижелерге қол жеткізілді. 1 т күл мен қожды гидрожоюда

қайырмаға 50–77 м³ су, 30–40 кВт/сағат электрэнергиясы жұмсалады. Осылайша, гидроқайырмаға түспей, бірден жұмысқа кіріссе (кеуекті толтырғыш немесе жеңілбетон үшін майда толтырғыш), онда аталған ресурстар, яғни, су мен электрэнергиясын үнемдеуге мүмкіндік береді.

Экономикалық көрсеткіштердің бірі, жылу энергетикасы мен әртүрлі құрылыс мекемелерінің қызығушылығы күлдің құнына байланысты болады. Ол жергілікті шикізатпен қамтамасыз етілуі мен көлікпен жеткізілуіне байланысты.

Әрбір 1 м³ күлдіқожды бұйымнан 1356,5 теңге үнемдеу. Экологиялық тиімділік дана бұйым бағасынан 15% мөлшерін құрайды. Зерттеудің негізгі нәтижелерінің экологиялық және экономикалық тиімділігі өндірістік жағдайда күлдіқожды бөліктерінің 1 м³ 1356,3 теңге құрайды.

Әдебиет:

1. Волженский А. В., Буров Ю. С., Виноградов Б. Н., Гладких К. В. Бетоны и изделия из шлаковых и зольных материалов. — М.: Стройиздат, 1969. — 391 с.
2. Гиржель Л. М., Брагинский В. Г., Романов В. И. Тяжелый бетон с добавкой золы-уноса // Бетон и железобетон. — 1986. — №5. — с. 39–40.
3. Гольдштейн Л. Я., Штейерт Я. П. Использование топливных зол и шлаков при производстве цемента. — Л.: Стройиздат, 1977. — 152 с.
4. Добавки в бетон: Справочное пособие/В. С. Рамачандран, Р. Ф. Фельдман, М. Колленпарди и др./Под редакцией В. С. Рамачандрана. Пер. с англ. — М.: Стройиздат, 1988. — 575 с.
5. Людвиг У. Исследование механизма гидратации клинкерных минералов // Шестой международный конгресс по химии цемента. — М.: Стройиздат, 1976. — с. 109–201.
6. Михайлов К. В., Бужевич Г. А. Применение золы и шлаков ТЭС в бетонных и железобетонных конструкциях // Бетон и железобетон. — 1972. — №7. — с. 1–4.
7. Родионова А. А., Сулейменов С. Т., Муратова У. Д. Комплексное использование золы и золошлаковых отходов в производстве строительных материалов // Материалы республиканского совещания по охране окружающей среды и рациональному использованию ресурсов на предприятиях Госстороя Казахской ССР. — Алма-Ата, 1990. — с. 86–87.
8. Баженов Ю. М. Применение промышленных отходов в производстве строительных материалов. — М.: Стройиздат. — 1986. — 206 с.
9. Попов К. Н. Новые строительные материалы и материалы из промышленных отходов. — М.: Логос-Развитие. — 2002. — 152 с.
10. Павленко С. И. Мелкозернистый бетон из отходов промышленности. — М.: АСВ. — 1997. — 176 с.

Ғылыми-техникалық прогресс және инновациялық әдістер

Тапаева Аида¹, химия ғылымдарының магистрі, оқытушы;

Құдайбергенова Светлана Исатайқызы², мұғалім;

Шаптай Назерке Насырдинқызы³, студент

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Мемлекеттік Университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

²№32 І. Ж. Қабылов атындағы орта мектеп, (Қызылорда облысы, Жалағаш ауданы, Қазақстан);

³«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі ғылым мен техниканың қарыштап өсуі мен ел экономикасының қарқынды даму үстіндегі кезеңде адамдардың көзқарасының заман талабына сай өзгере

бастағаны олардың өмір сүру дәстүрінен анық байқалады. Бұл-әлемді қамтыған жаһандану дәуірінің бастапқы көрінісі.

Білім беру жүйесі — әр елдің даму болашағын айқындайтын, әлемдік өркениетке жетуде негізгі бағыттарын көрсететін біртұтас құрылым.

Еліміз өзін бүкіл әлемге мойындата бастаған осы кезеңде біздің қоғам дарынды, қабілетті, жан-жақты жетілген адамдарды қажет етеді. Сондықтан да еліміздің білім берудегі ұлттық жүйесін өте қарқынды өзгерістер сатысында тұр. Бүгінгі таңдағы негізгі мақсат-ұлттық құндылықты әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті, өзіндік жеке көзқарасы қалыптасқан тұлға тәрбиелеу. Ол үшін оқушылардың белсенділігін арттыру, ізденімпаздыққа үйрету және білімді өз бетінше алуы мен қолдана білетін дарын иесін тәрбиелеуіміз керек.

Талабы таудай, қабілет-қарымы мол, ізденімпаз жастар көбейіп, адамзат игілігіне үлес қосып жатса, олар ұлтымыз үшін мақтаныш, еліміз үшін абырой, әрине. Ендеше талантты да қабілетті, ерекше дарынды жасқа айрықша назар аудару қажет-ақ. Ізденімпаз жастар-болшақта жаңа технология шығарушы, әділ саясаткер, рухы биік адам, бұл-ұлттық құндылық.

Орыстың ұлы педагогы В. А. Сухомлинский мектептің басты міндеті-әрбір адамның дарындылығын ашу, оны толыққанды шығармашылық, интеллектуалдық еңбек жолына бағдарлау. Әрбір оқушының қайталанбас дарынын дөп басып табу, аша түсу, қастерлеу бұл- тұлғаны адамзат қадір-қасиетінің өркендеуінің жоғары деңгейіне дейін көтеру деген сөз деп атап көрсетті.

Білім беру жүйесінің даму деңгейі мен сапасы елдегі педагогика ғылымының жетістігімен байланысты. Бұл өз кезегінде экономикалық және ғылыми —техникалық дамудың, яғни мемлекет пен қоғамның табысты дамуының кепілі болып табылады.

Ұстаздық — дүниедегі үш ұлы істің бірі, киелі атау. Орыстың ұлы педагогы К.Д. Ушенский мұғалім мамандығын былайша бағалаған: «мұғалім ісі сыртай қарапайым болғанымен тарихтағы ең ұлы істің бірі». Ғасыр ғұламасы атанған М. Әуезовтің: «Халық пен халықты, адам мен адамды теңестіретін нәрсе-білім», — деген сөзі ешқашан, еш жерде маңызын жоймайды. Себебі қай мемлекеттің болсын, даму деңгейін, рухани мазмұнын, өркендеу әлеуметін айқындайтын бірден-бір құдірет-білім беру жүйесінің сапалылығы.

Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына мүлдем жаңа міндеттер қойып отыр. Ол- өз жұмыс орынды және бүкіл технологияның үздіксіз өзгерістеріне бейімделе алатын орындаушының тұлғасын қалыптастыру [1, 2, 3].

Бүгінгі мектеп — күрделі де жауапты жүйе. Бүгінгі білім беру жүйесінің басқаша екендігі ҚР «Білім туралы» Заңында тайға таңба басқандай анық жазылды. «Білім беру жүйесінің басты міндеті оқитудың жаңа технологияларын енгізуге, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтарды, ғылым мен тәжірибе жетістіктері негізінде жеке кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау»

(Қ. Р. «Білім туралы» заңы, 8-бап) делінген болатын.

Бүгінгідей ғылыми-техникалық прогресс қарыштап дамыған тұста біздің еліміз үшін сапалы білім, саналы тәрбие мен қатар жан-жақтылық яғни басқа салалардан хабардар бола білудің маңызы зор. ҚР-дың білім беру заңында:

1. Білім беру жүйесінің басты міндеті- ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруды дамытуды және кәсіби шыңдауды бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау.

2. Жеке адамның шығармашылық рухани және дене мүмкіндігін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтын берік негіздеп қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы интелекті байыту.

3. Азаматтық пен елжандылыққа, өз Отанына деген сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Конституцияға қайшы және қоғамға қарсы кез келген көрсеткіштерді тәрбиелеуге бағыт-бағдар беру атап көрсетілді [4].

Демек жаңа ғасыр-білімділер ғасыры, заманына сай зерделі ой өрісі жоғары азаматтарды қалыптастыру мемлекеттің аса маңызды стратегиясы болып отыр. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2030» бағытындағы Қазақстан халқына Жолдауына: «Қазақстан азаматтарының мемлекеттік құқықтарын қорғауы, мүдделерін биік ұстайтын азамат етіп тәрбиелеу керек. Біздің балаларымыз дені сау, сапалы білімді, өресі биік болып өсуі тиіс», — деп тегін айтпаса керек.

Қай мемлекеттің болса да негізгі тірегі- білімді де білікті, іскер де белсенді адамдар. Мемлекетіміздің маңызды құжаттарының бірі — «Қазақстан-2030» бағдарламасында да білім берудегі бүгінгі уақыт жауапкершілігі нақты айтылады. Бағдарламада «Білімі мен білігі жағынан шетелдердегі замандастарымен бәсекеде жеңілмейтін, отаншылдық рухы кемел қазақстандықтардың жаңа ұрпағын тәрбиелеу» деп көрсетілді [5].

Білім- қоғамды әлеуметтік, мәдени-ғылыми прогреспен қамтамасыз ететін ғажайып құбылыс, адам үшін де, қоғам үшін де ең жоғары құндылық.

Қазіргі кезде білім беру жаңа жүйесінің жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне еруге бағыт алған кезде білім берудің жаңа мазмұны пайда болды.

Білім беру саласындағы оқудың озық технологияларын меңгермейінше, сауатты, жан- жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, нәзіктік, адамгершілік, рухани, азаматтық келбетінің қалыптастыруына игі әсерін тигізіп, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі [6].

Қазақтың данышпан ақыны Абай Құнанбаев отыз екінші қара сөзінде: «Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуел білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар. Оларды білмек керек. Оларды білмей, іздегенмен табылмас» дейді. Ұлы ақынның әуел білмек керек

дегені, сонда не болды? Оған Абайдың өзі осы қара сөзінде «... білім-ғылымға құмар, ынтық бола білу керек» деп жауабын айтады. Мұның өзі баланың бойында білім-ғылымға өнерге құштарлық қалыптастырып, сөйтіп дарын-қабілет дамыта білу керек деген сөз. Қазір мектепте оқытатын пәндердің балалар болашағына, олардың алдағы уақытта таңдайтын мамандығына қарай бағытталуы тиіс екендігі айтылуда. Мектепте шығармашылық оқушыны қалыптастыру және олардың өзін-өзі ұстау мәдениеті-білім мен тәрбие берудегі ең маңызды мемлекеттік істің бірі болып табылады.

Қазіргі нарық заманында өркениетті елдердің озық тәжірибесі кеңінен пайдаланылуда. Білім беру технологиялары оқушы үшін жұмыс істеуі тиіс. Басқарудағы барлық мүмкіндік, күш-жігер шәкірттің ойдағыдай өсіп жетілуіне жұмсалып тиіс. Бүгінгі оқушының елдің ертеңгі азаматы екендігі басты ұстаным болуы шарт.

Білім беруді ақпараттандыру-бұл көпжақты және күрделі процесс. ЮНЕСКО-ның II халықаралық Конгресінде Білім беруді ақпараттандыру жаңа ақпараттық технологияны тиімді пайдалануға байланысты екендігі айтылған [7].

Қоғамды ақпараттандыру жағдайында оқу ақпаратын өңдеу, жаңғырту, оны мақсатты түрде пайдалану күн тәртібіне қойылып отыр.

Елімізде білім беру жүйесінің бір бөлігі-кәсіби маман даярлау.

Маманға қойылатын негізгі талаптар:

— **қүзіреттілік** (білім, біліктілік, маманға тән қабілеттілік)

— **мобильдік** (тез өзгеретін жағдайға бейімделу қабілетінің болуы)

Ақпараттық технологияны пайдаланбай осы екі талапқа сай маман дайындау мүмкін емес. Сондықтан да ақпараттық қоғамда ақпараттық технологияны игермей, қазіргі талапқа сай маман дайындауға болмайды.

Бүгінгі күні өнеркәсіп дәуірінен ақпарат дәуіріне өту кезеңінде дүние жүзі біртұтас коммуникациялық байланыс жүйелерімен қамтылған. Сондықтан XXI ғасыр азаматы информатика саласында білікті маман болып, күнделікті өмірде ақпарат жүйелерімен, арнайы компьютермен және ақпараттық желілермен жұмыс жасай білуі тиіс [8].

Біздің елімізде білім беру саласында жиі реформалар жүргізілуде. Соның бәрі жай емес. Соның бәрі қайтсек білім сапасын арттыра аламыз, білім сапасын әлемдік үлгіге сай көтере аламыз деген ниеттен туындап отыр. Өйткені бүгінгі мектеп оқушыларын еліміздің ертеңі десек, олардың жан-жақты білім, саналы тәрбие алуы — мемлекеттік маңызды іс. Қазір бәсекелестік заманы. Біздің педагогтеріміз, оқушыларымыз білім жағынан да ақылдылық, дарындылық жағынан да өзге елдердегі өздері секілді әріптестерінен кем болмауы тиіс.

Қазіргі кезде зерттеу ісі бүгінгі заман адамының өмір сүру тәсіліне енген кәсіби шеберлігін танытуда өзіндік көзқарасына сәйкес қызмет болып табылады. Бүгінгі білім беру саласының маңызды міндеті — баланы ізденушілікке баулу, оған зерттеу дағдысы мен білігін үйрету. Әр оқушыны жеке тұлға ретінде қалыптастыру үшін оның қабілетін түрлі әрекетте көсету үшін зерттеуге дайындау қажет.

Әдебиет:

1. Поташник М. М. Инновационные школы России: становление и развитие. — М., Новая школа, 1996. — с. 320.
2. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии. — М., «Народное образование», 1998. — 253 с.
3. Қоянбаев Ж. Б. Педагогика. — Алматы, 2001.
4. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.
5. Назарбаев Н. Ә. Қазақстан-2030: барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы. — Алматы: Білім, 1998. — 96 б.
6. Лернер П. С. Инновационные образовательные технологии // Инновационная школа. — 2006. — №6. — с. 155–168.
7. Таубаев Ш. Исследовательская культура учителя: от теории к практике. — Алматы: Ғылым, 2001. — с. 350.
8. Поташник М. М. Инновационные школы России: становление и развитие. — М., Новая школа, 1996. — с. 320.

ЭКОЛОГИЯ

Использование неорганических сорбентов при очистке сточных вод в нефтяной промышленности

Тапалова Анипа Сейдалиевна, кандидат технических наук, профессор;
Назаров Есенжол Асылбекулы, кандидат технических наук, старший преподаватель;
Калдарова Таншолпан, студент
Кызылординский государственный университет имени Коркыт ата. (г. Кызылорда, Казахстан)

Наша окрестность богата нефтяными месторождениями. На нефтяных территориях ощущается нехватка пресной воды. Вследствие этого, был исследован сорбционный процесс с силикополифосфатными сорбентами нефти водно-нефтяной эмульсии, материалы, состоящие из пористого кальция имеют большую сорбционную вместительность и очень удобны для практического применения при очистке сточных вод.

Так как, в настоящее время нефтяные производства широко используют во всех отраслях, увеличиваются объемы нефтяных производств. Но, ухудшаются экологическое состояние нефтяных местностей, все чаще встречаются случаи загрязнения воды и состава почвы. Окружающую среду загрязняют не только вода, в состав которых входят нефтяные остатки и высококонцентрированные соли, но и промышленные сточные воды [1].

Наша страна расположена на такой территории, где в нефтяной промышленности имеется дефицит пресной воды и нет специализированных водохранилищ для сбора непригодных сточных вод. Актуальной проблемой очистки промышленных сточных вод от разных плавучих веществ, соединений и органических загрязнителей, является создание закрытого цикла водообеспечения. В закрытом цикле, органические загрязнители, находящиеся в составе промышленных сточных вод, очищаясь от нефти и нефтяных соединений, сначала попадают в фильтры и очищаются от различных плавучих веществ и механических примесей. На следующем цикле, очищенная прозрачная вода попадает в адсорбер, там на движущемся слое активированного антрацита в качестве сорбента, полностью выводятся органические загрязнители [2]. Из-за дефицита антрацитов и высокой опасности основного составляющего сорбентов, нефтеперерабатывающие организации отказываются применять такого вида технологии.

В связи с тем, что антрацит очень дорогое ископаемое, получение сорбента с новыми эффектами и направленное

для очистки промышленных сточных вод от органических соединений, стал одним из актуальных проблем исследований. К одному из таких методов относится применение неорганических сорбентов или коллекторов. Возможность регулирования пористости и сорбционных качеств неорганических соединений, химических и термических устойчивости, противоустойчивости к огню, легкодоступности сырья и организации отечественных продукции во время синтеза путем добавления разных соединений, есть перспективность исследования получения алюмосилико-полифосфатных неорганических сорбентов [3].

Исследованные в прошлом дигидрофосфат алюминия и так называемые жидкое стекло натрия три, на основе раствора силиката синтеза сорбентов, катионов тяжелого металла, дают возможность получить алюмосилико-полифосфатные материалы, имеющие качество высокой сорбции. Но сорбционные качества данных соединений не были исследованы в отношении органических загрязнителей. Ранее, применение в технологии очистки промышленных сточных вод катионов натрия синтезированных продуктов, из-за их повышенной растворимости были прекращены.

Чтобы понизить растворимость алюмофосфатных сорбентов, были взяты новые сорбенты, на основе дигидрофосфатов и алюмосиликатов магния и кальция.

В первичный алюмосиликатный раствор соли алюминия (сульфат, дигидрофосфат, хлорид), добавляют раствор жидкого стекла до получения силикатов нерастворимых алюминий. Осадок фильтруют в воронке Бюхнера 8 кПа и перемешивают в течении трех минут с раствором фосфата магния и кальция. У полученных продуктов, используя метод ИК-спектроскопии (Фурье спектрометр «Nicolet-5700») идентифицируют состав молекул [4].

В исследуемой системе в зависимости от состава компонентов можно получить два типа сорбента. Основной структурой магний содержащих алюмосиликофосфатов является циклотетрафосфат-ион, а кальций содержащих

можно отнести к линейным или разветвленным полифосфатам [5].

Исследуются сорбционные процессы нефти полученных продуктов в динамическом режиме. Провели исследование полученной модели водо-нефтяной эмульсией, полученного на месторождении Ащыбулак, путем эмульгации 2 г. нефти с 1 л. дистиллированной водой. Динамическая вместительность синтезированных материалов при помощи нефти была определена методикой, согласно ГОСТ-у. Сорбент исследовали со скоростью 1 мл/мин, положив в колонку с высотой 300 мм и диаметром 16 мм. Динамическую вместительность сорбента, который проходит вдоль нефти, определили при помощи анализа испытаний взятых с 50-мл. выходного места от колонки. По по-

лученным данным можно увидеть, что магнийсодержащие сорбенты, проходящие вдоль нефти с динамической вместительностью 77,8 мг/г, а кальцийсодержащие сорбенты — 63,5 мг/г. Если сравнить кальцийсодержащие продукты с магнием содержащими продуктами, то динамическая вместительность магнийсодержащих алюмосиликополифосфаты очень высока из-за своей пористости [6].

Итак, исследовав сорбционный процесс с силикополи-фосфатными сорбентами нефти водно-нефтяных эмульсии, материалы с пористым магнием в составе имеют высокую сорбционную вместительность, было показано, что подходит для практического использования при очистке сточных вод и дешевле чем антрацид, удобен и благоприятен для окружающей среды.

Литература:

1. Губайдуллина Г. М., Жакитова Г. У. Изучение сорбционной способности пористых алюмосиликополифосфатов // Тезисы докладов третьей республиканской научной конференции молодых ученых «Научные достижения молодых ученых — химиков Казахстана». — Алматы, 2003. — с. 64–65.
2. Кульский Л. А. Технологические основы процесса очистки воды от органических примесей.
3. Губайдуллина Г. М., Жакитова Г. У. Синтез и свойства продуктов поликонденсации в фосфатсиликатных системах. // Материалы международной научно-практической конференции, посвященный к 70-летию Д. З. Серазетдинова. — Алматы, 2004. — с. 58–62.
4. Чилищев Н. Ф., Беренштейн Б. Г. Методы очистки сточных вод и газовых выбросов с применением природных сорбентов. — М. Мир, 1979. — с. 62.
5. Романкова П. Г., Никольский Б. П. Иониты в химической технологии. — Л.: Химия, 1982. — с. 342.
6. ГОСТ 20255.2–89. Иониты. Методы определения динамической обменной емкости. М. Госстандарт, 1990.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

Мал азығын дайындауды механикаландыру мен ағынды технологиялық желіні таңдау негіздері

Аханов Серік Мейрамбекұлы, техника ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы;
Нұрғалиев Нұралы Шайқысұлтанұлы, докторант
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Жем-шөп дайындаудың ағынды желісі деп — нақты технологиялық процесті қамтамасыз ететін белгілі бір ретпен орналастырған машиналар мен жабдықтардың жиынтығын айтады. Бұл жағдайда зоотехниялық талаптарға толық сәйкес келетін еңбек шығынының, энергиямен материалдардың ең аз жұмсалуды қамтамасыз етуі керек. Сонымен қоса жем-шөпті малға таратып беру желісінің барлық ағынды-технологиялық желілері келесідей талаптарға лайық болуы тиіс:

- технологиялық процесті еңбек пен уақыттың ең аз шығыны бойынша орындауы қажет;
- сенімділігі жоғары болып келесідей зоотехниялық талаптарға сай болуы, оның ішінде:
 - жем-шөпті біркелкі және нақты таратылуын қамтамасыз ету;
 - жем-шөптің бүлінуіне жол бермеу және олардың қоспалар фракциясына бөлінбеуін қамтамасыз ету;
 - жануарлардың жарақат алуына жол беру;
 - электрлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
 - желідегі машиналар құрамы технологиялық процестің тиімді орындалуын қамтамасыз етуі қажет [1].

Ауыл шаруашылығындағы ағынды-технологиялық желілерді келесідей негізгі белгілері бойынша жіктейді: мақсатына қарай, желінің құрылымына қарай, жұмыс ритіміне қарай, жабдықтардың орналасуына қарай, автоматтандыруына қарай және машиналардың бір-бірімен байланысына қарай.

Негізінен жем-шөп тарататын ағынды-технологиялық желілер келесідей жүйеге келтіріледі «мал азығын сақтайтын орын-таратушы-жем-шөп салатын орын-жануарлар».

Бұндай жүйелер жем-шөпті таратуды қамтамасыз ететін бірнеше операциялардан тұрады. Бұл операцияларға келесілер жатады: жем-шөп тиегіш арқылы тиеліп, қажет болған жағдайда бункерге немесе майдалағыш машинаның транспортеріне түсереді.

Содан кейін майдаланған жем-шөп тиегіш транспортердің көмегімен мобильді жем-шөп таратқышқа

немесе транспорттық тіркемеге тиеліп, мал қамалған комплекске жеткізіледі. Егерде жем-шөп стационарлық таратқышпен таратылатын болса, онда оларды бірден малдың астауына береді. Бұндай тәсілмен мал азығын бір ғимараттың ішінде тарату 30 минуттан аспауы тиіс, ал мобильдік жем-шөп таратқыштарды қолданғанда 20 минуттан аспауы тиіс [1]. Жем-шөпті тарату көрсетілген уақыттан асып кеткен жағдайда, малдарда сүт жиналу процесі ұзарып, олар сүтті дұрыс бермейді.

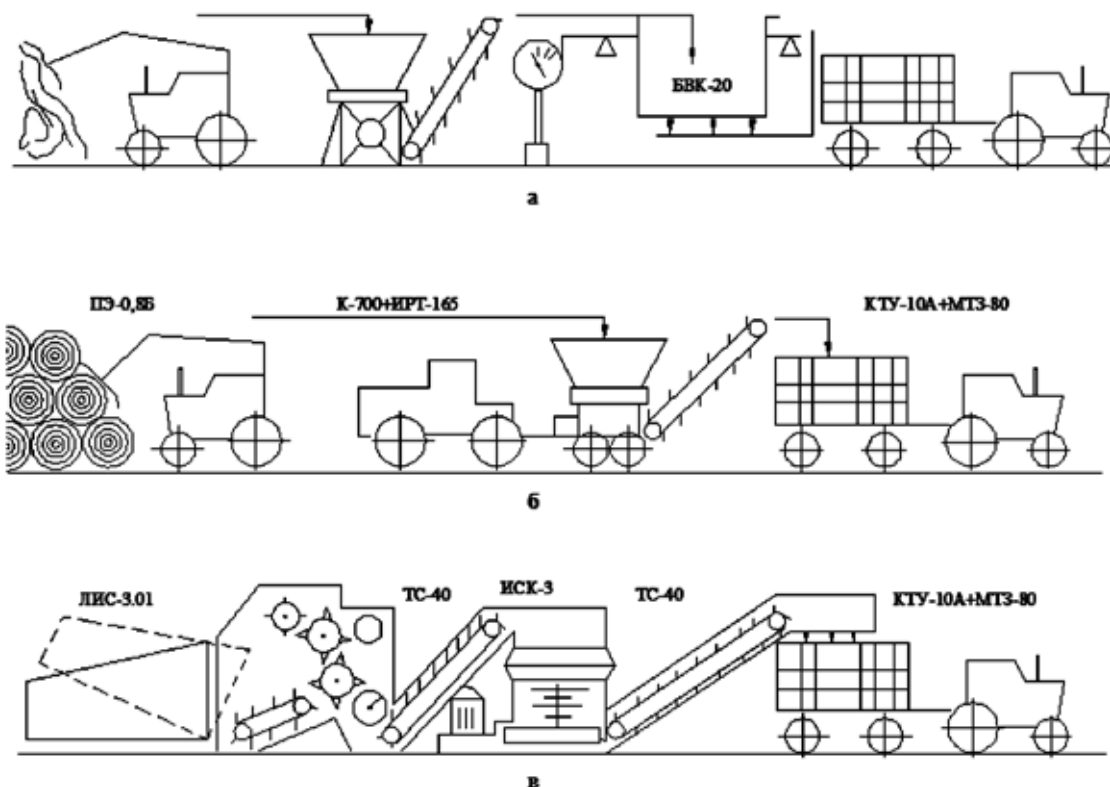
Шөпті майдалап дайындау мен таратудың ағынды-технологиялық желісі 1-суретте келтірілген.

Бос шөптерді стационарлық ИРТ-165 маркалы шөп майдалағышты қолданып майдалап, содан кейін оны МТЗ-80+КТУ-10А агрегатымен таратудың технологиялық желісі 1, а суретінде келтірілген.

Бұндай ағынды-технологиялық желінің артықшылығына стационарлық ИРТ-165 маркалы шөп майдалағышты бос дайындалған шөптермен қатар престаген шөптерді де майдалауға мүмкіндік береді. Шөптің ылғалдылығы 9—10% болған кездегі стационарлық ИРТ-165 маркалы шөп майдалағыштың өнімділігі 15 т/сағат, ал ылғалдылығы 30% болған кезде оның өнімділігі 4—5 есеге дейін азаяды. Бұл жағдай шөп майдалағыштың энергияны көп пайдалануымен қоса үлкен экономикалық шығынға әкеліп соқтырады.

Стационарлық ИРТ-165 маркалы шөп майдалағышын қуаты 132 кВт электр двигателдік жетегі болған кезде, оны үлкен мал фермаларында қолданған тиімді болады. Өйткені бұл агрегаттың өткізгіштік мүмкіндігі өте жоғары және оны толық жүктемеде жұмыс атқаратын жерлерде, яғни үлкен жем-шөп дайындайтын комплекстерде қолданады.

Ағынды-технологиялық желідегі барлық жабдықтардың анықталған қуаты 244 кВт құрайды және онда үш адам жұмыс атқарады. Желінің өткізгіштік мүмкіндігі майдаланатын шөптің орташа ұзындығы 20—75 мм болған кезде 8 т/сағатқа тең. Сабанды стационарлық ИРТ-165 маркалы шөп майдалағышпен майдалағаннан кейін оны Т-150

Сурет 1. Жем-шөп дайындаумен таратудың ағынды технологиялық желісінің схемасы

(К-700) тракторларымен тасымалдайды. Сонымен қатар ПЭ-0,8Б маркалы тракторлық тиегішті де қарастырады (сурет 1, б). Бұл технология бойынша рулонға, тюктерге тайланған немесе бос дайындалған шөп стационарлық ИРТ-165 маркалы шөп майдалағыштың бункеріне ПЭ-0,8Б маркалы шөп тиегіштің көмегімен беріліп, онда майдаланады. Содан кейін тиегіш транспортердің көмегімен КТУ-10А шөп таратқышқа тиеліп, малдардың астауына беріледі.

Сабанды майдалау желісі СМЖ-3 (сурет 1, в) тюктермен рулондарға престелген және бос күйіндегі әртүрлі ылғалдықтағы сабандарды майдалауға арналған. Сонымен қатар КОРК-15 жем-шөп дайындау цехына шөпті үздіксіз беріп тұруға негізделген [2]. Бұл желінің жұмысы жақсы атқарылуы үшін келесідей маркадағы машиналар керек: грейферлік ПЭ-0,8Б маркалы тиегіш, екі МТЗ-80 маркалы доңғалақты тракторлары және 2ПТС-4М маркалы тіркеме.

Бірінші суретте келтірілген екінші және үшінші технологиялық желілер тек қана шөптің ылғалдығы 30% дан аспаған кезде ғана қолдануға болады.

Жоғарыда келтірілген жем-шөпті дайындаудың ағынды технологиялық желілерінің біздің облыс жағдайында барлығын да қолдануға болады. Оның басты себебіне ауайының жаз айларында ыстық болу салдарынан дестеге салынып орылған шөптердің тез кебуі жатады [3].

Жем-шөп дайындау мен оны таратудың технологиялары көптеген конструкторлық схемалары, жабдықтарының типтері бойынша ерекшеленеді. Бірақ та малдың негізгі азығы ретінде шөпті пайдалану көлемі 50–60% дейін жететінін ескерсек, оны дайындау технологиясына басты көңіл аудару қажет.

Біздің жағдайымызда жоғарыда келтірілген ағынды технологиялық желінің екінші схемасын қабылдауымыз керек. Оның басты себебіне шөп майдалағышты кез келген жерге алып барып қолдануға мүмкіндік береді.

Әдебиет:

1. Мельников С. В. Технологическое оборудование животноводческих ферм и комплексов. — 2-е изд., перераб., доп. — Л.: Агропромиздат Ленингр. Отд-ние, 1985. — с. 640.
2. Система машин для комплексной механизации сельскохозяйственного производства на 1981–1990 гг. Животноводство. — М.: ЦНИИТЭИ, 1981. — с. 615.
3. Аханов С. М. Повышение эффективности использования агрегатов для заготовки прессованного сена в условиях Кызылординской области: автореф....канд. техн. наук: 05.20.01. — Алматы, 2004. — 30 с.

Қызылорда облысының орталық аудандарында, жоңышқа дақылынан тұқымдық материал алудың жолдары

Бегалиев Канагат Блалович, ауылшаруашылығы ғылымдарының кандидаты;
Назарова Жания Каблановна, магистрант
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Кіріспе. Дүние жүзінің көптеген елдерінде жоңышқа дақылы өнімділігімен 1 га жиналатын протейн мөлшері жөнінен жетекші орындағы мал азықтық дақыл ретінде саналады. Осыған сая отырып жоңышқа дақыл көлемін ұлғайту қажет, ол үшін ең бастысы тұқым шаруашылығын мықтап дамыту шараларын қолға алуымыз қажет. Тұқымдық жоңышқа егістігі мен мал азықтық бағытындағы егілген егістіктердегі, агротехникалық шаралардың көптеген ұқсастықтығына сүйене отырып, өндірісте сиреген жоңышқалықтарды қалдырып, одан тұқымдық материалдар алынады. Бұндай процестердің қате екендігі өндірісте бірнеше жылдар бойы сыналып, өміршең еместігі айқындалды. Аталған дақылдан сапалы өнім алу үшін, дақыл өзінің аймақтық ерекшеліктеріне сай, сорттық физиологиялық-биологиялық қасиеттерін ескере отырып, арнайы технологиямен тұқымдық бағыттағы егіс егілуі тиіс.

Зерттеу әдістері мен нысандары. Зерттелетін нысан Қазақ күріш F. 3. И шығарған жоңышқаның Түркістан 15 сорты болып табылады. Оның маңыздылығы Түркістан 15 жоңышқа сортына сапалы тұқымдық материал алу. Тәжірибе облыстың екінші орталық аймақтарында, күріш арнайы ауыспалы егістігінде салынды. Алғы дақыл күріш, күзде сүдігер 25–27 см көтерілді. Ерте көктемде атыздар мұхият лазерлік тегістегіштер көмегімен тегістеліп, қажетті мөлшерде тыңайтқыш беріліп, тырмалау арқылы сіңірілді және фриздер көмегімен тоң кесектер майдаланып топырақ қопсытылды.

Бұрынғы жоңышқа егістігі аурудан, зиянкестерден таза атыз тандалып алынып, қаз табан соқамен 20–25 см тереңдікте жоңышқа көшеттерінің тамырларын қиып, 1000 өсімдік көшеттері тандалып алынды.

Тәжірибе 09.04.2013 ж салынды

Тәжірибе жобасы. Мөлтек ауданы 5 м², 3 қайталым.

1. Бақылау нұсқасы (жаппай себу, 15 кг/га тәсілі)
2. 30x30 см көшеттеп егу тәсілі
3. 45x45 см көшеттеп егу тәсілі
4. 60x30 см көшеттеп егу тәсілі

Тәжірибе алаңдарына фенологиялық бақылау жүргізіліп, өсімдіктер саны есептелінді, өсімдіктің биіктігі мен өсімдіктің жапырақтану деңгейі сондай-ақ жоңышқаның тұқым өнімі есепке алынды. Жоңышқа көшеттері ұясына қосымша су құйылып, топырақ ылғалдылығы қалыпты жағдайға келтірілді.

Зерттеу нәтижелері. Бақылау нұсқасында жоңышқа өскіндері 10–12 күнде пайда болып, 13–15 күндері толық өскіндері шықты.

Өсімдіктің тығыздығы есептелгенде далалық шығымдылығы 12,4 % немесе 93 дана/м². Өсімдік өскінін көшет отырғызылған соң 10-күні байқалды. Төмендегі нұсқалар тиісінше, 11,1 дана/м², 7,41 дана/м² және 5,5 дана/м².

№1 кестеде көрсетіліп отырғандай көшеттеп 60x30 см өсімдіктері бақылау нұсқасынан 10–11 күн бұрын пісті. Сондай-ақ бұл нұсқаудағы өсімдіктерге жарық жақсы түсіп, арам шөптерден мөлтек таза және жарамсыз

Кесте 1. Жоңышқа дақылының вегетациялық кезеңдерінің ұзақтығы мөлтектер бойынша сипаттамасы

Мөлтек аттары	Өну сабақтану күн	Өну бұтақтануы	Өну гүлдену күн
Бақылау (жаппай себу)	47–48	62–66	110–115
30x30	41–45	57–61	105–108
45x30	39–41	54–56	103–105
60x30	36–39	52–55	100–104

Кесте 2. Шаруашылық бағамдық белгілері бойынша, жоңышқаның нұсқалар бойынша сипаттамасы

Нұсқалардың атауы	Өміршеңдігі, %	Өсімдіктің биіктігі, см	Жапырақтануы, %	Тұқым өнімділігі 2/м ²
Бақылау (жаппай себу)	18,1	51	34,9	26,2
30x30 см	83,0	55	36,7	24,4
45x30 см	89,2	62	37,1	26,2
60x30 см	91,4	71	41,1	28,2
НСР ₀₅				1,7

өсімдіктерді алып тастауға толық мүмкіндік болды.

Жоғарыдағы №2 кестеде көрсетіліп отырғандай бақылау нұсқасымен салыстырғанда жоғары болды, атап айтқанда 83,0—91,4% аралағында.

Жоңышқаның биіктігі мен жапырақтануы №2 кестедегі көрсетілгендей, бақылау нұсқасы мен салыстырмалы түрде көшеттеп отырғызылған 60 x 30 см нұсқасында жоғары болып отыр.

Сондай-ақ жоңышқа тұқым өнімділігі көшеттеп отырғызылған 60x30 см нұсқасында, бақылау нұсқасымен

салыстырмалы түрде өнімділігі мен сапасы арытты. Көшеттеп отырғызылған басқа нұсқаларда бақылау нұсқасымен салыстырғанда қателіктері онша алшақ болмады.

Біздің зерттеулер нәтижелеріміз бойынша барлық көрсеткіштері 60x30 см көшеттеп отырғызу нұсқасы ерекшеленді, бұндай тәсілдер арқылы жоңышқа тұқымының сорттық тазалығын, шаруашылық биологияның қасиеттерін, сондай-ақ сапалы, тұрақты, жоғары өнім жинауға толық мүмкіндік бар.

Әдебиет:

1. Алиева М. К. Технология выращивания люцерны на семена в условиях орошения полупустынной зоны юго-востока Казахстана: Автореф. дис.. канд. с.-х. наук: 06.01.09. — Қаз. НИИ земледелия им. В. Р. Вильямса, Алматы, 1986. — 20 с.
2. Бушнев Н. С. Семенная продуктивность люцерны и ее экономическая эффективность в зависимости от сроков, способов сева и укосов в условиях орошения // Тр. Ставроп. СХИ, 1977. — Вып. 40. — Т. 1. — с. 60.
3. Бажов В. М. Влияние водного режима и удобрений на семенную продуктивность люцерны // Тр. Алма-Ат. СХИ, 1978. — Вып. 31. — с. 74—78.
4. Голобородька С. П., Лазарев Н. Н. Люцерна. — Москва, 2009.

Қызылорда облысының орталық ауданында жоңышқа дақылының өсуін суару режимінің әсері

Тоқтамысов Асет Мырзаханұлы, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы;

Бегалиев Қанағат Біләлұлы, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты;

Дүйсенова Ақмарал Кеңесқызы, магистрант;

Атеева Заидат Зейнуллақызы, магистрант;

Ержанова Зада Исаевна, магистрант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Жоңышқаның қуатты дамыған тамырларының тереңге бойлауы арқылы, әртүрлі топырақтағы ылғалды өзіне жақсы сіңіре алады. Жоңышқа ылғал сүйгіш мал азықтық дақыл болып саналады [1]. Бір тонна құрғақ зат түзеу үшін 500—600 м³ су шығындайды, 120—140 ц/га өнім алу үшін екінші жылғы жоңышқа 7500—8000 м³/га су жұмсайды [2, 3, 4, 5, 6]. Мал азықтық бағытында егілген жоңышқаның суару режимі топырақ типтеріне байланысты болғандықтан жер асты су деңгейіне, өсімдік жасына, сол жылғы жауын-шашын мөлшеріне және себу тәсілдеріне байланысты болып келеді. Жоңышқаны жүгерімен бүркемелеп екенде сазды топырақта ең кемі 70% ылғалы болуы шарт [6]. Құрғақшылық жылдары топырақ бетіндегі ылғал төмен болған жағдайда, егу алдында жерді ылғалдау бағытында 250—300 м³/га есебінде суарылады.

Топырақтағы 0,7 м (70—80% нв) ылғалды ұстау бағытында жүгері гүлдеу кезеңінде орылады одан 82,3—87,9 ц/га мал азық өлшем, 9,0—9,6 ц/га қорытылатын протейін және 85,6—91,1 ГДж/га ауыспалы энергия алынады (кесте 1).

Көк балауса ірі қара үшін өте құнды мал азығы болып саналады. Таза егілген жоңышқа егістігімен аралас егістік өнімдерімен салыстырғанда 140—150 кг/га қорытылатын протейінге жоғары болады. Егілген жылы бүркемелі дақыл (жүгері) жиналған соң, вегетациялық кезеңінде сол жылғы жауын-шашын мен суару режимдерінің сақталуына байланысты 53,7—73,0 ц/га абсолютті құрғақ зат массасын, 26,8—36,5 ц/га мал азықтық өлшем, 5,7—7,7 қорытылатын протейін және 43,8—64,6 ГДж/га ауыспалы энергия алынады (кесте 2).

Мал азықтық бағытта жоңышқаны арпамен араластырып егіп дәнге жинағанда, жылдық ылғалмен қамтамасыз етілуімен суару режиміне сәйкес 28—36 ц/га дейін өнім алынып, жоңышқаның тығыздылығы азаяды. Арпамен бүркемеленіп егілген егістікте бірінші суару қажеттілігі, арпаның түтіктену кезеңіне тура келеді. Бірінші вегетациялық кезеңіндегі суару 200—250 м³/га, құрғақшылық жылдары арпаның түптену кезеңінде беріледі, өйткені (10 см) жердің беткі қабаты құрғап, өсімдіктің солуына, жоңышқаның жапырақтарының түсіп қалуына әкеліп соғады. Жаздық

Кесте 1. Қызылорда облысының орталық аудан жағдайында, бүркемелеп егілген жоңышқа өніміне, суару алдындағы топырақтың 0,7 м қабатындағы ылғалдылық мөлшерінің әсері

Суару алдындағы топырақтың 0,7 м қабатындағы ылғалдылық мөлшері, % НВ	Маусымдық суару мөлшері м ³ /га	көк массасы өнімділігі, ц/га		1 га жиналған өнім		
		барлығы	Оның ішінде жоңышқа	Мал. аз., өлшем, ц	қорытылатын протеин, ц	Ауыспалы энергия ГДж
Суарусыз	-	201	42	42,9	4,8	43,6
60	600	321	57	66,9	7,3	69,6
70	1180	395	70	82,3	9,0	85,6
80	1320	420	77	87,9	9,6	91,1

Кесте 2. Суару режимдеріне байланысты бірінші жылғы жоңышқа өнімділігі (орташа 3 жыл)

Суару режимі	Суару мөлшері, м ³ /га	Көк массасының өнімділігі ц/га	1 га жиналған өнім			
			құрғақ массасы, ц	Мал. аз., өлшем, ц	қорытылатын протеин, ц	Ауыспалы энергия ГДж
Суарусыз	-	130	33,9	16,9	3,6	35,5
Өсуіне қарай суару (600 м ³ /га)	1360	202	53,7	26,8	5,7	56,2
Суару 80%НВ	2630	298	73,0	36,5	7,7	76,4

арпаның ең суды қажет ететін фаза аралық кезеңдері, масақ шығарумен дән байлау кезеңдеріне тура келеді. Сондықтан да вегетациялық кезеңінде екі рет суару шаралары жүргізіледі. Бас шығаруға дейін 400–500 м³/га, дән салу кезеңінде 300–350 м³/га. Арпаны орудан 20–25 күн бұрын суару кезеңі тоқтатылады. Ылғалды, орташа ылғалды жылдары жоңышқаның өсуімен дамуына топырақтағы ылғал мөлшері толық жеткілікті болады. Өте құрғақ жылдары топырақтағы ылғалдың тез азаяуына байланысты, жоңышқаның солуына дейін жібермей, өнімді жинаған соң 600 м³/га мөлшерінде суару керек. Екінші суару мезгілі жоңышқаның шашақтану кезеңіне тура келеді. Бір жылдық соя, бұршак, беде дақылдарымен салыстырғанда жоңышқа көп жылдық дақыл және өте тамырлары жақсы дамыған, қоректік зат қорларын жеткілікті мөлшерде жинайды. Бірінші жылы көктемде және екінші жылдары сабақтары жақсы өседі. Көп жылдық жоңышқа тамырларының қуатты дамуын көптеген ғалымдар зерттеп, жоңышқаның бірінші жылғы тереңдеуі

өсімдіктің негізгі фазаларындағы өсуімен дамуына байланысты болатындағы анықталды (кесте 3).

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей фаза аралық кезеңдерінде, бірінші фаза аралық кезеңінде тамырлары жердің беткі қабатындағы бөлігінен гөрі тезірек дамиды. Сабақтану фазасында сабақтың биіктігі 12–18 см өссе, тамырлары 45 см, ал гүлдеу алдында 70 см тереңдікте жетеді жеміс салар алдын суарылмаған жоңышқа бірінші жылы (75–65–65% НВ қабатында 0,6 м) 141 см, ал суарусыз жағдайда 163 см-ге жетеді (кесте 3). Суару алдындағы топырақтағы 0,4 және 0,6 м ылғалдылықты 75% нв ұстағанда тамырлар 129 және 117 см тереңдікке енеді. Орташа тәуліктік жоңышқаның өсуі, тамырының өсуі сабағының өсуінен жылдамырақ екендігі анықталды. Сабағының тәуліктік өсуі 6,3–6,6 мм/тәулік, тамыры 8,5–10,4 мм максимум тереңдікке өсті. Ең жоғарғы тамырларының құрғақ массасы 2844–2336 кг/га өнімділікті суару алдындағы топырақ ылғалдығын 75% нв болған жағдайда ғана алынатындығы анықталады.

Кесте 3. Бірінші жылғы жоңышқа тамырларының тереңдікке бойлауы (орташа 3 жыл)

Нұсқа	Бойлау тереңдігі, см	Өсімдік биіктігі, см	Өсімдік тамыр ұзындығының өсімдік биіктігіне қатынасы	Тәуліктік өсуі, мм/тәулік	
				сабағының биіктігі	тамырының тереңге бойлауы
1.75–65–65% НВ қабатында 0,6 м (бақылау)	141	87	1,62	6,5	10,5
2.75–75–65% НВ қабатында 0,6 м	138	88	1,57	6,5	10,1
3.75–75–75% НВ қабатында 0,6 м	129	89	1,45	6,5	9,4
4.75–75–65% НВ қабатында 0,4 м	142	89	1,60	6,5	10,4
5.75–75–75% НВ қабатында 0,4 м	117	91	1,29	6,6	8,5
Суарусыз	163	77	2,12	6,3	13,4

Әдебиет:

1. Вазов В.М. Эффективность орошения и удобрения семенных посевов люцерны // Селекция и семеноводство. — 1983. — №3. — с. 33–34.
2. Аверьянов С.Ф. Практикум по сельскохозяйственным мелиорациям. — М.: Колос, 1970. — 341 с.
3. Алпатьев Н.М., Терентьева Т.Г., Шестиперова З.И. Причины изреживания люцерны на Северном Кавказе // Защита кормовых культур от вредителей, болезней и сорняков. — М.: Колос, 1980. — с. 61–63.
4. Безменов А.И., Розин В.А., Соврасов П.Х. и др. Режим орошения сельскохозяйственных культур // Сельскохозяйственные мелиорации. — М.: Колос, 1974. — С. 18–68.
5. Писковацкий Ю.М., Зимин А.Н. Особенности побегообразования люцерны и селекция на многоукосность // Вестник с.-х. науки. — 1979. — №10. — с. 63–65.
6. Писаренко В.А., Горбатенко Е.М. Режим орошения сельскохозяйственных культур. — Киев: Урожай, 1988. — 94 с.

ГОСУДАРСТВО И ПРАВО

Қазақтың дәстүрлі құқықтық жүйесі

Сейлханов Әділбек Асылұлы, аға оқытушы
Болашақ университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Көшпелі тұрмыспен күнелткен қазақтың тайпа-рулары байлыққа бас ұрмай, құқықтық жүйені мойындады. Оны танып-білуде, қабылдауларында өз ерекшеліктері болды. Кең дала, еркін өмір, қоршаған табиғат — бейбіт өмір сүрудің басты тұтқасы тәртіптілікті сақтау, құқықтық тәлім-тәрбиені үздіксіз жүргізу деп ұққан олар мұны отбасынан, жеке адамнан бастап, бүкіл қоғам болып қолдап — қуаттады. Адам және қоғам, әлем, олардың арақатынасын ақылмен түсіне алды, адам өмірі мен мәні тек бейбіт өмір сүруде, сіз — біздікте жатқанын ұқты. Құқықтық сана мен осындай ой-әуендерден бастау алып, жетіле кемелдене түсті. Қазақ құқығы оның басты саласы адам құқықтары мен бостандықтар аясында, өзіндік теңдік, өзін-өзі басқару негізінен бастау (азаматтық қоғам) алып дамыды. Оны ел ішінен шыққан дуалы ауыз би-шешендер жүргізіп отырды. Ел даулы мәселеде осы би-шешендерге жүгінді. Көшпелі қоғамда тәртіптілікті қадағалау мен реттеу маңызды болғандықтан бұл іспен кез келген би емес, елден озып шыққан, логикалық ойлау және шешім шығару әдісі мол, тілге жүйрік, әділ билер ғана араласқан. Қазақтың тұңғыш зерттеушісі Ш. Уәлиханов: «Би атағын беру қазақта халық тарапынан бір сайлау арқылы немесе халықты билеп отырған үкімет тарапынан бекіту арқылы болған емес, тек сот ғұрыптарына әбден жетік, сонымен қатар тілге шешен қазақтар ғана бұл құрметті атаққа өз бетімен ие болып отырған. Мұндай би атағын алу үшін би болам деген қазақ өзінің заң ісіне жетіктігі және шешендік қабілеті бар екендігін халық алдында сан рет көрсетуге тиіс болған. Ондай адамдардың атағы бүкіл қазақ даласына тез жайылып, олардың аты жұрттың бәріне мәлім болып отырған. Сонымен бұл би деген атақ келіп билік айтуға және төрелік сөз сөйлеуге патент сияқты нәрсеге айналған» [1]. Шоқанның бұл пікіріне қарағанда, қазақ қауымында би атағын алу үшін екі шарт: бірінші — әдет-ғұрыпты жетік білу; екінші — шешендік қабілеті болу керек. Дәл осыған ұқсас пікірді қазақтың ұлы ақыны Абай да айтады. «Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі

жолын, Әз Тәуке ханның Күлтөбенің басында күнде кеңес болғандағы «Жеті жарғысын» білмек керек, хәм ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендіктен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді...» [2]. Шоқан мен Абайдың бұл пікірлеріне қарағанда, дау шешіп, бітім-билік сөйлеу үшін әдет-ғұрып заңын білумен бірге шешендік өнер патент сияқты маңызды роль атқарғанын аңғарамыз.

Ежелгі Грек тарихында шешендік өнердің өркендеуіне атақты Салон заңы себеп болған. Афиннің әрбір азаматы өз мүддесін өзі қорғауға тиісті екен. Бұлай істеу әркімнің қолынан келе бермейтіні белгілі. Осыдан келіп сот алдында айтылмақ сөзді алдын ала жұптайтын, даярлайтын логорифтар — сөз жұптаушылар пайда болған. Афинде шешендік өнердің негізін салған ежелгі Грецияның әйгілі саясаткері Демосфен шешен алғашында, міне, осындай логориф болған. Қазақтың «Жеті жарғысы» гректің Салон заңына ұқсас. Ш. Құдайбердіұлының да «Би хәм билік туралы» деген мақаласында қазақтың «қазылған қара жолдай» тамаша билік-кесімдері болғанын, бірақ та даңғыл дәстүрлердің бәрі «орыс заңына қарағандықтан» мүлде көмескіленіп кеткенін, егер де солардың кейбір ереже қағидаларын сұрыптап алса, қазіргі күннің рухына, қазақ тұрмысына сайма-сай келетінін әңгімелейді. Сондай-ақ, Әлихан Бөкейханов та «Тағы да хәм билік» деген мақаласында би тағдыры, билік жасаудың қиындығы мен күрделілігі туралы айта келіп, орыс судьясына құлақ асу керек пе, не болмаса шарғат жолын берік ұстау керек пе деген мәселені көтереді. Бұл пікірлерден шығатын қорытынды қазан төңкерісіне дейін халық сотының алдында билер бірі талапкердің, екіншісі айыпкердің сөзін сөйлеген, ал үшіншісі — төбе би болып төрелік — қалыстық сөз айтқандығын аңғарамыз.

Қазақ биінің моральдық-құқықтық мәртебесі халықтың «атаның бала-сы болма, адамның баласы бол» деген талабынан көрініс тапты. Қазақ құқығы бойынша сот әділдігін іске асыру әділдік, халықтық және адамгершілік идеологиясына негізделді және оның мақсаты — даулаушы жақтарды татуластыру болып табылады.

Қазақ қауымында ертеден қалыптасқан ел ішіндегі дау-жанжалды мәм-лемен шешіп, реттеудің осы бір қарапайым халықтық тәсілі дәстүрлі шешендік өнердің дамуына әсер еткен және құқықтық жүйенің қалыптасуына негіз болған. Қазақтың дәстүрлі шешендік өнері мен ел билігін жүргізу тәсілі қазақ қоғамында ерекше рөл атқарып отырған. Бұл қазіргі заманда, өркениеттік идеяларының жаһандануында, Ата заңымыз ден қойып отырған талаптарды қанағаттандырады. Белгілі ғалым, академик Салық Зиманов: «Бір кездегі ежелгі қазақ даласындағы ұрпақтар мұрасы болып табылатын заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасыры» қайтадан біздің тарихымыздың алтын бетіне айналуға және болашақта жалпы өркениеттік мұрасына да айналар деген үміт бар», — дейді [3].

Қазақта «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деп өлім аузында тұрған тұтқынға да ақырғы сөз айтуына мүмкіндік берілген. Мәселен, екі ұрысы ұсталып қалып ашуға булығып отырған Тезек төренің үстіне рұқсатсыз кіріп келген Сүйінбай ақынның басын алмақ болып алмас қылышты ала ұмтылған Тезекке Сүйінбайдың табан аузында:

Ассалаумағалейкум, Тезек төре,
Елден жылқы қоймаған кезек төре.
Сәлемге келген елді тонап алып,
Елде кісі қалмапты әттеген-ә!
А, тақсыр, жақсы да өтер, жаман да өтер,
Дүниеден жүйрік те өтер, шабан да өтер.
Сәлемге келгендердің басын ала берсең

Ұры төре, саған да кезек жетер... — деп сөзден сүріндіріп, Тезек төрені райынан қайтаруы көзсіз ерлік.

Ақындардың ас пен тойда, билердің жесір дауы, жер дауы, күн дауындағы билікте айтқан шешендік сөздері табан астында тұтқиылда туған халық тілінің қаймағы, шешендік пен тапқырлықтың асыл үлгілері деуге болады. Сондай-ақ қазақтың би-шешендері негізін қалаған билер

соты демократиялық бұқараның мақсат-мүддесіне жақын сот билігі болып табылады. Оның қызметі қоғамдық-саяси жүйенің болмысына және азаматтық-халықтық қоғамға, тұрақтылыққа деген құлшынысын көрсететін императивтік нормалар мен өнеге өсиетке толы қадір-қасиет құндылықтарына негізделген. Олай болса, өзіміздің дәстүрлі құқық жүйеміз қоғам өмірінде басты орын алады. Дәстүрлі құқық жүйесі, қазақ қоғамындағы өркениеттік идеялар жаһандану қойып отырған талаптарды қанағаттандырады. Қазіргі қоғам оны ұрпақтан-ұрпаққа қасиеттеп табыстап, дамытып отырғаны баршамызға аян. Өйткені бұл құқықтық жүйе адамзат өркениетімен бірге өзектес етене жақын. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың: «Біз өзіміздің арғы-бергі ата-бабаларымыздың жүздеген буынының қалдырған өсиетін ақтап, мұраларын сақтап, молайта беру жолында топтасуға тиіспіз, — дей келе:... Жастарымыз салт-дәстүрімізді көздің қарашығындай бағып жүретін, көптің көкейіне үміт отын жағып жүретін, адамзаттың озық ой көгінде ағып жүретіндей болуы тиіс» [4], — деген сөзінен-ақ біздің Ата Заңымыздың қазақтың дәстүрлі құқық жүйесімен тамырлас екенін аңғаруға болады.

Ел ішіндегі бейбітшілік пен келісім, ауызбіршілік пен түсіністік — қай қоғамда да маңызын жойған емес. Қазақ даласындағы тарихи тамыры тереңде жатқан ел бірлігін сақтауды мақсат еткен би-шешендер елдің әдет-ғұрып заңын жетік білгендер еді. Қазіргі ұрпақ та осы дәстүрді бойына сіңіре отырып Ата Заңымызды қадірлеу керек. XI ғасырда өмір сүрген Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтадғу Білігі» дастанын жазды. Дастан белгілі бір мағынада елдегі Ата Заң (Конституция) қызметін атқарған. Дастанның басты идеясы — мемлекетті дұрыс басқару үшін қара қылды қақ жаратындай әділ заңның болуы. Олай болса, қазіргі таңда тәуелсіз Қазақ елінің әділ заңы бар. Оны құрметтеу — әрбір қоғам мүшесінің міндеті.

Әдебиет:

1. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. — А, 1985.
2. Құнанбаев А. Таңдамалы шығармалары. — II том. — А, 1977. — 133 б.
3. Зиманов С. З. Қазақ даласында әділ соттың «Алтын ғасыры» болды ма? // Қазақтың Ата заңдары, 10 томдық. — III том. — А, 2004.
4. Назарбаев Н. Туған елім — тірегім. — А, 2006. — 122 б.

ПОЛИТОЛОГИЯ

Саяси ғылымдардағы консалтингтің рөлі

Досманбетов Динар Бакбергенович, PhD;

Досманбетова Салтанат Баянбаевна, PhD;

Паридинова Ботагоз Жаппаровна, философия магистрі, аға оқытушы;

Далдабай Мереке Ерденқызы, студент

«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Бүгінгі қоғамдық өмірде кеңес берудің маңыздылығы бартып келе жатқандығы жасырын емес. Зерттеу нысанының мәселелері салық салу мен заң қызметін көрсетуде, экономикалық мәселелерді қамтитын аудит, бухгалтерлік есеп пен тексеру салаларында, басқарудың барлық салалары мен ақпараттық технологиялар жүйесі шеңберінде қолданылатындығы белгілі. Сонымен қатар, саяси қызмет саласында кеңес берудің өзіндік орнын саяси ғылымдар анықтап береді.

Осы уақытқа дейін зерттеу нысанына айналып отырған мәселені саяси ғылымдарының кандидаты, университетіміздің тәрбие жұмысы және халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры М.Ө. Насимов тереңірек зерттеді. Зерттеу жұмыстары «Life Science Journal» [1], «Молодой ученый» [2], «Социосфера» [3] журналдарында және бірнеше халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда [4] жарық көрді.

Саяси кеңес берудің негізгі қырлары саяси жарнаманың [5] рөлі мен мемлекет пен қала имиджін [6] қалыптастыру арқылы анықталатындығын айқындаумен бірге, пайда болуының тарихи тамырларын [7] анықтаған зерттеулер де жүргізілді. Сонымен қатар, кеңес берудегі кинематография [8] мен театрдың [9], музыканың [10] басымдықтары анықталған ғылыми мақалалар жарық көрді. Қоғамдық өмірде саяси жағдайды зерттеудің орны ерекше екендігіне байланысты, берілген жұмыстар құнды деп есептейміз.

Саяси кеңес беруді зерттеудің маңыздылығы — жаңа зерттеу пәні құрылымының саяси ғылымдарда мардымсыз қарастырылуы деп ойлаймыз. Біздің ойымызша, осы уақытқа дейін «саяси консалтинг» түсінігінің пәні мен мазмұны толық ашылмаған. Бұл ұғымға сайлау науқаны кезеңдерінде мән берелетіндігі және кеңесшінің қызметіне сай емес жұмыстар атқаратындығы жасырын емес. Сонымен бірге, берілген түсінік саясаттану, әлеуметтану, экономика және психология сынды ғылым салаларымен пәнаралық байланысқа ие. Отандық саяси ғылымдарда аталмыш түсініктің қолданбалы саясаттануда жеке бөлім

ретінде толық қарастырылмай жатқандығын мойындауымыз қажет.

Жалпы саяси кеңес беру арқылы даярланады:

- саяси міндеттерді шешуге бағытталған ұсыныстарды дайындау;
- көпшілік имиджін алға жылжыту;
- репутациялық консалтинг;
- тапсырыс берушінің ақпараты негізіндегі баяндамалар, есептер мен бағдарламаларды дайындау;
- белгілі бір ұйымның бағдарламасы мен идеологиясын дайындау;
- тұрғындармен тиімді үгіт-насихат жұмыстары әдістері;
- саясаткер, кандидат, партияның имиджіне психологиялық сараптама мен жөндеу жұмыстарын ұйымдастыру;
- саяси бәсекелестер имиджіне салыстырмалы сараптама;
- электоратқа ықпал етудің психологиялық тәсілдеріне сараптама;
- бәсекелестердің үгіт-насихат науқандарына қарама-қайшы әдістер, деструктивті саяси технологияларды жою;
- бұқаралық саяси акцияларды өткізу ерекшеліктері;
- жеке әлеуметтік категориялармен (жастар, зейнеткерлер және т. б.) жұмыс жүргізу ерекшеліктері;
- мақсатты аудиторияның негативті ұстанымдары мен стереотиптерін жеңу жүйесін дайындау;
- БАҚ, партиялық бағдарламалар мен басқа материалдар мәтіндерін арнайы зерттеу;
- саяси баяндамалар мәтіндерін дайындау және психологиялық сараптама, спичрайтинг.
- саяси ұстаным технологиялары;
- сайлау науқанының менеджменті;
- ақпараттық қауіпсіздік ұйымдастыру;
- сараптамалық материалдарды дайындау;
- саясаткерлер мен саяси құрылымдарды ақпараттық-сараптамалық қолдау;

— ұзақмерзімді имидждік бағдарламаларды дайындау және енгізу.

Қазақстан Республикасы саяси консалтингі нарығының негізгі басымдығы ретінде саяси процестер мазмұнын терең талдау, саясаттағы негізгі ойыншылар

қимылдарын модельдеу мүмкіндігі, оқиғаның дамуын болжау болып табылады. Біздің ойымызша, аталған тұжырымдар осы құбылыстың түрлі сипаттамалық феноменін айқындайды [11].

Әдебиет:

1. Nassimov M. O., Dosmanbetov D. B., Dosmanbetova S. B., Paridinova B. Zh., Ensepov A. A. Political consulting: essence, specifics, technologies // *Life Science Journal* 2013;10 (4):2866–2869.
2. Насимов М. О., Енсепов А. А., Паридинова Б. Ж. Political Consulting: Main Problems // *Молодой ученый*. — 2013. — № 11.1. — с. 25–26.
3. Насимов М. О., Паридинова Б. Ж. Консалтинг как объект политической науки // *Социосфера*. — 2013. — № 4. — с. 183–185.
4. Nassimov M. O., Primzhanov M. A., Paridinova B. Zh., Kopposynova M. K. Consulting as a subject of political sciences // «Социально-экономическое, социально-политическое и социокультурное развитие регионов» «материалы международной научно-практической конференции — Прага: Vědecko vydavatelske centrum «Sociosfera-CZ», 2013. — с. 102–104.
5. Nassimov M. O., Kaldybai K., Paridinova B. Zh. Features of Political Advertisement in the Republic of Kazakhstan // *Middle-East Journal of Scientific Research* 14 (8): 1129–1134, 2013.
6. Насимов М. О. Image of the country and the city on the example of the Republic of Kazakhstan and Astana // *Молодой ученый*. — 2013. — № 5, Том III. — с. 564–566.
7. Насимов М. О. Саяси консалтинг пайда болуының тарихи тамырлары // *ҚазҰУ Хабаршысы. Философия, саясаттану, мәдениеттану сериясы*. — 2011. — № 1 (36). — 29–32 бб.
8. Насимов М. О. Кинематография арқылы саяси кеңес берудің жолдары // «Қазіргі заманғы Қазақстанның инновациялық дамуы және ғылымға деген сұранысы» атты жас ғалымдардың VI халықаралық конференциясы материалдары. 4 бөлім: қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар. — Алматы: Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті — Елбасының қоры, 2012. — 296–300 бб.
9. Насимов М. О., Паридинова Б. Ж. Социология знания и театр: взаимосвязь с консультированием. // *Гуманитарные научные исследования*. — Июнь, 2013 [Электронный ресурс]. URL: <http://human.snauka.ru/2013/06/3361>
10. Насимов М. О., Паридинова Б. Ж. Қоғам құндылықтарын насихаттау жолындағы музыканың кеңес берудегі басымдықтары [Priorities of consultation of promotion of values as to society through music] (in Kazakh) // *Applied Sciences and technologies in the United States and Europe: common challenges and scientific findings, proceedings of the 1st International scientific conference: Volume 1*. — New York: Cibunet Publishing, 2013. — P. 133–134.
11. Насимов М. О., Паридинова Б. Ж. Кеңес берудің саяси ғылымдардағы орны // *Молодой ученый*. — 2014. — № 1–2. — с. 47–48.

Обеспечение политической стабильности в трудах профессора Т. Т. Мустафина

Насимова Гульнар Орленбаевна, доктор политических наук, профессор
Казахский Национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Среди множества проблем политической науки особое место занимают проблемы политической стабильности. В современном мире актуализируются новые серьезные вызовы стабильности политических систем, обусловленные как внутренними, так внешними факторами. Наглядным примером служат события, начавшиеся весной 2011 года в странах Северной Африки и Ближнего Востока. Протесты в Тунисе, Египте, Ливии трансформировались в народные восстания, в результате которых были свергнуты правившие в этих странах политические

режимы. В Сирии народные восстания приобрели характер кровопролитной гражданской войны.

Сегодня можно назвать немало трудов, в которых исследуются проблемы, препятствующие устойчивому развитию общества, технологии выработки адекватных механизмов, гарантирующих поддержание политической стабильности.

В этой связи, на наш взгляд, есть необходимость вновь обратиться к трудам известного ученого, доктора философских наук, одного из основателя политической науки

в Казахстане, первого заведующего кафедрой политологии КазНУ им. аль-Фараби Тлемиса Тлеугабуловича Мустафина.

Тлемис Тлеугабулович внес огромный вклад в разработку данной проблемы. В начале 90-х годов XX века он обрисовал круг политических вопросов, которыми занимаются и в настоящее время не только политологи, но и философы, социологи, праведы. Профессор Мустафин Т.Т. внес вклад в разработку теоретико-методологических основ оценки реального состояния политической системы под углом зрения ее стабильности, предлагал рекомендации для принятия решений, связанных с функционированием политической системы и характером ее воздействия на общество. «Политика должна исходить из цели макроэкономической и макросоциальной стабильности, преодоления усталости населения программ и проектов. В подобных ситуациях исключительно важно нахождение конструктивных способов разрешения противоречий через согласие, расширение сферы сотрудничества и диалога различных сил» — отмечал Т.Т. Мустафин [1]. По мнению ученого, общий социальный интерес, покоящийся на стабильности общества, повышении благосостояния граждан, связывает, казалось бы, совершенно несовместимые интересы в единое целое на основе консенсуса в целях достижения процветания страны и ее граждан.

Политическая стабильность характеризуется демократизацией политической жизни общества, глубиной проявления реформ, обеспечением достаточного уровня социально-экономической жизни страны, выражается в поддержке народом проводимых реформ. В этой связи Т.Т. Мустафин полагал, что политика в высшей степени ответственна за создание четкого механизма обеспечения баланса интересов, целостности социального организма. Речь идет о сохранении интегративных функций государства, о демократических механизмах формирования структур власти, о легитимации и институционализации оппозиции, о становлении конкурентной партийной системе, о формировании консенсусной политической культуры, межнационального взаимоуважения и сотрудничества. Т.Т. Мустафин, исследуя механизмы демократизации, отмечал, что демократия не навязывается, она вырастает в результате решения сложных социально-политических задач переходного общества. Навязанная демократия, как обычно, воспринимается обществом как приказ, окрик, порождая двоемыслие. Для успеха же демократии важно, чтобы в казахстанском обществе сформировались социальные силы, заинтересованные в демократии, как условия собственного развития. Т.Т. Мустафин утверждает, что отличительной особенностью демократизации является то, что в каждой стране существует свой путь к ней. В мире нет двух демократий, которые прошли через борьбу одних и тех же сил, стремящихся к решению одних и тех же проблем и имеющих одни и те же институциональные последствия. Поэтому, чтобы прийти к демократии, требуется не копирование конституционных законов некоей существующей демо-

кратии, а способность смело раскрывать собственные проблемы и умение находить эффективные механизмы их решения [2].

Политическая стабильность держится на сложившейся системе взаимной ответственности институтов гражданского общества. Гражданское общество исторически возникло и развивалось как своеобразная «обратная связь», позволяющая оперативно оказывать положительное воздействие на все подсистемы социума. Поэтому тесное взаимодействие государства и гражданского общества является основой политической стабильности. «Самое опасное во взаимоотношениях государства и гражданского общества состоит в том, что когда та и другая сторона в своих политических подходах исходят из различных ценностных ориентаций. В этом случае начавшаяся политическая конфронтация может и определенный политический режим власти, и гражданское общество. Вместе с тем, характер взаимоотношений между государством и гражданским обществом во многом зависит от правящей элиты, от ее опыта, аналитического мастерства и способности контролировать социальные отношения тогда, когда не срабатывают иные общественные регуляторы (мораль, право и т.д.)» — считал профессор Т.Т. Мустафин [3]. По его мнению, логика взаимодействия государства и гражданского общества сводится к тому, что мы имеем дело не с отношениями властвующих и подвластных, а управляющих и управляемых. Государство как орган управления все больше выполняет роль интегратора общества в сочетании с процессами самоорганизации и самоуправления тех или иных социальных групп. В этом случае, как отмечает Т.Т. Мустафин, степень государственного вмешательства в социальные процессы будет зависеть уже не от ориентации правящей элиты, а от выполнения госчиновничеством исполнительно-распорядительных функций в русле установленных политических ценностей [3].

Особое внимание Т.Т. Мустафин уделял изучению механизмов достижения консенсуса. «Идеи общенационального возрождения, общего блага сами по себе могут быть только итогом политического согласия в обществе. Консенсус основывается на понимании общности исторических судеб, консолидирующей роли общенациональной идеи, политической свободе, при которой основная масса населения осознает ценность это свободы и направлено на реализацию свобод во всей их полноте и содержательности» — отмечал профессор Т.Т. Мустафин [4]. Иными словами, граждане должны быть готовы следовать принимаемым законам, установленным нормам, у большинства населения должно быть чувство принадлежности к общности, что способствует сглаживанию имеющихся различий в их интересах и потребностях.

Параметры общенационального согласия сегодня в Казахстане имеют те же особенности, которые имели место в конце 90-х годов XX века. Т.Т. Мустафин со своими коллегами определил следующие аспекты в этом направлении: межэтнические, духовные, соци-

альное партнерство, согласие политических партий и движений по основополагающим принципам функционирования политической системы [4].

Во-первых, это необходимость упрочения и дальнейшего восхождения по ступеням свободы. Политическая свобода должна уметь защищать демократию от охлократии и тирании, от случайных клик.

Во-вторых, это развитие политической культуры общества с тем, чтобы как можно больше граждан могли критически мыслить, подняться над догмой. Духовное согласие по основополагающим ценностям — стержень политической культуры консенсуса, в свою очередь, политическая социализация выступает основным фактором созидания консенсуса между лицами разных поколений, входящих в политическую и общественную жизнь. Следует отметить, что Т.Т. Мустафин особое внимание уделял проблеме формирования политической культуры. «Модернизация политической культуры казахстанского общества немислима без отрешения его от свойственных

подданническому типу политической культуры элементов... Формирование демократической политической культуры возможно лишь как результат длительного демократического развития, нового общественного сознания и действия новых институтов» — отмечал ученый [5].

В-третьих, утверждение чувства национального единства — стержня духовного консенсуса, поскольку именно в использовании всех мирных форм согласования интересов проявляется многогранность демократии.

В-четвертых, это практика социального партнерства капитала, труда и правительства, которая затрагивает животрепещущие вопросы общенационального согласия по основам экономической политики, включая вопросы занятости и оплаты труда.

Обеспечение политической стабильности — исключительно многогранная проблема, которую сегодня широко исследуют казахстанские политологи. При этом, научные выводы Т.Т. Мустафина являются и в настоящее время актуальными и требуют изучения.

Литература:

1. Методические и научные проблемы политологии. — Алматы, 1998. — с. 131.
2. Мустафин Т. Т. Политика в современном обществе // Казахстанская правда. — 1997. — 9 июля.
3. Мустафин Т. Т., Аскеева Г. Б. Некоторые тенденции конституционного развития Казахстана в переходный период // Саясат. — 1997. — № 12. — с. 62.
4. Мустафин Т. Т., Исмагамбетов Т. Т. Гражданское общество и проблемы общенационального согласия // Методические и научные проблемы политологии. — Алматы, 1998. — с. 176–177.
5. Мустафин Т. Т. Подданническая политическая культура и ее модернизация // Проблемы формирования нового общественного сознания и построения гражданского общества в Казахстане. — Алматы, 1996. — с. 16–21.

ПЕДАГОГИКА

Тәрбие берудегі бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі

Насимов Мурат Орленбаевич, саяси ғылымдарының кандидаты;
Паридинова Ботагоз Жаппаровна, философия магистрі, аға оқытушы;
Әбутәліп Ақан-Сері Нұржанұлы, студент
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Ақпараттық заманда адамзат бұқаралық ақпарат құралдары (газет-журнал, теледидар, радио және Интернет) арқылы тәрбиеленіп келе жатқаны белгілі. Бұқаралық ақпарат құралдары саяси процестердегі ең ықпалды құрылымдардың бірі және бүгінгі саяси сахнадағы негізгі құрал болып табылады. Сондықтан, баспасөз, радио мен теледидар қазіргі қоғамға ықпал ететін және жанама түрде тәрбиелейтін мықты институт. Бүгінгі ғылыми зерттеулерде бұқаралық ақпарат құралдарының екі негізгі қызметін айқындай аламыз: 1) *гуманитарлық* (ақпараттандыру, білім беру, ойын-сауықтық); 2) *саяси* (бұқаралық сана қалыптастыру).

Мақала авторлары осы уақытқа дейін зерттеу нысанына айналып отырған мәселе бойынша бірнеше мақалалары жарияланған болатын: жоғары оқу орнындағы тәрбие жұмысын дамытудағы басым бағыттар [1], ақпараттық қоғам шарттарындағы тәрбие беру мәселелері [2] және қазіргі шарттарда студент жастарды патриоттыққа тәрбиелеу [3].

Қоғамдық өмірдегі бұқаралық ақпарат құралдарының орны айқындалған мақалалар да жарық көрді: мемлекет пен қала имиджін қалыптастырудағы бұқаралық ақпарат құралдары [4]; жаңа қазақстандық патриотизмнің қалыптасуындағы басымдықтары [5]; жоғары мектептегі оқытудың инновациялық технологияларының дамуындағы белгілері [6]; әлеуметтік-экономикалық даму шарттарындағы білім мен ақпараттың өзара байланыстары [7].

Бүгінгі күндегі бұқаралық ақпарат құралдарының әлеуметтік трансформациялаудағы рөлі өте жоғары. Міне, осы БАҚ бұқараның санасында қазіргі заман адамының өмірі мен қызметінің салтын қалыптастырады. Азаматтардың мінез-құлқы мен дүниетанымын реттейді, саяси ұстанымдарына ықпал етеді. Барлық ақпараттарды беруде адам санасына әсер етудің жасырын қызметін пайдаланады. Бұқара халық манипулятивтік технологиялар ықпалымен өз мүдделеріне қарсы шығу қаупі де туындауы әбден мүмкін. Бүгінгі күні телекөрсермен

саяси басқарудың элементі ретінде телевизиялық коммуникацияның бастауы саналады. Бұл демократиялық институттың негізі болып табылатын тікелей халықтық басқарудың технологиялық шыңы. Әлеуметтік жауапкершілікке ие теледидардың әлеуметтік-саяси дамуының аспектілері шын мәнісіндегі саяси мәдениеттің дамуына өз үлесін қосатыны белгілі.

Қазіргі мәдени-саяси жүйедегі қажетті ақпаратты алу мен өңдеудің маңызды арналық белгісі бар байланыс қажеттілігі жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологиялардағы тиімді және сапалы мүмкіндігін ұйымдастырудағы мәні зор. Сондықтан әлеуметтік процестерді басқарудың метатехнологияларын қалыптастыру туралы да айта кеткен жөн. Өйткені бүгінгі күннің бұқаралық ақпарат құралдары бұқаралық коммуникацияның құралына айналды. Бұқаралық ақпарат құралдарының саяси қызметі қазіргі кезеңдегі өзіндік құрамдас бөлігін құрайтын және гуманитарлық қызметпен тығыз байланысты бірнеше өзіндік ерекшелігі бар қызмет түрлерін қамтиды.

Бұқаралық ақпарат құралдарының негізгі қызметтерінің қатарына *ақпараттандыру* жатады. Саяси ақпаратқа қоғамдық маңызы зор мемлекеттік органдар тарапынан назарды қажет ететін және оларға ықпал жасайтын мәліметтер енеді. Алынған ақпарат негізінде азаматтардың үкімет, парламент, партиялар мен басқа саяси институттар қызметі, қоғамның экономикалық және мәдени өмірі туралы ойлары қалыптасады.

Бұқаралық ақпарат құралдарының *ағартушылық* қызметі ақпарат көздерінен алынған мәліметтерді өз дәрежесінде бағалау мен реттеуге бағытталады. Масс-медиа азаматтардың бүкіл өмірін қамту арқылы олардың саяси және әлеуметтік ақпаратты ұғынуға ықпал жасайды. Сондықтан азаматтардың саяси біліміне бұқаралық ақпарат құралдарының әсері мол.

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы ағартушылық *әлеуметтендіру* қызметімен тығыз байланысты. Де-

генмен, ағартушылық жүйелі білім игеру мен тұлғаның танымдық және құндылық мүмкіндіктерін кеңейтсе, саяси әлеуметтендіру халықтың саяси нормалар, құндылықтар мен мінез-құлық үлгілерін игеруге ұмтылдырады. Сонымен қатар, тұлғаның әлеуметтік ақиқатқа бейімделуін қамтамасыз етеді.

Бұқаралық ақпарат құралдарының **сыни** қызметін саяси жүйедегі масс-медиамен қатар, оппозиция кеңінен қолданады. Бірақ, ақпарат құралдарындағы сынның көлемділігі өте кең болғандықтан, мемлекеттік саясаттың барлық бағыттары оның назарында болады.

Қоғамдық пікірдің беделділігіне негізделген **бақылау** қызметінің артықшылықтары өте мол. Қоғамдағы келенсіздіктерге әкімшілік және экономикалық жазалау шараларын қолданбаса да кез келген оқиға мен саяси тұлға қимылына құқықтық және адамгершілік бағасын ұсынады.

Бұқаралық ақпарат құралдарының **ықпалдастық** қызметі саясат пен қоғамдағы кемшіліктерді сынаумен қатар, саяси ойыншылар мен түрлі қоғамдық мүдделер ықпалдастығын қамтамасыз етеді. Түрлі әлеуметтік топтар

мүшелері пікірлерін бұқараға ашық білдіру мүмкіндігін ұсынып, қоғамдық пікірдегі өз мүдделерін қорғауға жағдай қалыптастырады.

Жоғарыда аталған бұқаралық ақпарат құралдары саяси қызметі түрлерінің барлығы **жұмылдыру** қызметімен бірлескен. Қызметтің бұл түрі азаматтардың белгілі бір саяси қызмет түріне итермелеуге жол береді. Бұқаралық ақпарат құралдары халықтың санасы мен сезіміне ықпал ете отырып, нақты саяси мінез-құлықтың қалыптасуына әсер етеді. Өйткені кез келген жоғары білімді азамат қарама-қайшылығы мол саяси процестерде жауапты шешім қабылдауда теледидар, радио, газет пен журналдарға сүйенеді. Жалпы бұқаралық ақпарат құралдарының саяси қызметі жоғарыда аталған түрлерімен шектелмейді. Кейбір ғалымдар бұқаралық ақпарат құралдарының саяси қызметі түрлеріне **инновациялық, жеделдету және қоғамдық пікірді қалыптастыру** қызметтері туралы да айтады. Бұл бұқаралық ақпарат құралдарының саяси кеңес беру қызметі ерекшеліктерін толықтай айқындаумен қатар, тәрбие беру мәселелерімен өзара байланыстылығын танытады.

Әдебиет:

1. Насимов М. О., Саткенов Д. А. Жоғары оқу орнындағы тәрбие жұмысын дамытудағы басым бағыттар // Молодой ученый. — 2014. — №1–2. — с. 67–68.
2. Насимов М. О., Паридинова Б. Ж. Ақпараттық қоғам шарттарындағы тәрбие беру мәселелері. Сборники конференции НИЦ Социосфера. — 2013. — №40. — с. 037–038.
3. Nassimova G. O., Nassimov M. O., Paridinova B. Z., Koppossynova M. K. Patriotic education of students in the modern conditions // Paradigmata poznani. — 2014. — №1. — P. 52–52.
4. Насимов М. О. Image of the country and the city on the example of the Republic of Kazakhstan and Astana // Молодой ученый. — 2013. — №5, Том III. — с. 564–566.
5. Паридинова Б. Ж., Абдуова Ж. К. Жаңа қазақстандық патриотизмнің қалыптасуы мәселелері. Сборники конференции НИЦ Социосфера. — 2013. — №56–2. — с. 089–090.
6. Еңсепов А., Паридинова Б. Ж. Жоғары мектептегі оқытудың инновациялық технологиялары. Сборники конференции НИЦ Социосфера. — 2013. — №32. — с. 089–091.
7. Паридинова Б. Ж., Бегалиева Қ. Б. Әлеуметтік-экономикалық даму шарттарындағы білім мен ақпараттың орны. Сборники конференции НИЦ Социосфера. — 2013. — №15. — с. 041–043.

Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми — педагогикалық негіздері

Әлмешова Жұлдызай Қасымбекқызы, магистрант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Бүгінгі студент — ертеңгі маман. Оқыту үрдісін басқарудың педагогикалық-психологиялық мәселелерін анықтауда педагог пен оқушылардың арасындағы қарым-қатынастарды ұйымдастыру мұғалімнің теориялық білімінің болуын қажет етеді.

Болашақ маманның кәсіби педагогикалық функциялары: конструктивтік, ұйымдастырушылық,

қарым-қатынастық, дамытушылық, ақпараттық, зерттеушілік.

Жоғары оқу орнында дайындықтан өткен мамандардың білімі жоғары дәрежеде болуы керек. Өйткені, бұл талап әрбір мамандық бойынша білім беру мазмұнын салыстырмалы түрде біртұтас білім саласы ретінде анықтауы керек. Білім берудің күрделі мазмұнын меңгеруде,

оку-тәрбие үрдісін ұйымдастырудың қазіргі кездегі ұстанымдарын жүзеге асыруда, педагогикалық үрдіс, яғни, оқытушылар мен студенттердің өзара байланысқан және өзара келісілген іс-әрекеті басты міндет атқарады. Сондықтан, қазіргі кездегі жоғары білім беру алдында студенттер мен оқытушылардың жұмыстарының түрлері мен әдістерін жүзеге асыру мәселесі түр [2].

Бүгінгі таңда еліміздің білім беру саласында бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу үшін маңызды міндеттерді шешуге бағытталған күрделі бетбұрыс жасалуда. Мұғалімнің кәсіби мүмкіндігі оның бойындағы өзін-өзі дамытып отыру дайындығына тікелей байланысты. Бұл мәселеге әлеуметтік-педагогикалық тұрғыдан келу үшін мұғалімнің субъект ретіндегі алдына қойған міндеттерін орындауға деген әзірлік деңгейіне көз жеткізу қажет. Әрине, оның кәсіби өсуі жеке тұлға ретіндегі ерекшелігіне әбден қатысты. Сондықтан бұл жерде даралық-тұлғалық қалыптасу, іскерлік-әдістемелік жетілдіру, кәсіптік-пәндік білімін толықтыру компоненттерінен өз қажеттілігін тани алу мүмкіндігі туады. Бұл жердегі «өз қажеттіктерін сезіну» — кәсіби қызметтің негізі. Өйткені, ол өзінің әлеуметтік бар мүмкіндігін дамытудың жолдарын білу деген.

«Еліміздің саяси, экономикалық, мәдени, қоғамдық өміріндегі өзгерістерге сай жоғары оқу орындарының үлкен жауапкершілікті сезініп, білікті, өз ісінің шебері, бәсекеге қабілетті, кең ауқымды, жан-жақты дамыған маман дайындауға ұмтылуы, өзінің әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының мазмұны мен сипаттарының өзгеруіне және еңбек сапасына талаптың жоғарылуына байланысты өз ісін жетік білетін, кәсіби білігі мол мамандарды қажет етеді» [4].

Кәсіби білімді маманның күзиреттілігі сол маманның жеке тұлға ретіндегі қасиеттерінің және ішкі психикалық жағдайларының күрделі жүйесі, оның кәсіби қызметі мен қабілетін іске асыру.

Күзиреттілік — қызмет атқарушының жеке мүмкіншілігі оның квалификациясы (білімі мен тәжірибесі), шешім қабылдай алуы немесе белгілі бір білім мен дағдыларына сәйкес шешім қабылдауы.

Күзиреттілік — жеке тұлғаның теориялық білімі мен практикалық тәжірибесін белгілі бір міндеттерді орындауға даярлығы мен қабілеті. Ол жансыз жаттанды білім түрінде емес жеке тұлғаның танымға, ойлауға қатысын және әрекетке, белгілі мәселелерді ұсынып, шешім жасауға, оның барысы мен нәтижелерін талдауға, ұдайы түрде ұтымды түзетулер енгізіп отыруға деген икемділігінің белсенділігінен көрінеді.

Күзиреттілік бірінші орынға білімгердің ақпаратты сауаттылығын емес, оның мәселені дұрыс шеше білу қасиетін қояды. Егер болашақ педагогтың күзиреттілігінің қалыптасуын орта кәсіби білім беру жүйесінің аумағында қарастырсақ, онда білім, білік, дағды мүмкіншілігі, яғни, бір сөзбен педагогикалық қызметке маманның қаншалықты дайын екендігі туралы айтуға болады. Кәсіби күзиреттілік деп педагогтың жеке бас сапалары мен оның

психологиялық-педагогикалық және теориялық білімінің, кәсіби біліктілігі мен дағдысының, тәжірибесінің бір арнада тоғысуы деуге болады. Болашақ маман өз ісінің шебері, жақсы мұғалім болу үшін мамандығына қажетті қабілеттерді және жалпы әлемдік мәдениетті, өз елінің мәдениетін, қарым-қатынас мәдениетін, тіл мәдениетін игеріп, интеграциялық үрдістерді меңгеріп, әлемдік білім кеңістігінің өресінен шыға алуға талпынуы керек.

Кәсіби күзиреттілікті қалыптастыру жеке шығармашылық қабілетті дамытуды, педагогикалық инновацияларды дұрыс қабылдауы, күнделікті өзгеріп жататын педагогикалық ортаға тез бейімделуді қажет етеді.

Болашақ маман дайындау мәселесі оның тұлғалық сапалары мен қасиеттерін қалыптастырудың мазызын көрсетеді. Тұлғалық-бағдарлық бағытта білім беру нәтижесі білім, біліктілік және дағды жүйесінде, шығармашылық іс-әрекет тәжірибесіне және эмоционалды көңіл-күйді көрсете білуге, ерікті қарым-қатынасқа педагогикалық бейімделген тұлғаны қалыптастыру ретінде түсіндіріледі [3].

Мұғалімнің кәсіби күзиреттілігін қалыптастыруда педагогикалық практика үлкен рөл атқарады. Педагогикалық практиканы өту кезінде студенттің педагогикалық іскерлігі мен дағдылары жылдам қалыптасады. Оның шығармашылық және педагогикалық құбылыстарды зерттеуге деген қабілеті дамиды, педагогикалық шеберліктің негіздері қаланады.

Мұғалім кадрларын кәсіби оқыту жүйесінде педагогикалық практика өте маңызды орын алады. Ол жоғары оқу орнындағы оқу-тәрбие үрдісінің басты бір бөлігі болып табылады да, болашақ мұғалімдердің теориялық дайындығы мен практикалық іс-әрекетін біріктіруін қамтамасыз етеді. Педагогикалық практика үрдісінде келесі міндеттер шешімін табады:

— студенттерді мұғалім мамандығына деген қызығушылық пен сүйіспеншіліктің тұрақтылығына тәрбиелеу;

— нақты педагогикалық міндеттерді шешу барысында психологиялық-педагогикалық және арнайы білімдерді пайдалану үрдісін терендету, бекіту;

— болашақ мұғалімдердің кәсіби іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыру және дамыту: педагогикалық қызметке шығармашылық, зерттеушілік ыңғайға бейімдеу.

Педагогикалық практиканың тиімділігінің негізгі шарттары — оның кәсіби бағыты, теориялық негізділігі, оқыту және тәрбиелеу сипаты, педагогикалық практиканың мазмұнына және ұйымдастырылуына комплексті тұрғыдан қарау, жүйелілік, оны өткізудегі қажеттілік. Педагогикалық практика кезінде студент келесі кәсіби-педагогикалық іскерлік негіздерін меңгеруі тиіс:

— оқушылардың жас және жеке ерекшеліктерін және ұжымның әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, нақты оқу-тәрбие міндеттерін анықтау;

— оқушылардың дамуы мен тәрбиесін диагностикалау және жобалау мақсатында оқушы тұлғасы мен ұжымды зерттеу;

— педагогикалық қызметтің ағымдағы және болашақтағы жұмыстарды жоспарлауын жүзеге асыру (пән бойынша оқу және сыныптан тыс жұмыстар, әртүрлі іс-әрекеттерде т. б.);

— оқушылардың оқу-танымдық қызметінде басқарудың әртүрлі формалары мен әдістерін пайдалана алу және білім-тәрбие міндеттерін шешу;

— балалар ұжымын алға қойған міндеттерді орындауын ұйымдастыру (өз іс-әрекеті мен оқушылар іс-әрекетінің жүйелілігін анықтау, белсенділерді анықтау, ұжым мен белсенділердің қарым-қатынасын үйлестіру, бақылауды жүзеге асыру, жұмыстың қорытындыларын шығарып, оны талдау);

— мұғалімдермен, сынып жетекшілерімен, тәрбиешілермен, ата-аналармен және тәрбие ісіне қатысы бар барлық адамдармен дұрыс қарым-қатынаста болу;

— оқу-тәрбие жұмысын бақылау және талдау;

— ата-аналар арасында педагогикалық насихат жұмыстарын жүргізу [2].

Қорыта айтқанда, болашақ мұғалімнің кәсіби қалыптасуында үздіксіз практиканың алатын орны ерекше. Ол педагогикалық оқу орны мен мектеп арасындағы тығыз байланыстың нәтижесінде жүзеге асырылады. Нақты жүзеге асырудың тікелей жолы — студенттер үшін «Мектеп күнін» өткізуді қайтадан қалпына келтіру (бұрын болған). Бұл педагогикалық оқу орындарының студенттері аптаның бір күнінде толығымен мектепте болып, алдына қойған міндеттерге жетудің тікелей жолы. Өйткені, қазіргі 1,2-курс студенттері практикаға сабақтан шыққан уақытта барады, бұл кезде студенттердің қандай да бір нәрсеге үйренуге деген қызығушылығы төмен болады деп ойлаймын.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. — Алматы, 2010. 6 б.
2. Қазақстан Республикасында 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. — Астана, 2004. — 3–4 бб.
3. Әлмұханова Х.Т., Бейсебаева П.С. Күзиреттілік –кәсіби маман даярлаудың басты сапасы. — // http://www.rusnauka.com/15_APSN_2011/Pedagogica/2_85259.doc.htm
4. Назарбаев Н. Инновациялар мен оқу- білімді жетілдіру арқылы білім экономикасын — // Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінде оқылған лекция. — Астана, 2006.

Жоғары сынып оқушыларының логикалық ойлау мотивтерін дамыту бағытындағы тәжірибелік-эксперименттік жұмыстар

Ахметова Динара Ертаевна, мұғалім

№250 мектеп-лицей (Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы, Жосалы кенті, Қазақстан)

Әдетте, ойлау сөйлеу әрекеті арқылы іске асырылып, нақты сұрақтар қоюдан, соларға жауап іздеуден басталып белгілі міндетті, теориялық немесе практикалық мәселелерді шешуге бағытталады. Тұлғаның ойлау әрекетін ойдағыдай дамыту үшін, тиімді тәсілдер қолданып, арнайы жұмыстар жүргізу қажет. Ойлау процесі анализ, синтез, салыстыру, топтастыру, жалпылау, тұжырымдау логикалық амалдарынан тұратыны белгілі. Ойлаудың осы амалдарының қолдана алуынан оқушылардың оқу әрекетінің жемісі көрінеді. Бұл жөнінде: М. Жұмабаев: «Ойлау — жанның өте бір қиын, терең ісі. Жас балаға ойлау тым ауыр. Сондықтан тәрбиеші баланың ойлауын өркендеткенде сақтықпен басқыштап істеу керек» [1], — деген.

Тұлға логикасының дамуын есеп шығару ерекшеліктерінен байқауға болады. Ойлау қабілетін дамытатын, әр пәнге деген қызығушылығын арттыратын жұмыс түрі — логикалық ойын есептері. Зерттеушіғалым З. Успанованың пайымдауынша,

«Логикалық есептерді шығару тапқырлыққа, логикалық ойлауға баулып, ойының ұшқырлығына, тез есептеуге, өздігінен шешім қабылдауына, салыстыруға әсер етеді» [2, 21]. Ж.С. Мұханмедина «Тұлға бойындағы қабілетті ашу оқушылардың шығармашылық бағытта дамуына жете мән беру болып табылады», — деп топшылайды. Даму саласындағы диагностика мұғалімдердің жоғары біліктілік пен жауапкершілікті талап ететін, маңызды практикалық әрекеті болып табылады. Жоғары сынып оқушыларының ойлаулары нақты-бейнеліден абстрактылы-логикалық ойлауға қарай дамиды. Ол үшін ойлау әрекетінің мотивациясының стилінің компоненттері мен сапалық сипаты қандай және оларды қалай диагностикалауға болады деген мәселеге қатысты пәндік әдебиеттерді талдау маңызды. Пәндік ойлау ерекшелігі — оны сипаттауда әдетте арнайы терминдермен (нақты және абстрактылы, интуитивті және т. б) айқындалатын өзіне тән ерекше түрлері болатындығында. Жұмыста ойлаудың әрбір түрі талқыланып, оларды қалыптастыруға нақты нұсқаулар

беріледі. Мұндай көзқарас мұғалім әрекетіне тиісті бағдар беріп, ойлау мотивінің әрбір түрінің бірқатар сипаттамалары жайлы түсінік беруімен маңызды.

Жұмысты ойлау түрлері, ойлау операциялары және пәндік зерттеу әдістері арасындағы байланыстардың анықталуы құнды көрсеткіш болып табылады. Сол мағынада оқу құралында көрсетілген білік логикалық ойлау мотивінің дамуының диагностикалық параметрлері бола алады. Кеңістік ойлауы кеңістіктегі бейнені немесе қарастырылып отырған объектілердің кестелік құрылымын ойша құрастыру және объектілердің өзін орындалуға тиісті сәйкес амалдар қолдану білігімен сипатталады. Ойлаудың бұл түрімен пәндік объекті, операциялар немесе объектілер арасындағы қатынас пен түрлі кестелер көмегімен өз ойын байланыстыра білуі тығыз байланысты. Сондықтан жоғары сынып оқушыларының кеңістікті ойлауының даму деңгейін диагностикалауда ырықты түсінуге қабілеті, саналы ақыл-ой әрекетінің дәрежесі, тапсырманы орындауға кеткен уақыты т. б. тәрізді көрсеткіштер назарға алынуға тиіс. Психологияда ойлау дамуының жеке ерекшеліктері мен ойлау операцияларын зерттеудің көптеген әдістемелері бар А. З. Зак, А. А. Венгер, И. С. Якиманская, В. Ф. Талызина, т. б. Осылардың негізінде математикалық мазмұндағы материалдардың көмегімен оқушылардың дамуының жекелеген жақтарын бағалау әдістемесін құруға ұмтылыс жасалуда. Бұлар А. З. Зак, Г. Г. Микулина ұсынған есептері, Г. Айзенктің тесттері, «Сандар қатары» әдістемесі, т. б.

Ойлану процесін жүзеге асыру үшін тәжірибе ықпалын тексеру үшін 11 «А» сыныптағы бір оқушыға мынадай тапсырма ұсынылды. Оған ретімен мынадай қосалқы ұғымдар беріледі: қорғасын-жез; трактор-транспорт; қой-сиыр; бес-сиыр; қайың-қарағай; столер; торғай-көгершін. Бұл эксперименттің мақсаты: әркім өз тәжірибесімен біліміне қарай осы ұғымдардың қандай түріне жататындығын тексеру болып табылады. Зерттеуші: «Мен қазір сіздерге қосалқы ұғымдарды ұсынамын, ал сіздер маған осы ұғымдардың жалпы белгісін айтып берулеріңіз керек», — деп ескертеді де, сол қосалқы сөздерді оқиды. Оқушылар қорғасын мен жез металға жатады деп жауап беруі ықтимал. Бұл жауап дұрыс. Алайда, оқушылар осы қосалқы ұғымдардың екуіне бірдей тән өзге де белгілерін ашып көрсетуі мүмкін. Мысалы, қорғасын-жез — түсті метал деп анықтауы мүмкін. Трактор мен транспорт бір салаға жататын

ұғымдар болғанымен, олардың бұл белгісі түрлі дәрежені білдіреді. Демек, трактор деген транспорт деген ұғымның көлеміне енеді т. б. (1 кесте).

Адам бағыты оның ойлануына қаншалықты ықпал ететін байқау үшін оқушыларға арифметикалық есептер ұсынылады. Берілген есептер бір тектес екі топтан құралып, оның бір тобын шығару тәсілі белгілі бағытта арналады. Мұнан кейін оқушыларға екінші топтағы есептерді шығару ұсынылады. Осы эксперименттің мақсаты — бірінші топтағы есептерді шығару жолы, екінші топтағы есептерді шығаруға қаншалықты әсер ететінін тексеру. Экспериментті жүргізу үшін зерттеуші әрбір оқушы екі топтағы есептерді шығаруға әрқайсысына қанша уақыт жібергені мен кездескен қиыншылықтарын жазып отырады. Бұл зерттеуден оқушылардың есептерді шығаруда жиі кездесетін сәтсіздіктің бірі — жаңа есептерді бұрыннан дағдыланған тәсілдерді қолданып шығаруы. Бұл жәйттен біздер адамда бұрыннан қалыптасқан бағыттан жаңа есептерді шығаруға тигізетін әсерін байқамаймыз. Біз өзіміздің зерттеу мақсатымызға байланысты А. Лачинстің оқушыларға мынадай есептер ұсындық.

1. Үш ыдыста 37,21 және 3 литр су бар. Осылардан 10 литр суды құйып алуға болады.

2. Үш ыдыста 37,24 және 2 литр су бар. Осылардан 9 литр суды қалай құйып алуға болады. Осы есептерді былай шығаруға болады.

1. $37 - 21 - 33 = 10$; 2. $37 - 24 - 2 - 2 = 9$.

Осындай есептерге жаттыққаннан кейін өзге амал қолданып шығаратын ұқсас есептер беріледі. Зерттеуге қатысқандардың көпшілігі соңғы есептерді де әуелгі есептер амалын қосып шығарысы келеді. Демек, бұл мысалдар адамның бұрынғы тәжірибесі келесі мәселені шешуге кейде кедергі тигізетінін көрсетеді. Логикалық ойлау дегеніміз — логика заңдылықтарын пайдалана отырып, ұғымдарды, ой-пікірлерді, тұжырымдарды қолдануға негізделген ойлау. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда қалыптан тыс ойлауға үйрету. Шығармашылық деп жаңалық ашатын әрекетті атаған. Өйткені әрбір жаңалық әсіресе интеллектуалдық тұрғыда болса, ол баланың психикасын жаңа сапалық деңгейге көтереді. Шығармашылық қабілеттер ойлау арқылы жүзеге асады. Ал шығармашылық ойлау деп — ойлаудың жылдамдығы, икемділігі, дәлдігі айтылады. Осы проблеманы шешу жолында төмендегі ұсыныстар арқылы логикалық ойлау мотивациясын жоғарлатуға септігі тиеді деген ойдамыз.

Кесте 1. Зерттеу қортындыларының үлгісі

Сөздердің рет саны	Қос сөздер	Белгілері
(бірінші)	Қорғасын жез	Түсті металдар
.....
(үшінші)	Қой сиыр	Үй хайуанаттары

Әдебиет:

1. Жұмабаев М. Педагогика. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 394 б.
2. Успанова З. У. Мышление как высшей познавательной процесс. — Кызылорда, 2002.

Формирование познавательной активности учащихся на уроках физики

Досмаханова Роза Амандыковна, учитель
Школа-лицей №250 (Кармакшинский район, пос. Жосалы, Казахстан)

Известно, что для поддержания интереса учащихся к изучаемому материалу и их познавательной активности на протяжении всего урока ведутся поиски новых эффективных методов обучения и методических приемов, которые активизировали бы их к самостоятельному приобретению знаний. Безусловно, каждый ученик должен работать активно, увлеченно, и учителю необходимо использовать это как отправную точку для воспитания любознательности, пробуждения глубокого познавательного интереса, развития творческих способностей учащихся. Творить — значит создавать что-то новое, открывать неизвестное. Всякое творчество требует большой наблюдательности, опыта, полета фантазии, знаний. Чем шире круг знаний человека, тем более продуктивна его творческая деятельность. Творчество — высшая форма активности и самостоятельности. Творческие способности — это способность увидеть, точнее, найти проблему, мобилизовать необходимые знания для выдвижения гипотезы, способность теоретически и практически проверить ее и в результате создать новый оригинальный продукт (научное открытие, изобретение, решение задачи и т. д.). «Творческие способности развиваются только в деятельности, их упражняющей, следовательно в процессе обучения необходимо создавать условия, требующие от учащихся нестандартных действий» [1, с. 40–41].

Успешное развитие творческих способностей возможно на основе системы заданий, требующих от учеников творческого подхода. Эти задания должны быть разнообразными по характеру деятельности и степени трудности. Они должны быть посильны для основной массы учащихся, чтобы воспитать в них уверенность в своих способностях, возможностях. Задания по физике творческого характера следует давать уже в 7 классе. Одним из способов развития творческих способностей учащихся являются игры. Поэтому на уроках физики целесообразно использовать такие дидактические игры, как: «Черный ящик», «Поле чудес», «Составь кроссворд», «Найди ошибку». Они используются при изучении нового материала или при закреплении полученных знаний. К примеру, на уроке в 10 классе по повторению темы «Законы постоянного тока» можно использовать игру «Найди ошибки». При этом учащимся предлагаются следующие задания: а) по схеме электрической цепи найти ошибки, допущенные при ее

составлении; б) по схемам с лампами, выключателями, штепсельными розетками определить, в какой схеме розетка включена правильно, а в какой неправильно; в) в чем ошибся электриком в одной из цепей?

Формировать память, расширять познавательную возможность учащихся, сознательно усваивать материал по физике помогают устные упражнения. Они позволяют запоминать физические формулы, единицы измерения, определять цену деления шкал, читать графики, составлять уравнения, чертить и читать схемы. Устные упражнения являются также своеобразной формой устной проверки знаний учащихся, так как дают учителю возможность с минимальной затратой времени контролировать весь процесс урока: проверку знаний учеников по пройденному материалу, закрепление вновь изложенного материала, решать различные задачи, применять полученные знания в практической деятельности. На выполнение устных упражнений следует отводить 5–10 минут. Например, при изучении темы «Равномерное движение. Скорость равномерного движения» (9 класс) заранее готовятся графики, по которым учащиеся должны определить начальную координату, конечную координату движущегося тела, скорость его движения, направление движения этих тел. Если графики пересекаются, то необходимо определить, что означает точка пересечения графиков. Устные упражнения целесообразно применять как для повторения пройденного материала, так и для закрепления новых знаний. Вместе с тем устные упражнения продуктивно использовать в процессе подготовки к ЕНТ. Например, а) в тестах есть задания, где по графикам вольтамперных характеристик нескольких элементов необходимо определить график, соответствующий ВАХ полупроводникового диода, включенного в прямом направлении; б) в заданиях по механике по графикам движений требуется определить ускорение тела; в) в заданиях, связанных с колебательным движением, по графикам учащиеся должны научиться определять амплитуду колебаний. При помощи устных упражнений учащиеся быстро переводят одни единицы в другие. В этом плане предлагаются следующие задания: а) переведите км/ч в м/с; б) переведите м/с в км/ч.

Для развития творческих способностей учащихся результативно применение также разнообразных форм

опроса: а) «Кубики» (на гранях кубика записаны задания). Учащийся берет кубик, кидает его на стол и отвечает по «изображению», оказавшемуся на верхней грани кубика; б) «Крестики-нолики»: ученику дается задание в виде таблицы с исходными конкретными параметрами в столбцах и строках. В клетках на пересечении горизонталей и вертикалей проставляется «+», если данные в строке и столбце сочетаются, т.е. соответствуют друг другу, и 0, если не соответствуют. Например, дается задание на подбор реостата. Среди приемов, повышающих качество обучения физике и интерес к ней, способствующих творческому развитию учащихся, «особое место занимает организация групповой деятельности учащихся» [2, с. 24]. Групповую деятельность следует проводить в сочетании с другими формами организации преподавания. Уроки, где ученики работают по группам, дают возможность самостоятельно творчески мыслить и приобретать новые знания. Например, в 8 классе, при повторении темы «Тепловые явления» класс делится на 4 группы: а) «Центр размышлений»; б) «Вычислительный центр»; в) «Графический центр»; г) «Экспериментальный центр». Каждая группа выполняет задания соответственно своему названию. Учащиеся группы «Центр размышлений» отвечают на качественные вопросы, требующие логических рассуждений; «Вычислительный центр» решает количественные задачи; «Графический центр»

работает с графиками, «читает» графики; «Экспериментальный центр» проводит эксперименты и опыты. Групповую деятельность учащихся целесообразно использовать также при проведении уроков-соревнований. Например, в 8 классе при повторении темы «Количество теплоты» при проведении урока-соревнования класс разбивается на 3 группы.

В 7–8 классах после изучения какой-либо темы учащиеся разбиваются на группы и готовят рассказы, задания, соответствующие пройденному на данном уроке материалу. Например, «Физика на прогулке», «Физика в быту», «Физика на производстве». При повторении темы «Архимедова сила. Закон Архимеда» в 7 классе провела урок в форме заседания ученого совета. Класс разделила на три группы — три кафедры: кафедра истории физики, кафедра экспериментальной физики, кафедра вычислительной физики. Ученики исполняют роль научных сотрудников. Ролевые игры — это тоже один из основных методов, обеспечивающих активное участие школьников в учебном процессе. Учащиеся самостоятельно думают, рассуждают, экспериментируют и делают открытия. Используя различные приемы и методы обучения, учитель является не только источником знаний, но и организатором познавательной деятельности учащихся. Учитель должен создавать условия, обеспечивающие активизацию познавательной и творческой деятельности учащихся.

Литература:

1. Воробьев М. Н. Групповая деятельность учащихся на уроках физики // Физика в школе. — 2006. — № 7. — с. 21–28.
2. Усова А. В., Завьялов В. В. Воспитание учащихся в процессе обучения физике. — М.: Просвещение, 2009. — с. 39–44.

Ауыл оқушыларының бойында әлеуметтік құнды қажеттіліктерді қалыптастыру тиімділігінің педагогикалық шарттары

Есіркепов Жандос Мергенбайұлы, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (қызылорда қаласы, Қазақстан)

Әрбір ауыл оқушыларының бойында әлеуметтік құнды қажеттіліктерді табысты қалыптастыру — тәрбиенің негізгі міндеттерінің бірі. Оқушылардың оң бағыттағы қажеттіліктерінің дәрежесі мен деңгейіне қарай қалыптасуын қоғам мектеп педагогикалық үрдісінің барлық жүйесінің тиімділігін бағалайды. Көптеген философиялық, әлеуметтік-педагогикалық зерттеулер [1, 2, 3, 4, 5], сонымен бірге республикамыздың көптеген ауыл мектептеріндегі біздің бақылауымыз көрсеткендей, қазір барлық педагогикалық үдерістің үдемелілігі мен тиімділігі төмендеп отырғандығы байқалады. Бұл құбылыс көптеген объективті себептерге байланысты туып отыр.

Мысалы, «Білім беруді дамыту жағдайында шағын жинақты мектептің жұмыс мазмұны және оны басқару» атты халықаралық семинарға қатысушылар «қазір тәрбие сапасы мектеп аясында төмендеп кетті», — деген пікірлер айтылды [6]. Бұл ауыл мектептеріне қатысты жағдай. Соған байланысты бүгінгі таңда жаңа педагогикалық шарттар мен құралдарды іздеу талабы өсіп отыр. Біздің ойымызша, педагогикалық үрдісте ауыл оқушылары әсер алатын өмір шарттары мен құралдарын қолдану мен дұрыс есептеген жағдайда әлеуметтік құнды қажеттіліктер қалыптастыруда көптеген жетістіктерге жетуге болады. Солардың бірнешеуіне талдау жасап көрейік.

Тәрбие ықпалының тиімділігін арттырудағы педагогикалық жағдайлар мен құралдарға байланысты туындайтын мәселелер қатарына біз ең алдымен ауыл мектебіндегі барлық оқу-тәрбие жұмысы сапасының жоғары деңгейде болуын қамтамасыз ету. Бұл идеяны әртүрлі жолмен жүзеге асыруға болады. Зерттеулер көрсеткендей тәрбие жұмысының деңгейін көтерудің бағыттарының бірі ауыл мектебі педагогикалық ұйымдарының сыныптық және сыныптан тыс іс-шаралардың көп болуы оң нәтижеге қадам бастырады. Бірақ жұмыстары өте көп болған сайын, олар арнайы дайындықсыз ктеді, олардың көбісі оң қорытынды бере бермейді. Ал бұның себебі уақыттың жетіспеуінен дайындық аз болады немесе мүлдем болмайды. Осындай себептер нәтижесінде сабақтан тыс іс-шараларда педагогтар оқушылардың жеке және психологиялық ерекшеліктерін ескере бермейді. Оқушыларды тәрбиелеуде осындай жағдайларды ескере отырып Н. Кеншімбаева былай дейді: тәрбиелік іс-шаралардың көптігі де оқушылардың мамандықты дұрыс таңдауына себеп бола алмайды [7].

И.А. Шадрикова мектепте және мектептен тыс іс-шаралардың тәрбиелік әлеуеті жоғары болу үшін, іс-шара педагогикасын оқушыларды әлеуметтік маңызды, тәрбиелейтін жағдайларға қосу педагогикасына алмастыру керек деп пайымдайды [8, 45 б.]

Осы әдіснамалық тәртіпке сүйене отырып, тәжірибелік эксперименттік жұмыстың осы нұсқасында көптеген тәрбие шараларына дайындық кезеңі 1–2 айды құрайды. Мысалы, мұндай мерзім біз жүргізген «Құстар — адам мен табиғат досы», «Өмір — еңбекпен сұлу және құнды», «Ауданның танымал азаматтары», «Қазақстан олимпиадшылары» т. б. іс-шараларға да кетіп отырады.

Ауыл оқушыларының бойында әлеуметтік құнды қажеттіліктерді қалыптастыру тиімділігін арттыруда осы үдерістің барлық қатысушыларына педагогикалық стимул беру де маңызды орын алады.

Стимул беріп отыру жеке тұлғаны әлеуметтік қалыптастыруда маңызды педагогикалық шарттарының бірі болып табылады. Сол стимулдың әсерін дұрыс есептеп, қолдану арқылы оларда әлеуметтік құндылықтарды қалыптастырудың жетістіктеріне жетуге болады, себебі сол стимулдың әсерінен олар жақсы оқиды, еңбектенеді, ойлап табады, өзара жоғары деңгейде қарым-қатынас жасайды, ауылдың әлеуметтік өміріне қатысады.

Стимул — «қозғаушы себеп, бір нәрсені жасауға деген қызығушылық» — деп С.Н. Ожегов орыс тіліне арналған түсіндірме сөздігінде анықтама береді [9. 683 б.] Педагогикалық стимул берудің әртүрлі қызметтері мен рөлдері көп болғандықтан, стимулдың көптеген формалары мен түрлері бар.

Б.К. Момынбаевтың пікірінше, стимулдар материалдық және идеалдық, сыртқы және ішкі болып бөлінеді. Ол материалдық стимулға оқушыларды еңбекке және әлеуметті маңызды қызмет-әрекеттердің өзге де түрлеріне бейімдеп ұйымдастыру әдісін жатқызады. Идеалды стимулдар — әртүрлі себеп-салдарлы қатынас жасау

әдісі, сонымен бірге қоғамның рухани өміріндегі саяси, идеологиялық, құқықтық, материалдық, эстетикалық, т. б. сияқты әртүрлі қарым-қатынастар әдісі — деп есептейді [10, 125 б.].

Сонымен бірге мектеп және отбасы тәрбиесі аясында моральды стимул де өз нәтижесін бере алады.

Тәрбиелеу практикасы көрсеткендей, стимулдардың барлығы оқушыларға барлық жағынан да іс-әрекетін белсендіруге оң әсерін тигізеді. Стимулдар оқушыларға ғана емес, педагогикалық үрдіске қатысушылардың барлығына да мотивациялық-қажеттілік (дәлелдеу қажеттілігі) аясында позитивті әсер ету маңызы мен бағыттылығы қандай объектіге бағытталғанына тікелей байланысты болады. Адам мен құрал қажеттілігін себепке ала отырып, оларды қанағаттандыру мүмкіндігінде стимулды екі жақты алып қарауға болады. Бір жағынан — олар қажетті қоғамның материалдық және рухани игілігін өндіруге бағытталады, екінші жағынан — адамның өзінің дамуын тиімді етеді әрі жеделдетеді, оның негізгі әлеуметтік қасиеттері мен сапасын, қажеттіліктерін дамытуға тиімді әсерін тигізеді.

Педагогикадағы стимулдау мәселесін зерттеулерге сүйенсек (М.И. Махмудов, Н.А. Половникова, Г.И. Шуккина, В.М. Коротов, т. б.) олардың көп бөлігі дидактика саласында жүргізіліп, оқушылардың оқу-танымдық қызметін белсендіру мәселесін шешуге бағытталған. Бірақ айта кету керек, бұл еңбектерде педагогикалық стимулдау мәселесін дұрыс қойып, шешуге негізгі теориялық жағдайлар көрсетілген.

Педагогикалық стимулдаудың ең маңыздылығы — тәрбие үрдісіне қатысатын жақтардың бір-біріне жақын болуына көмектеседі, олардың арасында сенім орнауына себеп болады. Мысалы, оқушылар орындаған ауылшаруашылық жұмыстарының олар үшін де ата-аналар үшін де әлеуметтік маңызды өте жоғары, бірақ қазіргі жағдайда ондай жұмыстар қоғам үшін моларлығы құнды болып есептелінбейді.

Ол ұзаққа созылатын, бір сыдырғы, қиын, ауыр, климаттық жағдайға тәуелді, шаршататын жұмыс болғандықтан, моральдық құндылық пен әлеуметтік маңыздылығы арасында айтарлықтай айырмашылық болады. Сондықтан да мұндай жұмыс түрі оқушылардың қызығушылығын төмендетеді. Оның үстіне оқушылар қызмет түрін тез ауыстырып отырғанды қалайды.

Ауылшаруашылық жұмыстары оқушылар үшін қуанышы аз, іш пыстыратын, күрделі әрі қиын климаттық жағдайда орындалатын жағымсыз фактор болып есептеледі.

Еңбектің әр түрінің, өмір құбылыстарының моральды маңызы мен әлеуметтік маңыздылығын дұрыс бағалаған жағдайда ғана мектеп пен педагогикалық ұжым тиімділігін көтеру үшін стимулдарын қызметтерінде жемісті қолдана алады.

Қазіргі жағдайда оқушыларды тәрбиелеудің күрделі әлеуметтік міндеттерін ойдағыдай шешу өте қиын. Оған педагогикалық үрдіске қатысатын қоғамдық тәрбиешілердің (бұл мектептен тыс орта) объективті әрі

ашық стимул беруі әсерін тигізеді. Егер стимулдар ең алдымен оқушылармен қарым-қатынас әдістері мен жаңа формаларын іздеуде ең алдымен іскерлік, шығармашылық қуаты мен инициативасын, белсенділігін көтеруге бағытталатын болса, тәрбие үрдісіне қатысушылардың стимулдауының педагогикалық маңызы артады.

Стимул беруде стимул түрі мен оларды қолдану формаларына да көп байланысты болады. Тәжірибелік-эксперименттік жұмыста ауыл оқушыларының бойында әлеуметтік құнды қажеттіліктерді қалыптастырудың тиімділігін арттыруға себеп болатын стимулдардың түрлері мен формаларының бірнешеуін анықтадық:

— мектептің, жергілікті өзін-өзі басқару ұйымдарының, муниципалды білім беру, аудандық білім беру бөлімінің, әртүрлі қоғамдық ұйымдардың, т. б. алғыстары.

Бұл алғысты біз осы педагогикалық үрдіске қатысатын объектілер мен субъектілерді көтермелеу үшін қолдандық. Жоғары сынып оқушыларының төменгі сынып оқушыларымен жұмыс жүргізгені үшін көтермеледік;

— оқушылармен жүргізілген тәрбие жұмысында ерекше көзге түскені үшін мақтау қағаздарымен, дипломдармен, әртүрлі белгілер мен ақшалай сыйақылармен, құнды сыйлықтармен, т. б. марапаттау арқылы көтермелеу. Бұл көтермелеу сыйлықтары педагогтарға, қоғамдық тәрбиешілерге, әдетте оқу жылының басында («Білім күні» мерекесінде), жаңа жыл кештерінде, т. б. айтулы мерекелерде, оқу жылы аяғында беріледі.

— педагогикалық үдеріске қатысушыларға құрметті және еңбегі сіңген атақтарды беру (аудандық, облыстық, республикалық);

— белсенді қоғамдық тәрбиешілерге, мұғалімдерге, оқушылардың өзіне (ата-аналар мен мұғалімдер тарапынан) т. б.

— ауыл мектебінің қызметін, ауылдық әлеуметтік орта өкідерінің педагогикалық жұмыстарын қоғамның мойындауы;

— күрделі учаскелердегі педагогикалық жұмыстарды және жауапты тапсырмаларды қоғамдық тәрбиешілерге тапсырудағы мектептің сенім білдіруі. Біз педагогикалық жұмысқа қатысушыларға стимул беруде стимулдың өзге де түрлері мен формаларын қолдандық (театрға бару, тынығу лагерлеріне жолдама беру, т. б.).

Эксперимент стимулдың бұл түрлерін кешенді және шебер қолдану мен олардың педагогикалық ойлау тұрғысынан үйлесім табуы ауыл оқушыларының бойында әлеуметтік құнды қажеттіліктерді қалыптастырудың тиімділігін арттыруға қажетті екендігін көрсетті.

Оқушылар бойында әлеуметтік құнды қажеттіліктерді қалыптастыру тиімділігін арттырудың маңызды құралы — педагогикалық бақылау. Мектептегі педагогикалық үдерісті жүзеге асыруда негізгі тұлға — мұғалім екендігі аксиома.

Тәрбиелік іс-шараларды ұйымдастыруда мектеп мұғалімінің алатын орны ерекше. Ол оқыту мен ағартушылықпен айнылысып қана қоймайды, ол — жеке тұлға жасап шығарушы.

Педагогикалық шеберлік — тәрбие үрдісіндегі тиімділікті арттырудың негізгі жағдайлардың бірі. Педагогикалық шеберлікті айқындайтын мұғалімнің өзінің әлеуметтік тәжірибесін тәрбиеленушілеріне жеткізетін құралдары мен жолдары, әдістері мен формалары арқылы олардың әрекетін бағалау мен сипаттау, оның қорытындыларын, ортаның сипаттық әлеуетін, әртүрлі өмір жағдайларын бағалап сипаттайды.

Педагогикалық баға беру олардың даму тенденцияларын болжау мен тәрбие құралдары мен жағдайларын диагностикалаумен тікелей байланысты.

Педагогика ғылымында диагностикалық келу деген тәрбиеленуші субъекті мен объектінің қайсысы туралы болса да толық мағлұмат алуды білдіреді. Олар әртүрлі ақпараттардан, оқушылардың сапасы мен қасиеті туралы, ата-аналар туралы, қоғамдық тәрбиешілер туралы, т. б. қорытынды алу үшін қажет.

Осы алынған талдаулар мен болжаулар нәтижесінде жеке тұлғаның әлеуметтенуін болжайды және жобалайды, оларда құндылықтар мен қажеттіліктердің әлеуметтік қалыптасуының жолдары мен формаларын анықтайды, педагогикалық үдерісті ұйымдастыруда тиімді әдістерді табуға мүмкіндік алады. «Болжау мен бағалаудың арақатынасын белгілей отырып, қорытындысы нормалармен салыстыру арқылы алынған диагноз негізінде пайда болатындығын көреміз» — дейді [8, 46 б.]. Диагноз бен бағалаудың тәрбиелік құндылығы — мұғалім соларға сүйене отырып нақты бір оқушы жұмысының перспективасы туралы қорытынды жасайды, оған қай жағынан, қандай жеке көмек керек екенін анықтайды.

Оқушылардың жеке әрекеттері мен өмірін, мектептен тыс ортаның тәрбиелік әлеуетін, олардың бір-бірімен арақатынасын және соған сай талдауларын бағалау нәтижесінде мұғалім оқушының әлеуметтік қажеттіліктерін тиімді қалыптастыра алады.

Оқушылардың әлеуметтік қажеттіліктерін қалыптастыруда педагогикалық үрдістің тиімділігін арттыру көбіне, бағаланатын жақ пен бағалайтын жақтың сезімі мен көңіл күйінің қалыптасуына байланысты болады.

«Жеке тұлғаның ара қатынасы бағалаудан көрінеді, өйткені ол барлық кезде терең эмоциональды бастан кешіру арқылы жүзеге асады» [8, 46 б.].

Адам өміріндегі тәрбиедегі бағалаудың маңызы туралы С.Л. Рубинштейн былай деп анықтама берген: «Баға — тек оң және теріс белгілерін, плюс немесе минусын, адамның дербес іс-әрекеттерін тіркеуші ғана болса қателік болар еді. Өйткені, адам — әлеуметтік тіршілік иесі, бағаны күтеді, алдын ала болжайды, баға оған әсер етеді, оның іс-әрекетіне ықпал етеді, оны белгілі бір жаққа бағыттайды, оның деңгейін көтереді немесе төмендетеді» [11, 565 б.].

Тәрбиедегі педагогикалық баға көптеген факторларға байланысты қойылады. Олардың ең маңыздылары мен мағыналарын біз зерттей келе мыналар деп есептедік:

— педагогикалық үрдісте әрекет ететін барлық жақтар арасындағы байланыс, ұарым-ұатынас сипаты (мектеп,

жанұя, қоғам, еңбек ұжымдары, оқушылардың өздері);

— мазмұны, бағыттылығы, орындылығы, оның жеке тұлғаға әсер ету сипаты, мінез-құлқына, іс-әрекеті мен қылығына ортаның тәрбиелік факторларының әсер етуі;

— мектептік және мектептен тыс объектілер мен субъектілер рөлі мен маңызы (бағаланатын аумағы, аясы);

Біздің зерттеуімізде тәрбие объектісі мен барлық ортаның тәрбиелену әлеуетін бағалай екі деңгейде жүргізілді. «оң баға» және «теріс баға». Тәрбие субъектілері мен объектілерінің арасындағы оң арақатынастар арқасында теріс бағаны да оқушылар солай болуы тиістей қабылдайды және баға өзінің позитивті тәрбиелеу қызметін орындайды. Алайда, олардың арақатынасы теріс болатын болса, оқушылар негативті бағаны емес позитивті бағаны да қабылдайды.

Бұдан байқайтынымыз педагогикалық үрдістің тиімділігін арттыру үшін тәрбиеші мен тәрбиеленуші арасында оң қарым-қатынас, іскерлік, ресми тілектес байланыстағы арақатынас формасы құрылу керек.

Ауыл оқушыларының әлеуметтік құнды қажеттіліктерін тиімді қалыптастыру үшін педагогикалық қытынастардың біртұтастығы қажет. Осы қатынасты жүзеге асырғанда ғана субъекті мен объектілер, тәрбиеленушілер арасында мақсатқа бағытталған қарым-қатынас орнайды.

Біздің оймызша, тәрбие субъектілерінің объектілерге педагогикалық ықпалындағы талаптарының біртұтастығы оқушылар бойында әлеуметтік қажеттіліктерді қалыптастырудың барық кезеңдері мен сатыларында бірдей маңызды. Ол оқушылардың сана-сезімін, дербестігін, дүниетанымын, әлеуметтік ойлаудың жоғары мәдениетін, т. б. қалыптастырып дамытудың маңызды педагогикалық құралы болып табылады. Өскелең ұрпақты тәрбиелеуге әртүрлі әлеуметтік, кәсіптік, психологиялық бағыттағы адамдар қатысатын болғандықтан олардың ұстанымдары мен әрекеттерінің бір тұтастығын қамтамасыз ету керек.

Талаптар бірлігі барлық тәрбие субъектілері мен объектілерінің негізгі тәрбие міндеттерін шешуге, олардың ұстанымдарының ортақтығына, оқушылардан жеке тұлға қылыптастыру мәселесіне деген көзқарастарының бағытының бірдей болуынан туындайды. Тәрбиелеуге біртұтас келу деген педагогикалық қызметтің құралының, әдісінің, формаларының бірдей болуы дегенді білдірмейді. Барлық объектілерге субъектілердің талаптары мен ұстанымдарының бірдейлігі — біркелкілік емес, шығармашылық-ізденімдік құбылыс.

Егер педагогикалық үрдістің барлық жақтары арасында бір-біріне де талап қойып отырса талаптар тиімдірек болар еді.

Ал егер «біртұтас талаптар олардың үйлесімділігіне айналатын болса, онда ол талаптар тек нормативті шектеу ғана болып қалар еді — деп есептейді [10, 53 б.]. Педагогикалық талаптардың тиімділігін арттыру мақсатында біз, мысалы, тәжірибелік-эксперименттік үрдісте өз күшімізді барлық оқушылар үшін қызметтің жалпы міндетті түрін шешуге бағыттадық (олардың ұйымдастыру кезеңіне бірдей талаптар қойылады

(сабақтар, үй тапсырмасы, кезекшілік, өзіне-өзі қызмет көрсету, т. б.)).

Педагогикалық талаптардың біртұтастығы — барлық тәрбие үрдісіне қатысулары үшін педагогикалық үрдістің механизмдері мен технологиясын, тәрбие құралдарын, әдістерін, формаларын, міндеттерін, жалпы перспективаларын және оларды жүзеге асыру мерзімдерін анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл талаптардың тұтастығының нәтижесінде қоршаған ортаға, мектептің материалдық-техникалық базасына, қоғамдық міндеттемелерге, жауапкершілікке, әр оқушының өз оқуына, еңбегіне деген адал, жауапты, сенімді қарым-қатынасын, белгілі бір деңгейдегі оң мінез-құлықты қалыптастырып жасауға болады.

Оқушылардың әлеуметтік қажеттіліктерін қалыптастырудағы тұтас педагогикалық бағыт тек осы үрдіске қатысушылардың (жанұя, мектеп, еңбек ұжымы, қоғамдық ұйымдар, оқушылар) бірдей тәрбиелеу білімі мен заңдылықтарын, жеке тұлғаның жас ерекшелігі, психологиялық және биологиялық қасиеттері мен сапасын анықтап білген жағдайында ғана жүзеге асады.

Бұл мәселеде тағы бір маңызды жағы барлық педагогикалық үрдіске қатысушылардың оқытудың біртұтас өлшемін, оқушылардың білімін, біліктілігін, қабілетін, олардың мінез-құлқы мен қылықтарын, іс-әрекетін бағалап зерттеудің де бірдей өлшемі болуы керек.

Бір тұтас талаптар қоюды қамтамасыз ету үшін мынадай негізгі шарттар мен моменттерді қадағалау керек:

— әрбір жеке қатысушылар арасында әрқайсысына нақты міндет бөліп, олардың орындау мерзімдерін белгілеп, мазмұнын, формасын, әдістерін, құралдарын көрсетіп тәрбиелік қызметтерін анық бөлу;

— әртүрлі тәрбиелеу субъектілерінің (педагогтар, ата-аналар, мектептен тыс орта өкілдері) бір-біріне бағыныштылығы және өзара байланыстық сипатын дұрыс анықтау;

— қазіргі қоғам динамикасын жобалай отырып, мектептен тыс сыртқы ортаның оқушылардың әлеуметтік қажеттіліктерін қалыптастыру үрдісіне тигізетінін ықпалының сипатын, бағытталуын, әртүрлі перспективаларын кешенді түрде жобалау;

— ауыл мектебінің аумағында барлық ұйымдастырушы және тәрбиелеуші жұмстың біртұтас, реттеу, басқару, бақылау орталығын құру.

Сыныптан тыс және мектептен тыс іс-шаралардың әлеуметтік маңыздылығын күшейту үшін оларды туға жер, туға ауыл, жергілікті еңбек және өндіріс ұжымдарымен, жекелеген отбасымен, ұлы және атақты адамдардың өмір тарихын дәлелдейтін мәліметтермен, халықтық дәстүр, әдет-ғұрып, ұлттық ерекшелік пен идеалдармен тығыз байланыстыра отырып сабақты сурет-кино-тарихи құжаттарды көрсету арқылы толықтырып отыру керек.

Бұл факторлардың құндылығы — олардың ауыл оқушыларына өте жақын таныстығы, танымалдылығы, өйткені олардың өмір тарихының элементтері оқушыларға үнемі әсер етіп отырады. Сонымен қатар тәрбие іс-

шараларының тәрбиелік маңыздылығы ол ана тілінде жүргізілсе арта түседі.

Мұның бәрі халықтық идеяны оятып дамытуға, көптеген өмір оқиғаларын дұрыс түсінуге, оларды дербес талдай алуына, әлеуметтік құбылыстарды салыстыруға, өз халқына және қоршаған ортаға оң қарым-қатынаста болуға тәрбиелеуге көмектеседі.

Ал бұл оқушылар бойында әлеуметтік құнды қажеттіліктерді қалыптастыру үшін маңызды негіз болып табылады.

Ауыл оқушыларын әлеуметтік тәрбиелеудің күрделілігі мен жан-жақтылығы оның тиімділігін арттырудың маңызды жағдайы ретінде педагогикалық үрдісті ұйымдастырушылардан әлеуметтік-еңбек қызметін тереңдетуін және үздіксіз, мақсатқа бағыттап кеңейтуін талап етеді. Бұл оқушылардың шынайы өмірде халық шаруашылығы салалары мен аясының көбісін жақынырақ танып білуіне көмектеседі, олардың кәсіптік-еңбек ой-өрісін, сүйікті ісін таңдау мүмкіндігі

мен шекарасын кеңейтеді, өздерінің көзқарасы мен қажеттіліктерін жүзеге асыру қабілеті мен күшінің сәйкестігін тексеруге мүмкіндік береді, оқуын қоршаған ортамен, өмірмен байланыстыра білуін үйретеді. Осының бәрі оқушылардың шынайы өмірден өздеріне қажет әлеуметтік құндылықтарды, нормаларды, талаптарды таңдап алуына оң ықпал жасайды.

«Өндіріс ұжымдары өкілдерімен араласу, әртүрлі мамандық илерімен қарым-қатынас жасау оқушылардың әлеуметтік тәжірибесін байытады, әртүрлі әлеуметтік-кәсіптік рөлдерде өзін қойып көруіне мүмкіндік береді» — деп зерттеуші Ф.Р. Филиппов өте дұрыс айтқан [12, 55 б].

Сондықтан, біз ауыл оқушыларының бойында әлеуметтік құнды қажеттіліктерін қалыптастырудың тиімділігінің талаптары мен негізгі шарттарына талдау жасадық. Біз жүргізген тәжірибелік-эксперименттік жұмыс осы шарттардың педагогикалық үрдісте ескерілуі тәрбиелеу жұмыстарының тиімділігін, сапасын және қорытындысын айтарлықтай жоғарылатты.

Әдебиет:

1. Филонов Г. Н. Социальная педагогика: сопряжение наук о человеке // Педагогика. — 1996. — №6. — с. 21–25.
2. Бондаревская Е. В.. Гуманистическая парадигма личностно ориентированного образования // Педагогика. — 1997. №4. — с. 11–17.
3. Габдуллин Г. Г. Организационно педагогические основы управления общеобразовательной школой. — Казань, 2001. — 108 с.
4. Черепанова И. В. Дети взрослеют в труде. — М.: Педагогика. 2000. — 174 с.
5. Осипов П. Н. Новые социально-экономические условия переходного периода и общественные требования к личности. — Казань, 1996. — 100 с.
6. «Білім беруді дамыту жағдайында шағын жинақты мектептің жұмыс мазмұны және оны басқару» атты халықаралық семинар материалдары. — Алматы, 2010.
7. Кеншімбаева Н. Мектептегі тәрбие қызметтерін дамыту // Ізденіс. kz. — 2014. — 15–16 бб.
8. Шадрикова И. А. Педагогическая оценка и мастерство учителя // Советская педагогика. — 1991. — №6. — с. 45–48.
9. Ожегов С. И. Словарь русского языка. — М., 1981. — 816 с.
10. Момынбаев Б. Қ. Педагогикалық стимул — қазақ мектептеріндегі тәрбиенің өзекті мәселесі // Қазақстанның ғылыми әлемі. — 2010. — 124–127 бб.
11. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. — М., 1973.
12. Филиппов Ф. Р. Школа и социальное развитие общества. — М., — 1998.

«Мутагенез теориясы» элективті курсының практикалық сабақ тапсырмалары

Ізбасарова Жанар, жаратылыстану магистрі, аға оқытушы;

Назарова Гульмира Асылбековна, педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы;

Онгарбаева Гулшат Рамазановна, педагогика магистрі, аға оқытушы

Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Элективтік пәндер — белгіленген кредит шеңберінде және білім беру ұйымы енгізетін таңдау бойынша, білім алушылардың жеке дайындығын көрсететін әлеуметтік-экономикалық дамытудың ерекшеліктерін және нақты өңірдің, жоғары оқу орындарында ғылыми

мектеп пайда болатын қажеттіліктерін есепке алатын компонентке кіретін оқу пәндері.

Осындай элективті курстың бірі «Мутагенез теориясы», ол 5В011300- «Биология» мамандығы студенттеріне арналған. Қоршаған ортада мутагендердің та-

ралуы мутацияның жоғары жиілікте болуына ықпал етеді. Сондықтан қоршаған ортадағы мутагендік факторлардың генетикалық белсенділігін оқытудың маңызы зор. Арнайы курс 3 кредитке арналған.

Пәнді оқытудың мақсаты:

Мутагендік факторлардың тірі организмдерге әсер ету механизмдерін түсіндіру. Студенттерді мутация ауыртпалығын есептеуге, мониторинг жүргізе алуға үйрету. Сондай-ақ қоршаған ортаның ластануының әсерінен туындайтын генетикалық ауыртпалықтардың алдын алуға, сақтануға үйрету.

Пәнді оқытудың міндеттері:

- мутацияның классификациясымен таныстыру;
- мутагендік факторлар туралы түсінік беру;
- қоршаған ортаның ластануының әсерінен туындайтын генетикалық ауыртпалықтар жөнінде мәліметтер беру;
- генетикалық карталар, идиограммалар құрастыруды үйрету.

Бағдарламаның әр тарауы теориялық білім берумен қатар, студенттердің теориялық материалды генетикалық карталар, идиограммалар құру, сол сияқты генетикалық есептер шығару жолымен бекітуіне бағытталған. Студенттер практикалық-зертханалық сабақтың бұл түрінде өздерінен бұрын ғылым анықтаған, бірақ оларға таныс емес мәселелерді қарастырады. Зерттеу сабағында студенттердің танымдық іс-әрекеті мутациялық негіздің ғылымилық принциптерін ашатын орындалымға жақындайды. Басқаша айтқанда, студенттерді осы мутагенез теориясының даму сатысы бойынша зерттеу жұмысының кезеңдеріне сәйкес оқыту.

Зерттеу үшін студенттерге әр түрлі деңгейдегі тапсырмалар беріледі.

Тапсырманы нақтылап, жіктеп орындау үшін биологиялық пәндерден алған теориялық және практикалық білімді еске түсіріп, зерттеуге кіріседі.

Зертханалық жұмыстарды орындау барысында студенттерге ғылыми зерттеу жұмыстарының элементтері бар жекелеген тапсырмалар беріледі.

Курсты оқытуда практикалық сабақтар қарастырылған. Оларды тиімді етіп ұйымдастырудың әдістемелерін қарастырдық. Соның бір үлгісін ұсынып отырмыз.

Тақырыбы: Гендік мутация. Дрозофиланың көзінің түсі және фасеттерінің өзгеруіне қарай мутантты формалары

Мақсаты: Гендік мутация туралы түсініктеме беру. Дрозофиланың көзінің түсі және фасеттерінің өзгеруіне қарай мутантты формаларымен таныстыру.

Негізгі сұрақтар:

1. гендік мутациялар: а) нуклеотидтер жұбының алмасуы (транзиция, трансверсия); ә) код шекарасының «оқылуының» өзгеруі;
2. белгінің өзгеру бағытына қарай гендік мутация түрлері (гиперморфты, неоморфты, антиморфты);
3. дрозофиланың көзінің түсінің өзгеруіне қарай мутантты формалары;

4. дрозофиланың көз фасеттерінің өзгеруіне қарай мутантты формалары.

Әдістемелік нұсқама:

1-тапсырма

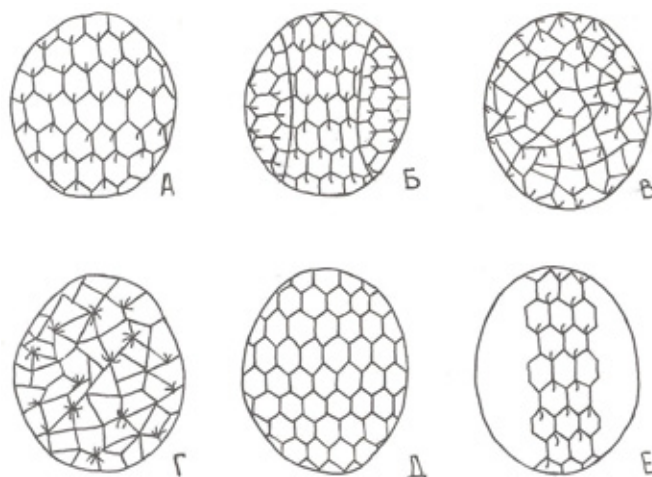
Әдебиеттер мен дәріс материалына сүйеніп, гендік мутациялар туралы сипаттама жаз.

2-тапсырма

Дрозофиланың көзінің түсінің өзгеруіне қарай мутантты формаларының сипаттамасын кестеге толтыр.

1	Dr. white	
2	Dr. ecru	
3	Dr. tinged	
4	Dr. ivory	
5	Dr. buff	
6	Dr. eosin	
7	Dr. apricot	
8	Dr. cherry	
9	Dr. blood	
0	Dr. coral	
1	Dr. wine	
2	Dr. mottled	

3-тапсырма:

Суреттерді пайдаланып, қалыпты дрозофиланың және көз фасеттерінің өзгеруіне қарай мутантты формаларының сәйкес әріптік таңбасын көрсетіп, көздерінің құрылысының сипаттамасын кестеге толтыр.

Зерттеу нысаны	Әріптік таңбасы	Сипаттамасы
Dr. rough		
Dr. melanogaster		
Dr. lobe		
Dr. bar		
Dr. glass		
Dr. star		

4-тапсырма:

1-есеп. Берілген схемада ДНҚ-ның мутациясы немен байланысты, мутацияның түрлері қандай? Жұмысты орындай отырып, қорытынды жаса.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
→ Қалыпты ДНҚ

А Т Ц А Г Т Т Г Ц А Т

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
→ Мутант ДНҚ

А Т Ц А Г Т Т Г Ц А

2-есеп. ДНҚ молекуласында мутация, яғни 5,6 нуклеотидтерде инверсия жүрді. аРНҚ-ның жаңа ақпаратын жаз. Бастапқы ДНҚ мен мутант ДНҚ-ның айырмасы неде,

анықта. Түзілетін белоктың амин қышқылдарының айырмасын анықта.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
→ Қалыпты ДНҚ

А Т Г Ц Т А Г Ц Т А
----- Қалыпты аРНҚ?
----- Мутант ДНҚ?
----- Мутант аРНҚ?

Полипептидтегі амин қышқылдарының реті?

Әдебиет:

Негізгі:

1. Бурунбетова Қ. Қ. Генетика негіздері. — Алматы: Дәуір, 2013. — 169—171 бб.
2. Мұхамбетжанов Қ. Қ. Генетика. — Алматы: Print-S, 2005. — 147—148 бб.
3. Медведев Н. Н. Практическая генетика: Руководство. — Москва: «Наука», 1968. — 28—29 бб., 135б.

Қосымша:

1. Ватти К. В., Тихомирова М. М. Руководство к практическим занятиям по генетике. — Москва: Просвещение, 1979. — 90 б.

Применение дидактических игр на уроках математики

Кайранбаева Бакыткуль Шитыбаевна, учитель
Школа-лицей №250 (Кармакшинский район, поселок Жосалы, Казахстан)

Возникновение интереса к математике у значительного числа учащихся зависит большей степени от методики преподавания, от того, насколько умело будет построена учебная работа. Немаловажная роль отводится к дидактическим играм на уроках математики-своевременному и признанному методу обучения и воспитания, обладающему образовательной, развивающей функциями, которые действуют в органическом единстве.

Игра — творчество, игра-труд. В процессе игры у детей вырабатывается привычка сосредотачиваться, мыслить самостоятельно, развивается внимание, стремление к знаниям. Увлечшись, дети не замечают, что учатся: познают, запоминают новое, ориентируются в необычных ситуациях, наполняют запас представлений, понятия, развивают фантазию. Даже самые пассивные из детей включаются в игру с огромным желанием, прилагая все усилия, чтобы не подвести товарищей. Во-время игры дети очень внимательны, сосредоточены и дисциплинированы.

Нельзя сказать, что использование игровых ситуаций на уроке дает возможность учащимся овладеть математикой «Легко и счастливо». Легких путей в науку нет. Можно считать, необходимым использовать все возможности для того, чтобы дети учились с интересом, чтобы большинство подростков испытали и осознали притягательные стороны математики, ее возможности в совершенствовании умственных способностей, в преодолении трудностей [1].

Дидактическая игра-не самоцель на уроке, а средство обучения и воспитания.

В играх всегда очень важным стимулом является элемент соревнования. В соревнованиях возрастают активность ребенка, воля к победе.

Игровую форму занятий можно использовать на различных этапах урока. Например, при усвоении в VIII классе теоремы «Суммы внутренних углов выпуклого n-угольника» учитель предлагает игру «Диалог». Она направлена на повышение активности учащихся в процессе усвоения новых знаний. В VIII класса игра носила обучающий характер. Участвуя в ней, школьники приобретали новые знания. Игровая деятельность способствовала созданию познавательного мотива активизации мыслительной деятельности учащихся, усиливала их внимание к содержанию изучаемого материала, повышала работоспособность, а также чувство ответственности за успехи в обучении всего коллектива и за свои лично. Во-время дидактической игры важным моментом является дисциплина.

Основными структурными компонентами дидактической игры является игровой замысел, правила игровые действия познавательное содержание или дидактические оборудования, результат игры. Игровой замысел выражен в названии игры. Правила игры воспитывает умение управлять своим поведением, подчиняться требованиям коллектива. Игровые действия регламентируются

правилами игры, дают возможность проявить свои способности, применить имеющиеся знания, умения и навыки для достижения целей игры. Познавательное содержание заключается в усвоении тех начений и умении, которые применяется при решении учебной проблемы, поставленной игрой [2].

Оборудование дидактической игры включает в себя оборудование урока. Наглядности: таблицы, модели, флажки, которые награждаются команды-победители, кодопозитивы, диапозитивы, диафильмы. Дидактическая игра имеет определенный результат, который является финалом игры, придает игре законченность.

Приведем пример, используя дидактическую игру «Математический поединок» в процессе усвоения формул сокращенного умножения (УП класс).

Тема: «Произведение суммы и разности двух одночленов». Игра проводится на этапах по усвоению. И закреплению знаний. Основной ее является соревнование между командами при ответах на вопросы и решении упражнения предложенных учителем. Такое название игры выбрано, потому что на равных условиях соревнуются две команды.

Игровой замысел состоит в том, чтобы на основе созданной проблемной ситуации и соревнования команд активизировать мышление учащихся, превратить весь процесс обучения в процесс активной деятельности.

Для проведения игры класс делится на 2 команды. Выбираются капитаны команд и их ассистенты. Капитаны следят за порядком и дисциплиной в команде и сами участвуют в игре.

Правила игры:

- 1) за правильный ответ команде начисляются очки;
- 2) каждый член команды может вновь отвечать только после того, как ответят все члены команды;
- 3) вопросы и задания дает учитель. Счет соревнования записывается на доске;
- 4) после постановки общего задания разрешаются консультации внутри команд;
- 5) все необходимые записи по указанию учителя заносятся в тетрадь.

Игровые действия состоят в том, чтобы быстро и без ошибок отвечать на вопросы учителя, выполнять нужные записи в тетрадях, решать примеры и задачи у доски.

Познавательное содержание состоит в том чтобы учащиеся усвоили формулу сокращенного умножения $(a-b)(a+b) = a^2 - b^2$ и могли применять ее при умножении чисел и двучленов определенного вида.

I. Задание I команде:

1) выполнять устно умножение:
 $251x^2 = 8x6 = 23x98 = 25x12 =$

2) найти числовые значения выражения:
 $+39x7 = 6 + 273 = 279$

Задание II команде аналогичны, меняются только упражнения.

II. Задание II-команде:

- Выполнить устно умножение двучлена на одночлен;
 $(c+d)m$
 2) Сформулировать распределительный закон умножения;
 3) Дать геометрическую интерпретацию распределительного закона.

Аналогичные задания предлагается I-ой команде.

III. Задания I команде

- Умножить двучлен на двучлен с введением новой переменной
 $(c+d)(m+n)$
 2) Дать геометрическую интерпретацию полдученного тождества.
 3) Прочсть выражения $(a+b)(a-b)$
 $m(c-d)$

Задание II команде аналогичны

Проводится итоги I –этапа игры

IV. Учитель предлагает задание обеим командам одновременно:

Найти устно произведения
 $199 \times 201; 102 \times 98$

Учащиеся не в состоянии выполнить вычисления. Учащиеся понимают, что имеющихся знаний у них недостаточно, создается проблемная ситуация, связанная с желанием научиться устно находить произведения двух чисел.

Задание II команде:

Используя правило умножения двучлена на двучлен найти произведение 59×61 . Один из учеников II команды записывает процесс решения данного упражнения на доске, а все остальные в тетрадях.

$$(59 \times 61) = (60 - 1)(60 + 1) = 3600 + 60 - 60 - 1 = 3599$$

Задание I-команде:

$$28 \times 32 = (30 - 2)(30 + 2) = 30^2 - 2^2$$

Аналогичный пример II-команде.

Подводится итог второго этапа игры.

V. Этап закрепления:

Задание I-команде.

Выполнить устно умножение:

$$43 \times 37$$

$$(x+3)(x-3)$$

Задание II-команде

Выполнить устно умножения:

$$31 \times 29$$

$$(y+5)(y-5)$$

Подводится итоги игры. Ученики обеих команд выполнившие работу, получают оценки.

Результат игры.

Учащиеся обогатились знаниями и умениями применять формулу сокращенного умножения чисел и двучленов. Ценность дидактических игр заключается в том, что в процессе игры дети в значительной мере, самостоятельно приобретают новые знания, активно помогают друг другу в этом. При использовании дидактических игр очень важно следить за сохранением интереса школьников в игре.

Различают игры-соревнования, игры олимпиады, деловые игры, имитационные игры. Создание игровых ситуаций на уроках математики повышает интерес к математике, вносит разнообразие и эмоциональную окраску в учебную работу, снимает утомление, развивает вни-

мание, сообразительность, чувство соревнования, взаимопомощь.

Дидактические игры заслуживают право дополнить традиционные формы обучения и воспитания школьников.

Литература:

1. Минский Е. М. От игры к знаниям. — М.: Просвещение, 1987. — С 142—145.
2. Коваленко В. Г. Дидактические игры на уроках математики. — М.: Просвещение, 1990. — С. 45—47.

Кәсіби мұғалім даярлауда ақпараттық-коммуникативті технологияларды пайдаланудың дидактикалық шарттары

Қуанова Сәуле Байтөреқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, кафедра меңгерушісі;

Бекназарова Ұлжан Өмірзаққызы, магистрант
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Әлемнің барлық дамыған елдері ЖОО-ды өздерінің инвестициялық саясатында басым шеңбер ретінде қарастырып, жалпы мемлекеттің геосаясаттық және геэкономикалық факторлардың дамуында сапалы білім беру және жеке тұлғаның дамуы ретінде қарайды. Әрбір тұлғаның қалыптасуында білім беру маңызды роль атқарады.

Заманауи мұғалім мамандығы кең ауқымда жалпы және арнайы біліммен қамтуға, шешім қабылдауға қабілетті және оған жауапты, техника мен ғылымдағы өзгеріске тез назар аударатын, күнделікті қоғамның өзгерістерге ұшырап отырған жаңа технологиялар талаптарына сай келетін қабілеттілікті қажет етеді.

«Қазақстан-2030» стратегиясында «Біздің басты игіліктеріміздің ішінде халқымыздың немесе былайша айтқанда адам ресурстарының сапасы түр. Біздің ғылыми және шығармашылық әлеуметіміздің деңгейі жоғары, білім өрісі биік халқымыз бар. Біз қолымыздағы осындай баға жетпес капиталды жан-жақты дамытуға және оның дамуы үшін барған сайын жаңа әрі неғұрлым өркениетті жағдай туғызуға тиіспіз» [1] дегендей, Қазақстан Республикамыздың әлеуметтік және экономикалық жетістіктері білім жүйесімен, азаматтардың білімділігімен анықталады.

Жаһандану дәуірі — әлемдегі елдердің бәсекелестік жағдайында халықаралық деңгейде өзара кірігу үдерістерінің жандану дәуірі де болғандықтан, білім — пайдалы инвестиция саласы ретінде еліміздің экономикалық, әлеуметтік және саяси даму тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Өз кезегінде маман кадрлардың бәсекеге қабілетті әлеуметті-экономикалық, техникалық жүйелердің және технологиялардың бәсекеге қабілеттілігімен анықталады [2].

Әлемдік білім мен ғылымда мұғалімнің кәсіби шеберлігін жетілдіруді іске асырудың маңызды әрекетінің бірі

тәжірибе алмасу мақсатында шет ел ЖОО-мен әріптестік байланысты құру, яғни, жетекші мұғалімдермен Мастер-класс өткізу, шетел әріптестерін лекция оқуға шақыру, доценттер, профессорлар, новатор-оқытушылардың тьюторлар жетекшілігімен ашық сабағына қатысу, әлемнің беделді университеттері кафедрасымен қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру, халықаралық конференциясына қатысу. Бұндай әрекеттер болашақ мұғалімді тек білімін ғана шыңдап қоймайды, сонымен қатар таңдалған мамандықтың сапалы маман дайындауына, білімнің сапасына көп әсерін тигізеді.

Жаһандану дәуірінде ұлттық бәсекеге қабілетті, ақпараттық технологиялар, педагогикалық-психологиялық өзгеріс кезеңдеріне ілесе алатын, ой-өрісі жоғары, интеллектуалдық дені сау, халықаралық деңгейде білімі бар азаматты өсіру — мемлекеттің ең маңызды стратегиясы болып табылады. Бүгінгі ағылшын тілі халықаралық қарым-қатынас тілі болғандықтан, ағылшын тілі мұғалімдерінің парызы — өркениетті қарым-қатынас дағдыларын мектеп табалдырығынан негіздеу; жас ұрпақты ұлттық рухта, өзінің ана тілі мен салт-дәстүрінде, қоғам талабына сай сапалы білім беріп, сауатты оқыту; барлық білім беру мекемелерінде оқыту үдерісі балабақшаның бүлдіршіні, мектептің оқушысы, ЖОО-ның студенттерінің психологиялық дамуына бағыттау; «Тілдің үш тұғырлығы» туралы саясатты білім беру жүйесі арқылы жүзеге асыру, ағылшын тілін тиімді меңгеремін деген еліміздің азаматтарына тиімді әдіс-тәсілдерді үйрету т. б.

Көп ағылшын тілі мұғалімдерінің кәсіби шеберліктері айтарлықтай жоғарғы деңгейде емес. Жаңа заман талабына сай жаңашыл ой іздеп, ойға жететін жол таңдап, ізденіп жүрген мұғалімдердің саны ауыз толтырарлықтай көп емес. Мұғалімдердің біреудің дайын тәжірибесінен педагогикалық технологиялардың қолданылуын көріп, өз

тәжірибесінде оның әдістерін сараламастан қолдана салу, оқушылардың жас ерекшеліктерін ескерместен технология талабын күштеп сабаққа ендіре салу жағдайлары көбеюде. Бұдан біз оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерне қойылатын педагогикалық талаптар мен шарттарды ескеру қажеттілігін анықтаймыз.

Білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойылып отырған басты міндеттерінің бірі — оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіру [3].

Қоғам біртіндеп педагогикалық технология және ғылымның рөліне көп мән беруде. Оқыту үдерісін мемлекеттік білім беру стандарты деңгейінде ұйымдастыру жаңа педагогикалық ақпараттық технологияны ендіруді міндеттейді.

Ақпараттық технологияның мақсаты — оқытуды ізгілендіру. Ағылшын тілі мұғалімінің ақпараттық коммуникативті технологияны меңгеруікәсіби мұғалім қалыптастырудағы алғышарты болып табылады.

Ақпараттық коммуникативті технологияны меңгерген кәсіби ағылшын тілі мұғалімінжоғары оқу орнында қалыптастыратын болғандықтан, кәсіби деңгейінің қазіргі заман талаптарына лайықты болуы, ақпараттық күзінеттілігін қамтамасыздандырылуы, олардың барлық оқу формаларың іс-әрекетін тиімді ұйымдастырылуы қажеттігі осы оқу орнында қалыптастырылады. Осындай мәселелерді шешу үшін зерттеу жұмысымызда келесі құрастырылған дидактикалық шарттар кешенін ұсынамыз:

Бірінші шарт — жоғары оқу орын ағылшын тілі мұғалімдерінің білім беру үрдісіндекомпьютерлік технологияларды пайдалану мүмкіндігін қалыптастыру. Ол үшін келесі мәселелер шешімі ЖОО мұғалімінің педагогикалық іс-әрекетінен орындалуы тиіс:

- Білім беру жүйесіндегі компьютерлік технологиялар:
 - жаңа ақпараттық технологиялық білімді қалыптастыратын оқыту принциптері;
 - технологиялық білімге бағыттылық;
 - ағылшын тілі білімі функциясын атқарушы ақпараттық технологияға негізделген оқу материалдары мен оның элементтері;
 - ағылшын тілін оқытудағы анықталған ақпараттық коммуникативті технологияларды қолдануға негізделген дидактикалық жоспарлар;
 - ақпараттық технологияларға негізделген танымдық қызығушылықты ояту факторлар;
 - ағылшын тілінде білім негіздерін түзейтін білім, дағды, іскерлікті тәжірибеде қолдануды қамтамасыз ететін ақпараттық технологияларға негізделген оқытудың тәсілдері мен әдістері;
 - оқыту үдерісінде дербес компьютерді пайдалану мүмкіндігі;
 - оқытудың аудиовизуалды құралдарын қолдану;
 - мультимедиялық ортаны қалыптастыру;
 - компьютермен жұмыс жасаудағы ақпараттық құзырлылығы.

Мұғалімдердің студенттерді даярлауда, оқу үдерісін технологиялық түрғыда қамтамасыз етіп, студенттердің

танымдық қызығушылықтары мен қабілеттерін арттыруға, ойлау іс-әрекеттерінің белсенділігін көтеруге, оқытудың әдіс-тәсілдерінің формаларын жаңарту, дағды мен іскерлікті қалыптастыру ақпараттық технологияны пайдалану барысында ерекше назар аударылатын мәселелер болып табылады.

ЖОО мұғалімдерінің білім беруі студенттердің жаңа білімді қабылдауы, кәсіби іскерлік дағдыларын және еңбек іскерлігін қалыптастыру арқылы білім алуын ұйымдастырушы оқытушының іс-әрекеті. Бұл әрекет түрлері байланыста болғандықтан мұғалім мен студенттің өзара әрекеттерін ұйымдастыру түрі ретінде қарастырылады. Сабақты психологиялық-педагогикалық жүйе ретінде қарастыру білім беру теориясының даму үдерісінде қалыптасады. Ол білімнің құрылымын, мазмұнын, типін, принциптерін, оған қойылатын талаптарды негіздейді, ұйымдастыру мен өткізу әдістемесіне әсер етеді, білім деңгейін анықтайды.

Мұғалімнің қызметінде көп уақыттың шығыны өз пәні бойынша оқу материалдары мазмұнын талдау, таңдау, іріктеу, сонымен қатар, сабаққадайындалуда дидактикалық және әдістемелік материалдарын қайта өңдеуге жіберіледі. Ағылшын тілін оқытуда ақпараттық технологиялардың пайда болуы үлкен мүмкіндіктерге жол ашты: ақпараттық қолжетімділігі, яғни аз уақыт ішінде бір оқу ақпаратынан екіншісіне өтуінің болуы. Мультимедиялық технологиялар мәтіндік құжаттарға, графикалық суреттер, дыбыспен бейне көріністерін пайдалануға мүмкіншілік береді. Мультимедиялық ортаның ағылшын тілін үйретуде мүмкіндіктері зор. Мұның барлығы оқытуда тілдік құралдарды меңгеру жылдамдығының жоғарылауына мүмкіндік туғызды.

Ақпараттық коммуникативті технологияларды меңгеру негізінде болашақ ағылшын тілі мұғалімін қалыптастырудың ұсынылып отырған **екіншісі дидактикалық шарты** — мұғалімдердің ақпараттылық күзінеттілігін дамыту. Ақпараттық күзінеттіліктің негізгі мақсаты — болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің ақпараттылық сауаттылығын арттыру, ақпараттық мәдениетін арттыру болып есептеледі.

Білім берудің жаңаша түрін іске асыруға негіз болатын аталған идеяларды жүзеге асыру үшін ақпараттандырудың негізгі бағыттары анықталған еді.

— студенттерді болашақ мұғалім ретінде қоғамның қажеттілігіне кәсіби дайындықта компьютерлік технологияны кәсіби әрекетте қолдану шеңберінде білім мен іскерлікті қалыптастыру;

— студенттердің қажетті білім мен іскерлікті қалыптастыруға мүмкіншілік беретін оқу материалдық базасын нығайту, әдістемелік қамсыздандыру, мультимедиялық құралдарды қолдана отырып, білім беруге арналған ақпараттық сауаттылықты дамыту.

Оқу үдерісін ақпараттандыруда негізгі күш жігер ағылшын тілі мұғалімдерінің өз бетімен білім алуда ақпараттық технологияның маңыздылығын қалыптастыру, кәсіби қарым-қатынас пен өзара тәжірибе алмасуды

неғұрлым жоғары деңгейде — Интернет мүмкіндіктерін пайдалана отырып жүргізуге бағыттау керек. Біздің эксперимент үшін әдістемелік жұмыстың бұл түрі негізгі болып табылады.

Дидактикалық шарттың үшіншісі — болашақ ағылшын тілі мұғалімі компьютерлік технологияларды пайдаланудың білімі мен дағдысын өзіндік жұмыстарында ұйымдастыру.

Студенттердің өзіндік жұмыс жүйесінің жалпы білімдік және танымдық әрекетті белсендіруде зерттеудің келесі мақсаттарын анықтау міндеттеледі:

— ағылшын тілін үйренуде болашақ мұғалімінің кәсіби даярлануында психологиялық-педагогикалық негіздермен танысу, өндірістік-педагогикалық тәжірибенің нәтижесіне негізделіп танымдық белсенділіктің өсуіне жету және ағылшын тілі кафедрасы мұғалімдері тарапынан студенттерге эксперименттік тексеріс негізінде педагогикалық тәжірибеде бірыңғай өтуге талап құрастыру;

— студент өз білімін кеңейту мен тереңдетуге икемделу, ағылшын тілінде сөйлеудің іскерлігі мен дағдыларына (тыңдау, жазу, сөйлеу және оқу) қалыптасып, оқып жатқан мамандығына қызығушылығы артып, өз бетімен білім алуға дағдылану;

Әдебиет:

1. Назарбаев Н. Ә. Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы. // www.akorda.kz.
2. Әбдіманапов С. Білімді ел — бәсекеге қабілетті ел // Егемен Қазақстан. — 2005. — 25 қараша.
3. Бордовский Г. А. Предложения по корректировке государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования по направлениям педагогического образования // Преподаватель. — 2004. — №2. — с. 12.

Тәрбие парадигмаларының ғылымда зерттелуі

Насимов Мурат Орленбаевич, саяси ғылымдарының кандидаты,
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Еліміздегі ғылым мен білімнің дамуын болжау, ХХІ ғасыр жастарын тәрбиелеу шарттарын зерделеуде көптеген толғақты мәселелер туындайды. Тәрбие теориясы ғылыми қауымдастық арасында бүгінгі күнде үлкен қызығушылық танытып отыр. Десек те, Кеңес одағы ыдырағаннан кейін тәрбиенің ғылыми тұрғыдан зерттеу сыналып, ақырында ұғымды сол коммунистік биліктің мұрасы ретінде қарастырғандар кездесті. Өйткені, бүгінгі таңдағы қарама-қайшылығы мол заманның қоғамдық санасына қажетті тәрбие мұратын табу қиынға соғады. Сондықтан, тәрбие — тұлғаны қоғамдық және мәдени өмірдің социомәдени нормативтер модельдеріне сәйкес дайындау мен қалыптастыру жүйесі. Көптеген ғалымдар пікірлері мен анықтамалары бойынша тәрбие популяцияның тарихын сақтауды қамтамасыз ететін механизм болып саналады.

— болашақ мұғалім ретінде жобалық зерттеу іскерлігін меңгеру. Жобалық зерттеу әрекетінің мазмұны тұлғалық білімді, сауатты өнім жасауға бағытталады және тілдік тұлға ретінде студенттің шығармашылық сапасын дамыту жағдайымен қамтамасыз етеді. Жобамен жұмыс жасау шығармашыл әрекет. Оқушылар өздері немесе мұғалімнің жетекшілігімен өздері үшін маңызды мәселені шешуді іздеумен айналысады. Бұл оқушылардың өздері білім мен дағдыны қолдану және жаңа контекстті қолдану білігін талап етеді.

Студент «болашақ ағылшын тілі мұғалімі» ретінде өзіндік жұмысы — мұғалімнің бүкіл өмір бойына үздіксіз өз бетімен білім алу кезіндегі дағды, белсенділік, икемдік және күзірлетілік қабілеттерін жетілдіруге әсер ететін, заман талабына сай өзгерістерге бейімділігін қалыптастыратын іс-әрекет.

Ақпараттық технологиялар жағдайындағы студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру жоғары оқу орындарындағы студенттердің терең білім алып, кәсіби шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі дамытып, жоспарланған жұмыстарды қызығушылықпен орындап, меңгеріп шығуына және кәсіби біліктілігін толықтыруына септігін тигізетіні анық.

Тәрбие көмегі арқылы қоғамға қажетті адами құндылықтар қалыптасады. *Біріншіден*, адамның сөйлеу мүмкіндігі; *екіншіден*, қоршаған ортаның өзгерісіне бағытталған мінез-құлық белсенділігі; *үшіншіден*, өндіріс құралдары арқылы қоршаған орта элементтері өзгерістерінің байланыс қызметі.

Тәрбие жеті негізгі факторлардан тұратын құралдар арқылы жүзеге асады: *тәрбиелеуші тұлғасы*; білім беру процесінің *мазмұны*; оқу-тәрбие процесінің *ұйымдастырылуы*; білім беру орындарындағы *тәрбие жұмысының арнайы бағдарламасы*; сабақтан тыс *қосымша* білім; *өзін-өзі басқару* және *тәжірибелік (қоғамдық) жұмыс*. Аталған факторлардың қатысу деңгейі және тәрбиелік ықпалы тәрбиенің жалпы стратегиясында қарастырылады [1].

Адам тәрбиесінің келесі түрлері ерекше бөлініп көрсетіледі:

Тәрбие мазмұнына қарай: 1) *ақыл-ой тәрбиесі*; 2) *еңбек тәрбиесі*; 3) *дене тәрбиесі*; 4) *адамгершілік тәрбиесі*; 5) *эстетикалық тәрбие*; 6) *құқықтық тәрбие*; 7) *жыныстық және жынысаралық тәрбие*; 8) *экономикалық тәрбие*; 9) *экологиялық тәрбие* және т. б.

Институтталған сипат бойынша: 1) *отбасылық тәрбие*; 2) *діни тәрбие*; 3) *әлеуметтік тәрбие*; 4) *бейәлеуметтік тәрбие*; 5) *түзетілген тәрбие*.

Үстемдік ету принциптері мен қатынас стильдері байланысты: 1) *авторитарлық тәрбие*; 2) *еркін тәрбие*; 3) *демократиялық тәрбие* [2].

Мақала авторы осы уақытқа дейін зерттеу нысанына айналып отырған мәселе бойынша бірнеше мақалалары жарияланған болатын: жоғары оқу орнындағы тәрбие жұмысын дамытудағы басым бағыттар [3], ақпараттық қоғам шарттарындағы тәрбие беру мәселелері [4] және қазіргі шарттарда студент жастарды патриоттыққа тәрбиелеу [5].

Тәрбие теориясын парадигмалық көзқараспен қарастыру үлкен қызығушылықты туындатады. Томас Сэмюэл Кунның (Thomas Samuel Kuhn, 1922–1996) пікірінше, ғылымның дамуы ғылыми парадигмалардың ауысуымен тікелей байланысты.

Тәрбие парадигмаларының түрлері бірнеше теориялар және тұжырымдамалармен өзара байланысты. Әрқайсысын жеке қарастырып көрелік.

Авторитарлық тәрбие парадигмасы. Дәстүрлі қоғам тәрбиесінің сипаттамалық белгісін көрсететін ескі парадигма. Ең негізгі белгісі тәлімгер мен тәрбиеленуші арасындағы бір жақты байланыс, біріншісі, әрдайым шыншыл, екіншісі, оған сенуі тиіс және оның ізімен жүргені абзал. Бұл тәрбиелеу моделінің маңызды қызметі білім, әлеуметтік құндылықтар мен өмір тәжірибесінің ұрпақтан ұрпаққа берілуінде жатыр.

Аталмыш парадигманың ойлары неміс философы және педагогы Иоганн Фридрих Герbart (Johann Friedrich Herbart, 1776–1841) еңбектері арқылы көрініс табады. Оның пікіріндегі тәрбиенің басты мақсаты этикалық ойлар тұрғысындағы ерік үндестігі мен көпқырлы мүдде дағдылануында жатыр.

Табиғатқа ұқсаушылық тәрбие парадигмасы. Бұл дәстүрлі педагогика ретінде саналатын авторитарлық тәрбиеге қарама-қайшы алғашқы жауап. Мұның негізгі идеялары Я. А. Коменскийдің төмендегі пікірлерімен өзара байланысты: *біріншіден*, тәрбие әмбебап және ол қауымдық тосқауылдармен анықталмайды; *екіншіден*, тәрбие адамзат табиғатымен сәйкес келуі тиіс «табиғат күрделі және тәрбиелеуді қиындатады»; *үшіншіден*, әмбебап тәрбие үшін әмбебап мұғалімдер қажет (әрбір адамды жетілдіру үшін, шебер басшылық керек).

XX ғасырдың басында аталмыш парадигма жанданып, швед жазушысы және педагогы Эллен Каролина Софья Кей (Ellen Carolina Sofia Key, 1849–1926)

еркіндікте тәрбиелеу тұжырымдамасын айқындады. «Нәресте ғасыры» (Век ребенка», 1905, 326 б., «Barnets århundrade») кітабында балалар еркіндікте даму құқығын иеленуі жөнінде баяндалады.

Замандастар ұжымындағы тәрбие парадигмасы. Ұжым — тәрбиенің кеңестік ресми жүйесіне қажетті ұғым ретінде қалыптасқандықтан өзінің ғылыми мағынасын жоғалтып, тек идеология құралы саналды. Коммунизм идеологиясы түсінігінде ұжым социализмге апаратын кемел болашақтың бағдары болса, индивидуализм — капитализмнің адамзатқа жасалған қатері есептелді. Осындай жұтаң ұстанымдар деңгейінде көптеген елдердің ресми педагогикасы құрылды. Өйткені, социалистік мемлекеттер құндылықтары тоталдық бақылауға ұшырап, оның ықпалдастығы ұжым түсінігімен ұштасты. Бірақ, ұжым ұғымы социализм идеясымен бірге келді деу қате пікір. Капиталистік қоғам берілген парадигма бойынша ұжымдық тәрбие жүргізу қызметін «скаутинг» (Scouting) арқылы ұйымдастыруы түсініктің капиталистік құндылықтарға жат еместігін көрсетеді.

Ұсынылып отырған мәселе төңірегіндегі тәжірибелі жұмыс нәтижелерін поляк педагогы Януш Корчак (Janusz Korczak, 1878–1942) және орыс педагогы Антон Макаренко (1888–1939) көрсете білді. Бүгінде көптеген ғалымдар А. С. Макаренконың тоталитарлық қоғам азаматтарын тәрбиелеуге бағытталған жүйені қалыптастырды және оның жүйесінде еркін адам жоқ деген пікір білдіреді. Бүгінде ғалым еңбектеріне Ресей көрсете алмаған құрметті Германия танытты. Германияның әлеуметтік педагогтары мен әлеуметтік жұмысшылары арасында еңбектері кең тараған. А. С. Макаренконың барлық еңбектері неміс тіліндегі кеңейтілген түсіндірмелері жарық көрді. Оның құрған тәрбие моделі тәжірибеде өз жемісін де беріп жатыр. Бір бағытта қызмет атқаратын ұжымға сүйеніш тәрбиенің көптеген міндеттері мәселелерін шешті. Бұл жүйе жаңа шарттарға оңай дағдыланады. Бұл парадигма идеясы барысында балалардың өмірлік әлеуметтік дағдыларын қалыптастыру мүмкіндігі туралы да айтуға болады.

Қатерлі қоғамдағы жеке өмір сүру парадигмасы. Бұл парадигма әлі толықтай қалыптасып үлгермеуімен қатар, оның нақты сипаттамалық анықтамасы жоқ. Десек те, қазіргі жаһандық процестер, оның артықшылықтары мен қатерлері өзара байланысты адамзаттың жаңа кезеңдегі өмірінің көрінісін айшықтайтындығын болжауға болады. Оның теориялық негіздемесінің дайындығына постмодернизм ықпал ететіндігі де анық.

Қатерлі қоғам тұжырымдамасының сипаттамалық белгілерін танымал Европалық әлеуметтанушылар Ульрих Бек (Ulrich Beck, 1944) және Антони Гидденс (Anthony Giddens, 1938) еңбектерінен көруге болады. У. Бектің пікірінше, қатерлі қоғам дәстүрлі қоғам аяқталғанда дәстүрдің реттеу рөлі жоғалғанда басталады.

Неміс философы және әлеуметтанушысы Юрген Хабермас (Jürgen Habermas, 1929) төмендегідей пікір ұсынады: «қоғамда моральды-саяси автономия санасы

дамуда. Бұл біздің дәстүрге, дінге, көсем беделіне сүйене алмайтындығымызды көрсетеді және дұрыс пен бұрыс айырмашылығын өзіміз анықтауы қажеттілігін танытады. Бұл үшін бізде тек жеке өлшемдері ғана бар. Адам осы өзгерісі мол шындықта өзін-өзі сақтау үшін «толық жеке өмірлік жоспарын» құрады. Демек, бұл парадигманың негізгі мазмұны бүгінгі күнде ата-ана, тәлімгерлер, әлде, «үйдің үлкені» (ағасы) тәрбиесі арқылы орын алатындығын анықтауда жатқан секілді.

Осы жаңа тәрбие тұжырымдамасының негізгі және бірінші жорамалы — қатерлі қоғам мен жаһандануда тірек тек өзінде, өмір сүру кез келген бағада. Екіншіден, өмір бұл ойын. Өмірдің ойындық негізі жаңа пішіндер иеленіп келеді. Кез келген құмар ойындары қоғамдық санаға сіңісіп, адамдардың күнделікті өмір-салтындағы мінез-құлық саналды. Үшіншіден, өмірді жоспарлаудың еш мағынасы жоқ, тұрақсыз әрі қатерлі қоғамда оның құндылығы жоқ. Бүгінгі күнмен ғана өмір сүріп, өмірлік жолдың кезекті кезеңдеріне дайындалудың қажеттілігі шамалы [6].

Әдебиет:

1. Зимняя И. А. Стратегия воспитания: возможности и реальность // Интеграция науки и высшего образования. — 2006. — № 1. — с. 72.
2. Мудрик А. В. Воспитание. — М., 1993. — Том 2. — с. 166–168.
3. Насимов М. О., Саткенов Д. А. Жоғары оқу орнындағы тәрбие жұмысын дамытудағы басым бағыттар // Молодой ученый. — 2014. — № 1–2. — с. 67–68.
4. Насимов М. О., Паридинова Б. Ж. Ақпараттық қоғам шарттарындағы тәрбие беру мәселелері. Сборники конференции НИЦ Социосфера. — 2013. — № 40. — с. 037–038.
5. Nassimova G. O., Nassimov M. O., Paridinova B. Z., Koppossynova M. K. Patriotic education of students in the modern conditions // Paradigmata poznani. — 2014. — № 1. — P. 52–52.
6. Луков Вал. А. Парадигмы воспитания // Гуманитарные науки: теория и методология. — 2005. — № 3. — с. 139–151.

Оқытудың инновациялық технологиялары — шәкірттің тұлғалық болмысын дамыту құралы

Тапаева Аида, магистр;

Қожагелдиева Гүлбақыт Тұрмағанбетқызы, студент

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Мемлекеттік Университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Білім беру саласындағы оқудың озық технологияларын меңгермейінше, сауатты, жан — жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, нәзіктік, адамгершілік, рухани, азаматтық келбетінің қалыптастыруына игі әсерін тигізіп, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Қазіргі нарық заманында өркениетті елдердің озық тәжірибесі кеңінен пайдаланылуда. Білім беру технологиялары оқушы үшін жұмыс істеуі тиіс. Жаңа ақпараттық технологияның негізгі ерекшеліктері мұғалімдер мен

Тәрбиенің негізгі міндеттерін қабылдау және жүзеге асыру төмендегі құндылықтар арқылы жүзеге асады деген пікірдеміз: *тұрмыстық* (өмір, отбасы, салт-дәстүр, қаржы жағдайы, болмыс, жасампаздық); *адамгершілік* (ар-ұят, жақсылық, еркіндік, сенім, сұлулық); *рухани* (абырой, міндет, жауапкершілік, төзімділік). Міне, адамды тәрбиелеудің негізгі қағидаларын қалыптастыру осы үш құрамдас бөліктің жиынтығы арқылы ғана мүмкін деген шешім қабылдаймыз.

Алдын ала жоспарланған немесе арнайы ұйымдастырылған тәрбие тиімді болмайтынын ұмытпауымыз қажет. Тұлға ізденісіне еркіндік және жеке таңдау құқығы берілгенде ғана тәрбие дамиды. Тәрбиені стандарттау тұлғаның даму мүмкіндіктерін шектейді. Бұл әсіресе, өзінің құндылық ориентацияларын қалыптастырған студент жастарға қатысты. Сондықтан оқытушылардың басты назарында оқу-тәрбие процесінен бұрын студенттің тұлғалық белгісі тұруы тиіс. Студенттердің рухани белсенділігі мен стандартты емес ойлау қабілетін марапаттап отыру қажет.

оқушыларға өз бетімен және бірлесіп, шығармашылық жұмыс істеуге шексіз мүмкіндік туғызады.

Бүгінгі жас ұрпаққа жан-жақты білім беру, тәрбиелеу әрбір ұстаздың басты борышы. Кейбір оқытушылар сабақтың жаңа түрлерін пайдаланса, кейбіреулер жаңашыл педагогтардың тәжірибесін қолданады. Қай әдісті пайдаланса да, негізгі мақсат — бағдарламадағы материалдың мазмұнын шәкірт бойына сіңдіру болып табылады. Аудиториядағы барлық баланың ойлау қабілеттері бірдей емес. Сондықтан, дәріс кезінде әрқайсысының білім деңгейіне қарай білікті оқытушы жұмыстың түрін

тауып, тақырыпты игертуді көздеуі қажет.

Бүгінде еліміздің жоғары оқу орындарында мектепке жас мамандарды даярлауда жаңа заман талаптарына сай озық, ұлттық дәстүр рухында тәрбиелеп, өмірге әзірлеу сияқты жауапты міндеттер артып отыр. Бұл міндеттерді абыроймен орындау үшін ұстаздар қауымы ғылыми-әдістемелік және оқу-тәрбие жұмыстарына шығармашылықпен қарап, күні бүгінге дейін іске қосылмай келе жатқан тәрбие құралдарын пайдалануы, жаңа оқыту технологияларын тиімді қолдануы керек екені анық. Қазіргі заманғы оқыту технологиясы педагогикалық және психологиялық ілімдер негізінде жасалған дамытушы, жеке бағдарлы, мақсатты технология болып табылады [1].

Педагогикалық технология — білім алушының жеке басын дамыту мен білім беру мақсатына жету жолдарындағы педагогикалық қызметтің, іс-әрекеттің жүйелі дамып отыратын жобасы. Педагогикалық технологияның ерекшеліктерін, педагогикалық жүйені жобалау тұрғысынан анықтау үшін, жобалардың білім беру аймағында оқыту жүйесі мен оның жекелеген компоненттерін жасаумен шектелмейтіндігін ескеру қажет. Басқаша айтқанда, педагогикалық, технология оқу-тәрбие процесінің шығармашылықпен терең ойластырылған көптеген факторлардың үйлесімділігін, оқыту мен тәрбиенің тиімділігін қамтамасыз ететін басты бөлік болып табылады [2].

Білім берудің сапасын арттыру және қолжетімділігін кеңейту үшін білім берудің оңтайлы тәсілдері мен тиімді педагогикалық технологиялар қолдану қажет. Педагогикалық технология дегеніміз — алға қойылған мақсатқа сәйкес рухани өнім алу мақсатында оқыту құралдары жүйесі мен көп факторлы оқыту процесі жайындағы қолданбалы педагогикалық ғылым. В.П. Беспальконың айтуынша, әрбір іс-әрекет не технология, не өнер болуы мүмкін. Өнер интуиция негізінде, технология — ғылым негізінде құрылған. Өнерден бәрі басталады, технологиямен аяқталады, ал педагогикалық іскерлікке онсыз айналып өтуге болмайды. Экспроматқа қарама-қарсы, интуиция бойынша әрекет етуден жоспарланған технологиялық іс-әрекетке көшу болып табылады. Оқыту процесін технологияландыру туралы пікірдің пайда болуы, даму тарихы және оның ең алдымен әртүрлі теориялық және тәжірибелік іс-әрекет аймақтарына техникалық прогрестің енуімен байланыстылығы. Оқытуды технологияландыру жайлы В.П. Беспалько, Л.М. Эрдиевтің пікірлері маңызды болып табылады. Соған сәйкес шет елдегі қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды неғұрлым танымал зерттеушілері: Дж. Кэрролл, Л.Н. Ланд, Ю.К. Бабанский, Н.П. Раченко, Л.Я. Зорина, В.П. Беспалько, М.П. Хомерики және басқалардың ғылыми еңбектері дәлел бола алады. Батыс философтары мен әлеуметтанушыларының (К. Кларк, Ф. Махлуп, И. Масуда және т. б.) советтік және ресейлік (Б.М. Боголюбов, И.И. Маркел және т. б.), Қазақстандық (Ж.М. Жусуба-

лиева және т. б.) ғалымдарының ой-пікірлерін де мысалға айтуға болады. Педагогикалық технология мәселесіне арналған П.Я. Гальперин, В.В. Давыдов, В.М. Кларин, Ж.А. Қараев, Т.Т. Галиев т. б. ғылымдардың еңбектерінде оқыту технологиясын техникалық құралдардың көмегімен оқыту деген ұғынудан бастап педагогикалық технологияны ғылыми тұрғыдан ұғынуға дейінгі түрлі пікірлері айтылған.

Педагогикалық технология — бұл педагогикалық рекеттер табысына кепіл болардай қатқыл ғылыми жобарі сол жобаның дәл жаңғырып іске асуы. Педагогикалық технология кешенді, бірігімді процесс. Ол өз құрамына адамдарды, идеяларды, құрал-жабдықтарды, сонымен бірге жоспарлау, қамсыздандыру, бағалау және білім меңгерудің барша қырлары жөніндегі проблемалар шешімін басқаруды қамтиды. Педагогикалық технологиялар көп түрлі болуына қарамастан, олардың іске асуының екі ғана жолы бар. Біріншісі — теориялық негізде орындалуы (В.Б. Беспалько, В.В. Данилов, В.К. Дьяченко және т. б.), екіншісі — тәжірибемен жүзеге келуі (Е.Н. Ильин, С.Н. Лысенкова, В.Ф. Шаталов және т. б.). Оқыту технологиясы оқыту мазмұнын жүзеге асыру жолындағы алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігін қамтамасыз ететін оқытудың әдіс, құрал және түрлерінің жүйесі болып табылады. Қажетті мазмұнды, тиімді әдістер мен құралдарды бағдарлама мен қойылған педагогикалық міндетке сәйкес іріктей білу мұғалімнің педагогикалық шеберлігіне байланысты. Педагогикалық технология педагогикалық шеберлікпен өзара қарым-қатынаста. Педагогикалық технологияны өте жақсы меңгеру дегеніміздің өзі — шеберлік. Технология және шеберлік қатынастарына қарағанда меңгеруге болатын педагогикалық технология басқалар сияқты тек қана орталықтанбайды. Педагогтің тұлғалық ерекшеліктерімен анықталатыны байқалады. Бір ғана технология әр түрлі мұғалімдермен іске асуы мүмкін, бірақ оны іске асыру ерекшеліктерінде олардың осы педагогикалық шеберлігі және кәсіби іскерлігі көрінеді [3].

Сонымен, оқыту технологиясы сабақ беру әдістемесімен салыстырғанда, студенттердің өздерінің іс-әрекетін ұйымдастыру тәсілдері және мазмұнын өндіруді көрсетеді. Олар диагностикалық білім маңыздылығын және оқыту процесінің қасиеттерінің жалпы студенттердің тұлғасын дамытуға бағытталған объективті бақылауын қажет етеді. Сондықтан, әр түрлі оқыту технологияларын оқу мазмұны мен студенттердің психологиялық ерекшеліктеріне орай таңдап, тәжірибеде сынап қарауда мұғалім іс-әрекетінің маңызы зор. Жоғары оқу орындарында химияны оқытуда қолданылатын жаңа педагогикалық технологиялардың түрлерін төмендегі сызбанұсқа түрінде көрсетуге болады. Ойлау іс-әрекеттерін кезеңдік қалыптастыру технологиясының жетістігі, оқушылардың немесе студенттердің жекеше түрде жұмыс жасау жағдайын қалыптастыру және оқу-танымдық іс-әрекетті өзіндік басқаруын себептендірудің нақты көзі болып табылады.

Қазіргі талапқа сай жаңа технологиялардың берілетін білім деңгейінің кеңейтілуінің және студенттердің білім дәрежесінің артуын талап ету қоғам қажеттілігі. Білікті

маман, білгір ұстаз дайындау әрбір педагогтің міндеті және де озық технологияны пайдалану шеберлігіне байланысты. «Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі», — деп көрсетеді С.В. Селевко.

Д.В. Чернилевский бойынша, оқыту технологияларын таңдау үшін педагог ескеруге қажетті факторлар:

— біліктілік сипатына енген кәсіби іскерліктерді меңгертуге арналған оқыту іс-әрекетін ұйымдастыру мүмкіндіктері;

— педагогикалық процестегі оқыту ақпараты функциясы (оқыту, диагностикалық бақылау);

— оқыту ақпаратының мақсаттылық белгісі (танымдық, әрекеттік типте);

— оқушылардың яки студенттердің мүмкіншілігі (әдістемелік біліктілік деңгейі, оқыту процесінің әдістемелік техникалық жабдықталуы).

Педагогикалық технология М.В. Клариннің анықтауында: «Педагогикалық мақсатқа жету үшін пайдаланылатын барлық, дара, инструменталдық және әдіснамалық құралдардың қолдану реті мен жиынтығының

жүйесін білдіреді. Ғалым-академик В.М. Монахов оқыту технологияларының практикадағы қолданыс аясын тереңірек зерттей келіп, оны жаңаша қырынан танытады. Ғалымның пікірінше: «Технология — оқушы мен ұстазға бірдей қолайлы жағдай тудырушы оқу процесін ұйымдастыру және жүргізу, бірлескен педагогикалық әрекетті жобалаудың жан-жақты ойластырылған үлгісі». Жоғарғы оқу орындарында қазіргі заманғы технологияны ұтымды пайдалану нәтижесінде студенттер химия курсының мазмұнын ғылыми негізде анықтауды және логикасына сай оқу материалын оқыту процесіне ендіру, алгоритмдік оқыту, бағдарламалап оқыту, зерттеп оқыту және де қазіргі химияның өзекті мәселері т. б. актуальді мәселелерді шешеді [4]. Сондай-ақ, қазіргі білім беру технологиялары бойынша студент өзінің жүйелі білім меңгеруіне деген мүмкіндіктерін ашады. Ал, педагог үшін оқу процесінде осы технологияларды ұтымды қолдану арқылы тәжірибе жинақтау және болашақ педагогтың кәсіби-тұлғалық қасиетін дамыту, мемлекетімізде жүргізіліп жатқан білім беру реформасының мақсаттары мен талаптарын жүзеге асырып, студенттерді, яғни болашақ мамандарды алдағы кәсіби-педагогикалық қызметке неғұрлым жетілген деңгейде әзірлеуде уақыт рухына, қазіргі заман талабына сай жоғары сапалы білім беріп тәрбиелейтіні сөзсіз.

Әдебиет:

1. Сәдуақасқызы К. Химия мектепте // Педагогикалық технология негіздері. — №5. — 2009.
2. Чернилевский Д.В. Дидактические технологии в высшей школе. — М., 2002
3. Поташник. М.М. Инновационные школы России: становление и развитие. — М., Новая школа, 1996. — с. 320.
4. Матросов В.Л. Интенсивные педагогических технологии: В 3 т. — М. 2000.

12 жылдық мектеп жағдайындағы құзыреттілікті қалыптастыру

Тапаева Аида¹, химия ғылымдарының магистрі, оқытушы;

Сүлейменова Ләйла Камалқызы², мұғалім;

Өмірзақова Мөлдір Болатқызы¹, студент

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Мемлекеттік Университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

²№32 І. Ж. Қабылов атындағы орта мектеп, (Қызылорда облысы, Жалағаш ауданы, Қазақстан)

Қазақстан Республикасының әлемдік өркениетке кенуіне қатысты білім беру саласына қойылып отырған заман талабы- шығармашылықпен жұмыс істей алатын, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру.

Білім берудегі негізгі мақсат тек білімді, кәсіби мамандандырылған адам дайындау ғана емес, рухани дүниесі бай және адамгершілігі зор, қоғамдық өмірдің барлық аясында ұлттық құндылықтарды бағалауға және дамытуға қабілетті тұлғаны тәрбиелеп шығару. Осы тұрғыда қазіргі кезде ел болашағы азаматтарының қызметтік және мәдени сауаттылық, яғни құзіреттілік деп аталатын білімділіктің жаңа деңгейіне шығуына жағдай жасау міндеті түр.

Ал құзырлылық, құзыреттілік дегеніміз 12 жылдық біліммен тікелей байланысты. Себебі 12 жылдық білім беру жағдайында оқушы тек қана білім алушы ғана емес, сонымен қатар:

- Ізденуші
- Зерттеуші
- Басқарушы
- Ұйымдастырушы
- Кеңесші
- Үйлестіруші дербес тұлға.

Сондықтан да 12 жылдық мектепте құзіреттілік тәсіл жаңа тәсіл болып табылады.

Тәуелсіз еліміз іргелі, бәсекеге қабілетті елу елдің

қатарына ілігіміз деп ұмтылып жатқанда, сол мақсатты болашақта жүзеге асыратын ұстаз ең алдымен кәсіби деңгейі жоғары, интеллектуалдық, шығармашылық қабілетті мол тұлға болумен қатар ол оқытудың жаңа технологияларын өмірге енгізуге дайын, оқу тәрбие ісіне жанашырлық танытатын, қоғамның ең озық бөлігінің бірі бола білуі тиіс [1].

12 жылдық білім беруде әр мұғалім баламен жұмыс жасауда, яғни жүргізілген әр сабағын жаңаша өткізуге оқушының пікірін бақылап олардың өзіндік шешім шығара білуіне көп ықпал жасайды.

Қай кезде де, қандай да болмасын өзгерістер мен жаңалықтарды іске асыруда өмірге қолдануда алғашқы кезекте бар жауапкершілік бастауыш мектепке жүктеледі.

Абылай ханның сөзімен айтсақ: «Білекке сенген заманда бабаларымыз ешкімге есе бермегенде» бүгінгі білімге сенген заманды білімді ұстаз жаңа ұрпақ болып қапы қалмаймыз» деп ойлаймын.

12 жылдық білім беру жүйесінің құрылымдық өзгеруіне терең бойлап, оның әдіснамалық тұрғыда күнделікті тәжірибеде көрінуін талдау — білім беру саясатының маңызды бағытына айналу. Осыған сәйкес педагог кадрлардың біліктілігін арттыру мен кәсіби құзыреттілігіне қойылатын талаптар жаңа сипатқа ие болуда. Білім беру жүйесінің қайта құрылу үрдісінде жағымды сипаттамалар мен кедергілер де бақылануда.

12 жылдық білімге көшу қазіргі мұғалімнен объективті жаңа нәтижемен сипатталатын ойлау қабілетін қажет етеді. Педагогикалық іс — әрекеттің шығармашылық бағыттылығы мұғалім қызметіне төмендегідей талаптар қояды:

- 1) Өзінің әлсіз және мықты жақтарын жаңа формация мұғалімі ретінде объективті бағалай білуі керек,
- 2) Интеллектуалды әрекеттің жалпы мәдениетін, тіл табысу мәдениетін игеруі тиіс;
- 3) Болып жатқан интеграциялық үрдістерден, әлемдік білім кеңістігінің даму тенденцияларынан хабардар болуы тиіс.

Кез келген инновациялық үрдіс экспериментті жүргізу арқылы болжанады, яғни білім мониторингісі инновациялық білім беру технологияларын қолдану, білім беру құрылымын және мазмұнын жетілдіру, мақсатты белгілеу, басқару, ұйымдастыру тәрізді білім беру үрдісіндегі жетекші үрдістерді өзгерту арқылы дамытудың оңтайлы жолдары мен білім берудің жаңа сапасына жету жолдары (педагогтің ақпаратты таба білуі, таңдай білуі және талдай білуі, өз бетімен жұмыс жасау қабілеті, белсенділік танытуы, т. б.) анықталады [2,3].

12 жылдық білім беруге көшуді қамтамасыз ету үшін Республикалық ғылыми-практикалық орталық (РҒПО) құрылған болатын.

12 жылдық білім беру жүйесіне көшу-әлемдік білім кеңістігіне еркін енуді көздейтін заман талабынан туындаған мәселе.

Бүгінгі күні қарқынды даму үстіндегі бірқатар елде 12 жылдық оқытуды білім беру жүйесіне енгізуде нақты қадамдар жасалуда.

12 жылдық білім беруге біртіндеп көшуді жүзеге асыру-оның қажеттілігі мен тиімділігін әр педагогтың, ата-ананың саналы түрде түсінуін, қабылдауы мен оған белсенді түрде араласуын, икемділік танытуын қамтитын процесс.

12 жылдық білім мазмұнының негізгі мақсаты қарқынды дамып келе жатқан өзгермелі қоғамда өмір сүруге икемді, жеке басының, сондай-ақ қоғам пайдасына қарай өзін-өзі толық жүзеге асыруға дайын білімді, шығармашылыққа бейім, құзыретті және бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

12 жылдық мектептің басты ерекшелігі- баланың жан-жақты дамуына, өз пікірі мен ойын ашық жеткізуіне, әр адамға табиғатынан берілген шығармашылығын толық іске асыруына ықпал ететін, өзін-өзі танып, келешегін айқындауға саналы түрде дайын болуға, саяси өміріне белсенді араласуға мүмкіндік беретін психологиялық-педагогикалық институт ретінде қалыптасуында болып отыр.

Оның жаңа құрылымына тоқталатын болсақ, 12 жылдық білім беру жүйесі 5+5+2 сатыларынан тұрады. Бүгінгі күні осы құрылым мен жаңа мазмұнға негізделген жалпыға міндетті білім стандарттары әзірленуде.

1-саты- бастауыш мектеп (1–5 сынып), білім алу 6 жастан басталады, ұзақтығы -5жыл. Осы жастағы балаларды оқыту біздің тәжірибемізде бұрыннан бар.

Білім берудің бастауыш сатыдағы оқыту кезеңін бес жылға ұзарту мәселесі баланың физиологиялық, психологиялық дамуы мен дене бітімінің қалыптасуындағы жас ерекшеліктер ескеріле отырып, осы бағыттағы көптеген ғылыми зерттеулердің нәтижелеріне сәйкес қарастырылады.

2-саты- (6–10 сынып) жалпы орта білім беру дайындығының негізін қалап, оқушының қоғамдағы өзгерістерге сай әлеуметтік-психологиялық бейімделуі мен ғылыми дүниетанымын кеңейтуді, сондай-ақ жеке тұлғалық сапаларының қалыптасуын қамтамасыз етуді көздейді. Оқытудың бұл кезеңі оқушының үшінші сатыдағы бейіндік оқыту түрін саналы түрде таңдауына бағдар беретін бейіналды дайындықтың енгізілуімен ерекшеленеді.

Ал 12 жылдық білім берудің **3-сатысында** (11–12 сыныптар) бейіндік оқыту енгізіледі.

Мұндағы басты мақсат- оқытуды даралау мен саралауға бағдарланған оқытуды енгізу арқылы жоғары сынып оқушыларының қажеттілігі, қызығушылығы мен қалауына сәйкес тұлғалық және өмірлік өзін-өзі анықтауына әсерін тигізетін бейіндік оқытуды жүзеге асыруға жағдай жасау [4].

Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында және 12 жылдық білім беру тұжырымдамасында бейінді оқытудың үш бағыты анықталған: жаратылыстану-математикалық, әлеуметтік-гуманитарлық және технологиялық.

Аталған бағыттардың мазмұны арнаулы бейіндік курстар жиынтығынан тұрады. Демек, кез келген мектеп

оқушысының өз білім жолын таңдауына, жергілікті мектеп желісінің ерекшеліктеріне және кадрлық құрамына қарай білімін жан-жақты тереңдетуіне мүмкіндігі бар.

12 жылдық білім беру жүйесіндегі басты артықшылық — баланың тек қана білім алып қана қоймай, бейімі мен икемділігіне, таңдайтын мамандығына қарай алғашқы кәсіби бағдар алып шығуы [5].

Орыстың ұлы педагогы В. А. Сухомлинский мектептің басты міндеті-әрбір адамның дарындылығын ашу, оны толыққанды шығармашылық, интеллектуалдық еңбек жолына бағдарлау. Әрбір оқушының қайталанбас дарынып дөп басып табу, аша түсу, қастерлеу бұл- тұлғаны адамзат қадір-қасиетінің өркендеуінің жоғары деңгейіне дейін көтеру деген сөз деп атап көрсетейі.

Білім беру барысында оқушының жеке тұлға ретіндегі ерекшеліктерін ескеру-баланың өзін-өзі жан-жақты дамыту мәселесін оңтайлы шешуге мүмкіндік береді.

12 жылдық білім беру үрдісінде оқушының өзіндік сана, өзіндік таным, өзіндік білім алу, өзара қарым-қатынас, өз өмірінің субъектілігі тәрізді тұлғалық сапалары пайда болады және одан әрі дамиды деген тұжырым жасауға болады.

Білім беру жүйесінің даму деңгейі мен сапасы елдегі педагогика ғылымының жетістігімен байланысты. Бұл өз кезегінде экономикалық және ғылыми — техникалық дамудың, яғни мемлекет пен қоғамның табысты дамуының кепілі болып табылады.

Білім беру-жеке тұлға мен қоғамның мүддесінде жүзеге асырылатын педагогикалық ұйымдастырылған әлеуметтену үрдісі.

Ұрпақтың мәдени сабақтастығы мен адамның әлеуметтік және кәсіби рөлін орындауға дайындығын қамтамасыз ететін оқыту мен тәрбиелеу білім беруге біріктіріледі.

Ж. Баласағұни мемлекеттік ойлауды қалыптастыру үшін басты шарт білімде деп санады.

Қазіргі кездегі жоғары сыныптарда енгізіліп жатқан бағдарлы оқыту — бұл оқытуды дифференциациялау және индивидуализациялау негізінде оқу үрдісін ұйымдастырудың бір түрі.

Дифференциация біртұтасты бірнеше бөліктерге, формалар мен сатыларға бөлу, бөлшектеу деген мағынаны білдіреді.

Әдебиет:

1. Влазнев А., Филимонов В. Профильное обучения: варианты решения // Профильная школа. — 2004. — №2.
2. Потапова А. Профильность как фактор качества // Образование. — 2003. — №5.
3. Профильное обучение в школе: опыт, проблемы, перспективы. — Материалы республиканского семинара-совещания./Под ред. М. Жадриной. — Алматы: КАО, 2005.
4. Қазақстан Республикасында 12 жылдық жалпы орта білім беру тұжырымдамасы. — Астана, 2006.
5. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011—2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
6. // 12 жылдық білім. — 2006. — №5, №8, №9, №11.
7. Муқанова С. Проектирование рабочих учебных планов профильного обучения в 10—11 классах общеобразовательных учебных заведений. — Алматы: РОНД, 2005.

Бірінші жағдай дифференциациялы оқытудың формалары ретінде бағдарлы сыныптар және пәнді тереңдетіп оқытатын сыныптарды, ал екіншісінде оқу пәндерін таңдау, факультативті курстар, таңдау бойынша курстар және сыныптан тыс жұмыстарды көрсетуге болады.

Дифференциацияның әртүрлі аспектілеріне қазақстандық ғалым-педагогтер М. Жадрин, К. Кунакова, С. Мұқанова, С. Нұрахметова, Д. Қазақбаева, А. Әбілқасымова, Т. Садықов және т. б. зерттеулері арналған. Бүгінгі күні дүниежүзілік тәжірибеде инвариантты ядро мен вариативті құрам бөлікті бөліп алуға бағытталған мектептегі білім беру мазмұнының құрылымын жетілдіру үрдісі байқалады.

Бағдарлы оқытудың ғылыми-теориялық негізі өз алдына күрделі және көп жоспарлы болып тұратын дифференциацияға байланысты. Қазіргі заман білім беру кеңістігіндегі инновациялық үрдістердің бағыттарының бірі мектепті бағдарлау болып табылады, ол өз алдына оқушылардың қызығуларын, икемдері мен қабілеттерін толығырақ ескеретін білім беру үрдісінің құрылымы, мазмұны және ұйымдастырудағы өзгерістер есебінен оқытудың дифференциациясы мен индивидуализациясын қарастырады.

Бағдарлы оқытудың негізгі мәселелерінің бірі оқытудың дифференциациясы, оқушылардың өз қабілеттері, икемдері мен қажеттіліктеріне сәйкес жеке білім траекторияларын таңдап алуы.

12 жылдық білім жүйесіне көшу барысында әрбір ұстаз жүрегіне ой салар өзекті мәселелердің бірі- өзгермелі әлеуметтік және экономикалық жағдайда өмір сүруге дайын ғана емес, айналасындағы шынайы өмірге белсенді қатынасын байқатып, оны жақсартуға ықпал ете алатын, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Осыған байланысты педагоктарға қойылатын талаптар да өте жоғары [6, 7].

12 жылдық білім берудің басты мақсаты: өзінің және қоғамның мүддесінде өзін-өзі белсендіруге дайын өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті және күзретті, шығармашыл, білімді тұлғаны дамыту және қалптастыру болса педагогикалық күзреттілікті дамыту, үнемі іздену-мұғалімнің басты міндеті.

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ

Қазақтың ұлттық ойындарын мектепке дейінгі мекемедегі дене тәрбиесіне қолдану әдістемесі

Есіркепов Жандос Мергенбайұлы¹, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент;
Есіркепова Гүлнұр Мергенбайқызы², мұғалім

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

²№54 Ж. Қыдыров атындағы орта мектеп (Жаңақорған ауданы, Қызылорда облысы, Қазақстан)

Мектеп жасына дейінгі баланы дамытатын, тәрбиелейтін негізі іс-әрекет- ойын. Ойын арқылы балалар ұйымшылдыққа үйренеді. Қазақ халқы балалардың дені сау болып қалыптасуына көп көңіл бөле білген. Қай халықтың болмасын, оның ұлттық ойындарының белгілі бір мақсаты мен әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан ерекше қасиеттері болады. Сондықтан халық арасында қалыптасқан ойындар туралы ғылыми тұрғыдан ғалымдар көп ізденген. Мектеп жасына дейінгі балаларды дене шынықтыруға баулу әдістері педагогикалық сипаттағы бағыт-бағдарлама тұрғысынан зерттеген этнограф, педагог-ғалым Әбубәкір Диваев өзінің «Қазақ балаларын қалай жұбатады», — деген мақаласында қазақтың бауырмалдылығын сипаттай келіп, «бала бас бармағын көтеріп, оған пайғамбарымыз не дейді деп, көк аспанға қарап, құдай тәңірінен рұқсат сұраған», — десе, «Бес саусақ» ойынымен саусақ атауларын алға тартады. Саусақ пен қимыл-қозғалыс жасау әрекеті негізінде баланы тәрбиелей шынықтырудың үлкен даналық философиялық мағынасы жатқандығын сөз етеді [1, 126—127 бб.].

Қазақтың белгілі ғалым-ағартушылары А. Құнанбаев, Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин халық ойындарының балаларға білім берудің тәрбиелік мәнін жоғары бағаласа, М. Жұмабаев ойындарды халық мәдениетінің бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсу қажеттілігі, дене шынықтыру тәрбиесінің негізгі элементі деп тұжырымдаған. Ұлтымызды ұлықтайтын тұрмыс-салтының өзі — дене тәрбиесіне негізделген. Бесікке салудан бастап, баланы шомылдыру, маймен сылау, тұсау кесу рәсімі, атқа мінгізу, ұлттық ойындарға араластыру — баланы жастайынан шынықтыру, моральдық-рухани нығайту, темірдей тәртіпке үйрету, ерік-жігерді дамытуға тәрбиелейді. Ата-бабамыздан қаймағы бұзылмай жеткен ұлттық ойындарды дене тәрбиесіне енгізу баланың күш-жігерінің дамуына септігін тигізеді. Сондай-ақ дене құрылысы икемделеді, сымбатты, қырағы, алғыр, өмірдің барлық қиыншылығына төзімді азамат болып

қалыптасады. «Денсаулық — зор байлық», — дейді дана халқымыз. Өзін іргелі ел санаған халық әдеп-ғұрпын, салт-санасын, дәстүрін қадірлей біліп, жас ұрпақтың бойына дарыту қажет. Ел арасында көп тараған ойын түрлерін баланың жас ерекшелігіне сай саралап, рухани талап-тілектеріне сәйкес бағыттауымыз керек. Ең басты міндет — ұлттық ойынның өзіндік құндылығын жоғалтпай, ойынды мазмұнды ұйымдастыруға жағдай жасау, тәрбиеге де, ой-санаға да лайықты етіп пайдалана білу. Ұлттық ойынның тәрбиелік мәні — бала өз халқының ұлттық мәдениетімен танысып, заттардың пішінін, көлемін, қасиеттерін байқауға, қоршаған ортаға еркін араласуына көмектесетіндігінде. Өмір туралы қарапайым түсініктер алады, жылдамдық, мергендік сияқты қасиеттері артады.

«Баланың күні бойы ойнауға шамасы бар. Ойын — оның шынайы тіршілігі. Көзіне көрінген, қолына түскен нәрсенің бәрімен ойнайды. Үш жасар бала көбіне жалғыз ойнайды. Көппен бірге ойнауды ол әлі көтере алмайды, мазасыздана бастайды», — деп жазады «Мектептен бұрынғы тәрбие» (1923), — деген еңбегінде ойын түрлерінің қолдану әдістері мен маңызына тоқталған педагог-ғалым Нәзипа Құлжанова [2, 233 б.].

Ұлттық ойындарды мектеп жасына дейінгі дене тәрбиесіне енгізуде үш бағытта ұстанғанымыз жөн:

1. Ағартушылық — ұлттық тәрбиеге насихаттау, үйрету.
2. Тәрбиелік — имандылыққа, әдептілікке баулу.
3. Бақылау- дене тәрбиесінде ұлттық ойындардың қажеттілігіне әсер ету, қолдау көрсету.

Балабақшада ұлттық ойындардың қолдану жүйелері:

1. Таңертеңгілік-гигиеналық жаттығуда;
2. Сергіту сәттерінде;
3. Ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінде;
4. Таза ауаға серуенге шыққанда.

Ұлттық ойындарды табиғат аясына серуенге шыққанда, тәрбие жұмысына мүмкіншілікке қарай ұйымдастырса, балалар сол ойындар арқылы жақсы тәрбиені, өмірге қажетті қимылдарды тез үйреніп, ақыл-ой парасаты дамиды.

Дене тәрбиесі ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінің міндеті — қимылдың белгілі бір кешенін жасап үйрену болып табылады. Мақсаты — баланы өнегелікке, сымбаттылыққа, күштілікке, төзімділікке тәрбиелеу. Ойынды тиімді пайдалану — ұйымдастырылған іс-әрекеттің әсерлігін, тартымдылығын, белсенділігін, баланың ынтасын күшейтеді. Ойын ережесі балалардың түсінуіне орай, қарапайым болуы керек. Ойынның ережеге сәйкес орындалуына — тәрбиешілердің ойынның мазмұнын дұрыс түсіндірмеуінен болады. Мұндай жағдайда балалар оған қызықпайды, зейін қойып тындамайды. Ойын барысында көрнекілікті алдын-ала дайындауы тиіс. «Аңшы мен ит және қояндар», 5–6 жастағылар үшін «Торғай мен мысық» ойындары барысында алғашқы күннен бастап өзін-өзі тежеуге үйрету керек. Барлық баланың қабылдау қабілеті бірдей емес екендігі, яғни белсенділер мен әлжуаз балалар арасындағы тепе-теңдікті сақтау оларды әр түрлі орынға тарту арқылы шыңдау, ұмтылдыру, бірнеше рет бір ойынды ойнату барысында баланың физиологиялық өзгерісімен қатар психологиялық тұрғыдан сенімділігі артады.

Ұлттық ойыннан ой-танымы жаттығуларын, тапқырлыққа, ептілікке машықтану көріністерін байқаймыз. Атап айтқанда: ұлттық ойындардың ішінде ер балалардың денесін шынықтырып, икемділігін, сергектігін, күш-қабілетін толықтырып, машықтандырытын да, ой тапқырлығы мен шешендігін жетілдіретін, ой сергітетін, білімін байытып, тапқырлығын танытатын түрлері бар. Ер балаларға арналған «Ат жарыс», «Қап киіп жарысу» баланың күшін дамытып, жігерін, денесін ширатып, бұлшық еттерін нығайтып, төзімділікке, батылдыққа баулиды. Өз бойындағы күшін, әдіс-айласын түгел пайдаланатын «Қазақ күресін» алайық. Күрестің «Білектесу», «Аударыспақ» сынды көптеген түрлері бар. Ойын барысында бала мінез-құлық ережелері мен нормаларын, өмірге көзқарасын, өзара қарым-қатынасын шығармашылықпен игереді.

Қазақтың ұлттық ойындарының өзіндік ерекшелігі қыз

Әдебиет:

1. Қалиұлы С.. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. — Алматы: «Білім», 2003. — 151 бет.
2. Қалиев С., Аюбай Қ. Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы. — Алматы, 1996.
3. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. — Алматы, 2007. — 9 том. — 32 бет.

Ауыл оқушыларының бойында әлеуметтік құндылықтарды қалыптастыруда мектеп мерекелерінің алатын орны

Есіркепов Жандос Мергенбайұлы, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Экономиканың нарықтық қатынастарға көшу жағдайында ауылдық жалпы білім беретін мектептерінің әлеуметтік-педагогикалық жұмысы қиындықтарға тап болып отыр.

балаларға арналған ойындардың болуы. Қыз баланың биязы болуы, дене икемділігі мен нәзіктігіне тәрбиелейтін ойындарды жас ерекшеліктеріне қарай пайдаланған. Қыздардың «Қуыршақ» ойынында қуыршаққа киім дайындау, отбасындағы ата-ана рөлдерін сомдау, кейіптендіру олардың психологиясына саналылық өзгерістер тудырады. Мазмұнды ойындар арқылы өз әрекетін өзгелермен үйлестіруге, түсінуге талпынса, өзінің ақыл-есін түгел сол ойынның мақсатына жетуге жұмсайды, шындыққа сенеді, тапқырлық пен табандылыққа ұмтылады.

Ұйымдастырылған оқу іс-әрекет барысында «Сиқырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» сияқты ұлттық ойындарды жаңа материалдарды бекіту немесе қайталау кезінде қолдануға болады. Тәрбиеші ұйымдастырылған оқу іс-әрекетті ұлттық ойынмен сабақтастырып түсіндірсе, баланың пән тақырыптарын тез, жылдам меңгеруіне ықпал етеді. Мысалы: «Даусынан таны» ұлттық ойыны барысында балалар шеңбер болып отырады. Санамақ санау арқылы бір бала жүргізуші болып, көзін орамалмен байлайды. Ортаға шыққан жүргізуші атын атаған баланың даусынан таныуы тиіс. Таба алмаса, айыбына тақпақ немесе ән айтуы керек. «Шалма тастау» ойынына қатысушылар алаңға топталады. Мәре сызылып, он метр жерге қазық немесе үшкір ағаш қағылады. Ұзындығы сол жерге жететін арқанның бір ұшы ілмекпен, шалма тастайды [3, 32 б.].

Қыз балаларға арналған «Үй тұсынан ақ қоянды ояту» ұлттық ойынында бір ырғақта әрекет жасап, ән айтуға, тіл байлығын молайтуға, моральдық, эстетикалық тәрбие беруге тигізер септігі мол. Ойынды қызықты өткізу үшін — ойынның шартын бұзбау, достарын ренжітпеу, жеңілсе ашуланбау, бастаушының айтқандарын орындау керек.

Пайдаланылған ойындарды қортындылағанда баланың өздеріне талдау жасату қажет. Балалардың не себептен немесе қандай мүмкіндікпен жеңіске жеткендіктерінде көздерін жеткізу арқылы балалар ойын ережесін жете түсінетін болады.

Экономикалық реформалар мен қоғам қажеттіліктерінің қысымымен бүгінде ауыл мектебі өзінің оқу-тәрбиелік үрдісіне сай қайта құрылып жатыр. Бұл негізінен өзгелердің

тәжірибесін өз қызметіне қолдану арқылы жүзеге асырылууда. Соның нәтижесінде оқу-тәрбие үдерісі жүйесінің құрылымы, тұтастығы, логикасы бұзылады. Жүргізілген зерттеулеріміз көрсеткендей, жекелеген мектептер мен педагогтар мектептегі тәрбие жұмыстарынан (біздің зерттеуіміз бойынша 15–20% мектеп, 30%-ға жуық мұғалімдер мен сынып жетекшілер) бас тарта бастады. Осы бағытпен кете берсе мектеп тәжірибесінен сыныптан тыс сабақтар мен тәрбиелік іс-шаралар (әртүрлі кездесулер, оқушылармен үздіксіз жұмыс істеп тұратын клубтар, шығармашылық кештер, есеп беру кештері, т. б.) біртіндеп жойыла бастайды. Жақсы ұйымдастырылып, өткізілетін мұндай іс-шаралардың әлеуеті мен стимулдық маңызы өте жоғары болып табылады.

Сыныптан тыс және мектептен тыс тәрбие жұмыстарының көптеген дәстүрлі формаларын айта отырып, қазірде олардың көбісінің ескіргендігін, жаңа талаптарға сай еместігін ескерген дұрыс деп ойлаймыз.

Педагогикалық орта қазірде тәрбие жұмысының құралдарына, әдістеріне, түрлеріне, мазмұнына жаңа өзгерістер енгізіп, жаңарту керек екендігін мойындап отыр. Олар қазір ең алдымен оқушыларды әлеуметтендіруге бағытталуы тиіс. Ол үшін қазіргі жаңа ауыл мектебі әлеуметтік-экономикалық реформаларға, қоғамның идеологиялық құрылымдарына сай болатын тәрбие құралдары мен түрлерін іздеу керек.

Ауылшаруашылық өндірісін нарыққа сәйкес ұйымдастыру жағдайында, кейбір объективті себептерге байланысты еңбекті ұйымдастыруда соңғы жылдары жергілікті шаруашылықтың тәрбиелік әлеуеті едәуір әлсіреді.

Бұл құбылыс ауылдық фермерлік шаруашылықтарда да көрініс тапты. Бұл сыныптық, жалпы мектептік, мектептен тыс іс-шаралардың эмоционалдық және эстетикалық жұпынылануына, оқушылардың белсенді әлеуметтік әрекеттерін тежеуге әкеліп соқты.

Оқушылармен жүргізілетін тәрбие жұмыстарының мұндай жағдайы тәрбиеші, мұғалім, ата-аналардың, тіпті оқушылардың алдында да әлеуметтік тәрбиелеу мен дамытудың жаңа түрлерін және мазмұнын жақсартуға шешім қабылдау міндетін қойып отыр.

Оқушыны жеке тұлға ретінде қалыптастыруда рухани-өнегелілік, моральдық-психологиялық, эмоционалдық-эстетикалық жағдайды олар өмір сүретін ортада қалыптастыру шешуші орын алады.

Тәрбиелеуде оқушы мен мұғалім арасындағы жағымды қарым-қатынастың маңыздылығына баса назар аудара отырып А. Ф. Никитенко өз еңбегінде «Бүгінде мектеп үшін дау-жанжалсыз қарым-қатынас ұйымдастыру мәселесі өзекті болып отыр: мұғалімдер мен оқушылар мәдениетті түрде диспут өткізіп, сөз жарыстырып (пікір алысып), жеке қарым-қатынастар арасында жанжал, ұрыс-керіс, бір-бірін кемсіту, тағы да басқа жағдайларға жеткізбей қарым-қатынас жасауды үйренуі керек. Халықтар арасындағы бейбітшілік жеке адамдар арасындағы бейбітшіліктен басталады. Ал қоршаған ортаға, жақындарына қайырымды, тілектес сезімде болу адамның мәңгілік ең

құнды қасиеті болып қалады» — деп жазады [1, 33 б.].

Тәрбиеші мен тәрбиеленуші арасында қарым-қатынастың көңілді стилін құруда әлеуметтік мазмұндағы мектеп мерекелерінің орны ерекше.

Оқушылардың бойында әлеуметтік құнды қажеттіліктерді қалыптастыруда мектептегі мерекелердің педагогикалық маңыздылығын қарастырып әрі талдап көрейік. Көптеген зерттеушілер [2, 3, 4, 5] мектептегі мерекелер оқушылардың өз еріктерімен, қызығушылығымен қатысатын тәрбиелік іс-шара, олар онда қуанады, ойнайды, өзінің шығармашылық қабілеттері мен мүмкіндіктерін өз еріктерімен көрсетеді, — деп дәлелдеген. Мерекелер оқушылар мен мұғалімдер ұжымының еңбек, шығармашылық, рухани, интеллектуалды өмірін байытады, балаларды батыл, белсенді, инициативті болуға тартады. Сондықтан, біз қазіргі жағдайда мерекесіз және мерекелеусіз мектептің оқушы ұжымын және кез-келген тәрбиелік қызметті елестету мүмкін емес деп есептейміз.

Қүнделікті бірсыдырғы өмірден алыстататын көңілді мерекелер оқушылардың есінде мәңгілікке сақталып қалады. Бұған тәрбиелік қызметтеріндегі тікелей тәжірибесі мен педагогикалық ой-толғамдары бар ұлы педагогтар С.Т. Шацкийдің, В.Н. Шульгиннің, А.С. Макаренконың, В.А. Сухомлинскийдің зерттеулері айғақ бола алады. Соңғы жылдары мерекелер еліміздің алдыңғы қатарлы мектептері мен мұғалімдерінің педагогикалық қызметтерінде маңызды орын алып отырғандығын бақылау барысында анықтадық.

Мектеп мерекелерінің әлеуметтік маңыздылығы арта түсетін себебі, олар оқушылар бойында әлеуметтік құнды қажеттіліктерді қалыптастыруға шынайы жағдай жасайды. Өйткені мерекелер қатысушылардың өзін жан-жақты көрсетуіне ықпал етіп, ішкі шығармашылық әлеуетін нығайта түседі. Сонымен қатар, мерекелер ауыл оқушыларының қиялдау, армандау, ойлап табу қасиеттерін оятып, таланттары мен қабілеттерін ашуға қажетті жағдай жасайды. Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстан көргеніміздей, мерекелер балалардың ойлауына, бірге бастан кешуіне, салыстыруына, т. б. үйретеді. Мектеп мерекелерін өткізуге оқушылардың белсенді қатысуы олардың әлеуметтік, рухани-өнегелілік, еңбек ету және шығармашылық өмірін тәжірибемен байытады, әртүрлі әлеуметтік білім мен ұғым, біліктілік алуына көмектеседі.

Мектеп мерекелерінің тәрбиелік әлеуеті нарықтық және гуманитарлық принциптер негізімен тығыз байланысты. Себебі, оқушылар мерекені дайындап, өткізу барысында көптеген нарықтық қатынас элементтерімен беттеседі. Сонымен, оқушылар мереке өткізу барысында, викториналарды шешуде, нарықтық ұғымдардың, терминдердің кейбірімен таныс болады.

Егер психологиялық-педагогикалық жағынан мерекелердің барлығы дұрыс ұйымдастырылса, онда ауыл оқушыларының әртүрлі әлеуметтік құбылыстар мен факторларға белгілі деңгейде оң қатынаста болуына мүмкіндік болады: мектепке, білім алуға, мәдениетке, еңбек және халық дәстүріне, шығармашылық-іздену

қызметтеріне, қоршаған ортаға, т. б. — бұл зерттеу барысында дәлелденген жағдай.

Мектептегі тәрбие жұмыстарының қорытындысы көбіне оқушылардың қоршаған әлеуметтік әлеммен күнделікті ұйымдасқан байланысының сипатына байланысты екендігін педагогика ғылымы дәлелдеген.

Мектепте немесе сыныпта өткізілетін кез-келген мереке оқушыларға әлеуметтік құнды реакция береді. Мерекелердің арқасында оқушылар адамдар арасындағы кейбір қарым-қатынастарды түсінеді, нақты сыртқы әлемді көруге ұмтылады.

Мерекелердің арқасында педагогикалық рөлдің де маңызы көрінеді, оқушылар шығармашылық іскерлік көрсетеді, мерекеге қатысушылардың барлығын шараға қатынасуға тартады.

Зерттеуден байқағанымыз, оқушылар мерекелер арқылы өз бетінше ешқашан көрсете алмайтын қылықтар мен іс-әрекеттер жасауға мүмкіндік алады. Мысалы, ауылдың қарт адамдарының мәселелеріне көңіл бөліп қамқорлық көрсету, ұжым алдында сахнаға шығып ән салу немесе билеп беру, байқауларға, викториналарға, қойылымдарға (спектакльдерге) қатысу сияқты мәселелерге қызығушылықпен қарайды.

Біздің бақылау барысында байқағанымыз, шығармашылық бағыттағы мұндай белсенділіктер яғни, мерекелердегі әрекеттер, бірте-бірте қатысушылардың көбіне норма болып қалыптасып кетеді. Бұл оқушылардың сезімталдығы мен әсершілдігінің жоғарлығынан болады.

Мерекені дайындауға қатыса жүріп оқушылар өзін ұжымның немесе қоғамның нағыз мүшелері ретінде сезінеді, сондықтан мерекелер өздерін көрсетуге көмектеседі.

Кез-келген көпшілік шараларды ұйымдастыра отырып, мұғалімдер, оқушылар мерекеден тыс қалса, қоғамнан да тыс қалғаны екендігін әркез есте сақтауы тиіс.

Мектеп мерекелері оқушылардың бір-біріне жақын болуына, жеке де қоғамдық та әрекеттерін белсендіруіне көмектеседі. Міне, сондықтан да мектеп пен мұғалімдер оқушылар үшін мерекелік іс-шараларды жүргізуге, оған оқушының атсалысуына мүмкіндік жасауға барынша тырысу керек.

Оқушылардың қарым-қатынас, байланыс қажеттілігін қалыптастыруда мерекелер ауылдың, мектептің, сыныптың жалпы моральдық-психологиялық ақуалға оң, көтеріңкі әсер ететіндіктен маңыздылығы арта түседі

Жақсы ұйымдастырылып, дайындалған мерекелер барлық мектептік ортаны игілендіріп, елеусіз түзетіп отырады, онда шығармашылық, рухани ақуал қалыптастырып, оқушының барлық өмір сүру кеңістігіне оң әсер етеді. Осылай біз оқушылар жүйелі түрде мерекелерге қатысып отырса, әлеуметтік және рухани дамуы бір сатыға өздері көтеріліп қана қоймайды, жалпы сынып пен жалпы мектеп ұжымын да көтереді. Іс-шаралардың өзге формаларына қарағанда мерекелерді оқушылар тәрбиелік жұмыстың бір формасы деп қарамайды. Оның барлығы мерекеді оқушыға байқалмай жүзеге асады. Сондықтан мектеп мерекелерінің тәрбиелік ықпалына оқушылар

қарсыласа қоймайды. Керісінше, балалар мерекеге бейне бір өздерінің жеке шаруасы іспетті, оның үстіне қызығушылықпен, шығармашылықпен, өмірлік маңызды деп есептеп қатысады. Егер мерекелер оқушылардың өміріне үйлесімді сіңіп кететін болса, онда олар мектепте тәрбиелеп жатқанын да байқамайтынын эксперимент көрсетіп отыр. Мектеп тәжірибесінде байқағанымыз, егер оқушы өзіне кейбір талаптар мен ескертпелерді күштеп қыстырып жатқанын сезіп не байқап қалса, онда олар қарсы тұрады, өткізілгелі тұрған шараға негативті қатынасын көрсетеді. Мұндай құбылыстар көбіне мұғалімдер мен қоғамдық тәрбиешілердің жасаған еңбегін зая кетіреді.

Зерттеу барысында біз педагогика ғылымының мерекенің немесе басқа шаралардың тәрбиелік мақсатын мұғалімдер мен оқушылар қандай дәрежеде білуі тиіс, немесе барлық уақытта білуі тиіс пе? — деген маңызды жорамалды тексердік. Әлі күнге дейін педагогикада мерекенің тәрбиелік мақсаты туралы сұрақ ашық күйінде қалып тұр. Біреулер тәрбиелік шараның мақсатын барлық қатысушылар да білуі тиіс десе, екіншілері мақсат туралы тек ұйымдастырушылар білсе жетіп жатыр деп есептейді. Тәжірибелік зерттеу жұмысы барысында біздің көзіміздің жеткені — мерекенің мақсаты туралы тек ұйымдастырушылар білсе жеткілікті болатыны, ал оқушыларға мереке мақсаты жай таныстырылса жетіп жатыр. Осылай дұрыс болар, өйткені мереке оқушы үшін ресми тәрбиелік шара болып қалады.

Оқушылар үнемі ізденумен, халық мәдениеті мен тарихының фактілерімен, әртүрлі материалдарды жинақтаумен, еңбек дәстүрлерімен, шығармашылықпен, халық өнерімен, т. б. байланысты болғандықтан, оларды сол мерекелерге арнайы тартып тұратындай, олар оған қатыса жүріп оны өздері де байқамайды, міне, мектеп мерекелерінің тәрбиелік әлеуетінің зор екені осында.

Оқушылардың әлеуметтік қажеттіліктерін қалыптастыруда олардың ойлап тапқыштығын, бәсекелесуге ұмтылғыштығын, жеке тұлғаның көптеген шығармашылық қабілеттерін дамытатындығымен мерекелердің құндылығы көрінеді.

Оқушылар мысалы, мерекеге дайындалуға кірісіп жүріп ұйымдастырушылар оларды қандай күрделі әлеуметтік қатынастарға қосқанын елемей де қалады. Мереке барысында оқушылардың бір-бірімен сабақ кезіндегідей емес, басқа жағдайларда еркін әрі жақын араласуына, тек құрдастырымен ғана емес, мұғалімдермен де, мектептен тыс орта өкілдерімен де ауыл жастарымен де еркін қарым-қатынас жасауға шынайы мүмкіндік туады. Осының бәрі ауыл оқушыларын әлеуметтендіру барысында және оларда әлеуметтік құнды қажеттіліктерді қалыптастыруда позитивті әсер етеді.

Әрбір мектеп мерекесі өзге кез-келген тәрбиелік іс-шарада кездеспейтін балалық пен жасөспірім әлемін кереметпен, әдемілікпен, қайырымдылықпен, сеніммен, сыйластықпен және сүйіспеншілікпен, т. б. бір-біріне жақындата алады.

Мазмұны мен формасы жағынан қазіргі жағдайға сәйкес келетін көңілді мерекелер қоғамның, ауылдың, жергілікті шаруашылықтың, кәсіпорынның, ұйымның, ұжымның әлеуметтік өмірінің суреттері мен әртүрлі бейнесін көрсете алады.

Барлық мән-мағынасында тәрбиелік әлеуеті бар мерекелер әлеуметтік шындықпен шынайы іс-жүзіндегі арақатынасқа оқушыларды жетелеп отырады, өйткені ол мерекеде мұғалімнен басқа ауылдың мәдени-ағарту өкілдері, спорттық-сауықтыру, т. б. өзге ұжымдар өкілдері қатысады. Мерекеге өмірде әртүрлі әлеуметтік тәжірибесі бар адамдардың қатысуы, олардың еңбектегі және өмірдегі тарихтары ұйымдастырылып отырған іс-шараның оқушылар үшін көптеген жаңа және бейтаныс фактілермен, оқиғалармен, әртүрлі материалдармен мазмұнын толықтырып, байытып отырады.

Мектептен тыс орта өкілдерінің тәрбиелік ықпалын күшейту үшін мерекені ұйымдастырушылар олармен алдын ала кездесіп, олардың айтатын сөздері, баяндамалары, іс-әрекеттері туралы бірге ақылдасқаны дұрыс, іс-шара барысында олардың алатын орнын алған жөн.

Біздің тағы да бір көз жеткізгеніміз, егер мерекеге қатысушылар сөз алғанда суреттер, хаттар, газет пен журнал материалдарын, мақтау қағаздарын қоса көрсетіп отырса, онда мектеп мерекелерінің тәрбиелік маңызы күшейе түседі.

Әрбір жүргізілетін мектеп мерекелері, оған дайындық мұғалімдердің үлкен физикалық, интеллектуалды, шығармашылық және психологиялық күш жұмсауын, әрі көп уақытын алатын болғандықтан, ауыл мұғалімдері оқушылармен тәрбие жұмысының бұл түрін жүргізуге ұмтыла бермейді.

Теориялық зерттеулер мен тәжірибелік-эксперименттік жұмыстар барысында біз ауыл мектептерінің тұрақсыз және қарама-қайшы қарым-қатынастарының негізгі педагогикалық себептерін анықтадық. Ол себептер мыналар:

— мұғалімдердің көбісі (60%-ға жуығы) мектеп мерекелерінің тәрбиелік әлеуетін дұрыс анықтап бағалай алмайды, мерекелердің қандай әлеуметтік құндылықтар бере алатынын, басқа тәрбиелік шараларға қарағанда алатын орны, рөлі қандай екенін түсінбейді;

— ауыл мұғалімдерінің мектеп мерекелеріне бір жақты қарамау себебі, олардың көбісі бұрынғы қоғам дамуының социалистік принциптерімен байланысты болғандықтан болып отыр. Соның әсерінен қазіргі күндері ондай шараларды дайындауға және өткізуге қажетті технология мен әдістеме жоқ болып отыр. Сондықтан бүгінде бұған әрбір ауыл мектебі мен ауыл мұғалімі әдістемелік те, психологиялық та дайын бола бермейді;

— кейбір мектептер мен мұғалімдердің бұл мерекелерге екі жақты қарауының себебі, оған дайындық жүргізу — өте күрделі, ұзақ жылдық үрдіс, ол қосымша күш пен уақытты қажет етеді. Сонымен бірге кедергі болатын тағы бір мәселе ол жүлделер, байқау, сөзжұмбақ шешу жеңімпаздарына алғыс сыйлықтар алуға, залдарды без-

ендіруге өте көп қаражат құралдарының қажет болатыны. Қазіргі жағдайда барлық білім беру мекемелері сияқты ауыл мектептері де бұл жағынан елеулі қиыншылықтарды бастан кешіруде, өйткені агроөнеркәсіп кешендері терең әлеуметтік экономикалық және қаржылық дағдарысты бастан кешіруде;

— қоғамдық-саяси жағдайлар, рухани-өнегелілік дағдарысы, әлеуметтік-экономикалық мәселелерге байланысты қоғамның моральдық-психологиялық ақуалы жалпы алғанда күрделі әрі тұрақсыз. Бұл факторлар тек оқушылардың ғана емес, барлық ауыл тұрғындарының көңіл-күйі мен мінез-құлығына негативті ықпал етері сөзсіз.

Осы зерттеулерді жүргізе отырып біз жүргізілген мектеп мерекелерінің тиімділігінің маңызды педагогикалық жағдайларын анықтадық.

Бұл мәселелерге оң жауап іздеуге қазір көптеген зерттеушілер, алдыңғы қатарлы ұстаздар, әдіскерлер, психологтар, т. б. атсалысуда. В. А. Сухомлинскийдің, В. А. Каравковскийдің, З. Г. Нигматовтың, Е. В. Васильеваның теориялық қағидалары мен қорытындыларына сүйене отырып, біз тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында мектеп мерекелерінің кейбір тиімді жағдайларын анықтадық. Олардың ең маңыздыларын келтірейік.

1. Бала және жасөспірім психологиясына әркезде жаңашылдық, әдемілік, таңғажайыптық жақын. Сондықтан мектеп мерекелерінің тиімділігін арттыру үшін зал мен бөлмелердің сыртқы безендірілуінің маңызы зор. Мерекенің тақырыбына сай әрі әдемі безендірілген зал оқушылар мен көрермендерді оң көңіл-күйге бөлейді, шараның басында-ақ қанағаттанарлық сезім тудырып, эмоционалды көтеріңкі көңіл сыйлайды. Гүлдер, билбордтар, плакаттар, портреттер, фотоқұжаттар мен фотоальбомдар, жеңіл әрі көңілді музыка — осының бәрі мектеп мерекесінің залын керемет әдемілікке бөлейді.

2. Тәрбиенің талаптарына және мәндеттеріне сәйкес келетін кез-келген мектеп мерекесінің негізгі идеясы жан-жақты ойластырылып, нақты анықталуы тиіс. Дәл мерекенің идеясы оқушылар байында әлеуметтік құнды қажеттіліктерді қалыптастыруға көмектеседі. Сондықтан ол дайындық жұмыстарының барлық кезеңдерінде ескеріліп отырылуы тиіс және бастапқы минутынан соңғы минутына дейін есепте болу керек. Тәжірибелік жұмыс көрсеткендей, кейбір мерекені ұйымдастырушылар оны неге өткізіп жатқандығын түсінбейді, өйткені оның мазмұнында негізгі идея жоқ. Онда тек жеке-леген қатысушы топтардың бөлек-бөлек әрекеттері ғана көрінеді. Ал негізгі идеялардың болмауынан мерекелер ойдағыдай өтпейді. Содан олар тек ақпарат беруші, әртүрлі сандық деректер келтіруші шара болып қана өтеді. Оған оқушылар да белсенді қатыспайды.

3. Мереке бағдарламасына спорттық және көңілді ойындар қосылып өткізілсе тәрбиелік мәні артар еді. Ойын жүргізілетін сәттер оқушыларды мерекеге ынталандырады, оған қатысқаны үшін жауапкершілігін арттырады. Мұғалімнің, ырғақтың, күрделі спорттық-гимнастикалық қимылдардың көмегімен мерекені қызықты, тар-

тымды етуге болады. Сөйтіп, сахнаға түрлі-түсті киінген оқушылардан құрастырылған пирамида шыққанда, ол күтпеген жерде пайда болса деп елестетіп көрейікші, сонда аз уақыттан кейін-ақ бәрін лезде өзгертіп жібергендей болып сала береді. Көтеріңкі көңіл-күй, мерекеге қатысуға деген қызығушылық пайда бола бастайды.

4. Кез-келген мектеп мерекесінде көрермен мен қатысушы арасына шекара қоюға болмайды. Міндетті түрде әртүрлі бағытта бәрі де қатысушы болып отыру керек. Осының нәтижесінде оқушылар өзге адамдармен тереңірек араласып тәжірибе жинақтайды. Зерттеу қорытындыларына сүйене отырып, біз тәрбие іс-шараларын жүргізуде технология-сынақ әдістерінің маңызы өте зор деп есептейміз. Мұндай тапсырмалар мен міндеттемелер оқушылардың санасына мерекенің негізгі мағынасын, идеясын мақсатқа бағытты қатысушылардың көңіл-күйлерін бұрып отырып, олардың әлеуметтік белсенділігі мен әрекеттерін тереңдетіп кеңейтуге болады.

5. Дайындық кезеңінде ұжымда жағымды моральдық-психологиялық ақуал, ұйымдастырушылар мен барлық қатысушылар арасында сенімді қарым-қатынас орнауын қамтамасыз ету керек. Бұл қатысушыларға қиындықтарда қосымша қуат пен күш жинауына мүмкіндік береді. Тәжірибелік жұмыстан көрінгендей, кейде дайындық кезінде кейбір ұйымдастырушылар тарапынан қажетсіз күйгелектік, ашушаңдық, шыдамсыздық жағдайлар көрініп қалады. Бұл әрине ұйымдастырушылар мен қатысушылар арасындағы арақатынасты күрделендіреді, жалпы рухани-өнегелілік ақуалға кері әсерін тигізеді.

6. Кез-келген мерекенің жетістікке жетуі құрылымдығын, мақсаттылығын, логикалық байланыстардың кезең арасындағы жасалуы жағынан ұйымдастырушылықты дұрыс қалыптастыруына байланысты. Әрбір қатысушыға нақты және шамасына қарай тапсырма берілуі тиіс. Алдын ала мерекеге қажетті барлық материалдарды дайындап қою керек, жүйелі түрде дайындық жұмыстары, олардағы қиындықтар мен мәселелер туралы мектеп ұжымын, ата-аналарды хабардар етіп тұру керек. Әйтпесе, ол көңіл көтеретін оқиғаға айналып кетуі мүмкін.

7. Мерекенің маңызды тәрбиелік мазмұны кесте құруда. Тәжірибелік-эксперименттік жұмысымызда біз мынадай кестені қолдандық: басталуы, негізгі кезең, соңғы бөлім. Мерекенің мұндай жоспары композициялық кемшіліктердің болмауына мүмкіндік береді.

Әдебиет:

1. Никитин А. Ф. Единство нравственного и гражданского воспитания // Советская педагогика. — 1990. — № 7. — с. 32–37.
2. Егізбаев Ж. Ә. Ұлттық құндылықтардың тәрбие құралы ретінде қарастырылуы // Дене тәрбиесінің жаршысы. — Алматы, 2012. — 59–62 бб.
3. Волков Г. Н. Неотъемлемая часть народной культуры // Советская педагогика. — 1990. — № 7. — с. 106–111.
4. Нигматов З. Г. Воспитание социально гуманности у школьников — Казань: Таткнигоиздат, 1987. — 126 с.
5. Ханбиков Н. И. Педагог-гуманист // Советская педагогика. — 1988. — № 7. — с. 87–92.
6. Макаренко А. С. О воспитании. — М.: Политическая литература, 1988. — 254 с.

Тәжірибеде мерекені ұлттық дәстүрлер мен еңбек дәстүрлеріне сүйене отырып ұйымдастыруда біз А. С. Макаренконың «тәрбиеленушілер жан-тәнімен еліміздің алға жылжуын, оның жұмыстары мен жетістіктерін сезіне білуі керек. Әр қадам сайын тәрбиеленушіге оның әр жұмысы еліміздің өмірі мен өркендеуіне қосқан үлесі екенін көрсетіп, сездіріп, түсіндіріп отыру қажет. Оларға даңққа, ерлікке толы өткен күндерді көрсетіп отыру керек» [6, 82–83 бб.] Ұлы педагогтың бұл ойлары дәл осы мектеп мерекелерінде жүзеге асырылады.

Мектеп мерекелерінің тиімділігі туралы айта отырып, мынадай сұрақ туындайды: оның қандай элементтері оқушыларға күштірек әсер етеді? Өкінішке орай бұл сұраққа бірден жауап айту мүмкін емес. Өйткені, ол іс-шараның тақырыбына, мақсатына, бағытына байланысты. Мысалы, мектепте «көңілді сөре» атты спорттық мерекеге дайындық жұмыстары жүріп жатыр делік. Іс-шараның мазмұнын құрайтын психологиялық-педагогикалық талдауы көрсеткендей, бұл жағдайда оқушылар дайындық барысында әртүрлі турнирлерге дайындалуға көбірек көңіл бөледі. Бұл деген дайындық барысында оқушылар көптеген жаттығулар жасап шеберлігін, біліктілігін арттырып үйрене түсуге тырысады. Командалық-ұжымдық жаттығулар олардың өзара байланысын жетілдіріп, байыта түседі. Осының бәрі оқушы балаларды біріктіреді және олардың шығармашылық қабілеттерін арттыра түседі. Мереке балалар үшін басталатын уақытынан әлдеқайда бұрын басталады. Сондықтан ең тиімді кезеңі — ол дайындық кезеңі болып табылады.

Мерекенің ақтық сынына көбірек көңіл бөлген дұрыс, ол әртүрлі мажорлы тонда аяқталуы тиіс. Мысалы, ұзақ қол соғулар, көңілді билер мен мереке тақырыбына сай сүйікті әндер, ұйымдастырушының қорытынды сөзі, т. б. Осы және басқа да формаларды қолдана отырып оқушылардың жүрегінде жылы, сенімді із қалдыру арқылы маңыздылығын арттыруға болады.

Мерекені позитивті түрде аяқтау арқылы, оқушылардың осындай іс-шараларға деген қызығушылығын дамытуға болады.

Сонымен, мектеп мерекелері эмоционалды қанықтығының, театрландырылуы мен оқиғалығының арқасында оқушылардың эстетикалық сезімдері мен әлеуметтік-өнегелілік әсер алатынын, әлеуметтік құнды қажеттіліктерін қалыптастыруға шынайы тамыр жаятынын көруге болады.

ФИЛОЛОГИЯ

Шығыс септігінің көнеленуі арқылы жасалған сөздер

Байдаулетова Аякөз Өтеуқызы, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Тілдің дамуы барысында болып жататын түрлі құбылыстар, соның ішінде септік жалғауларының түбірге кірігіп, көнеріп, өзінің сөздің грамматикалық тұлғасын түрлендіру қызметінен айырылып, мағынасының өзгеруін, соған орай синтаксистік қызметінің ауысуын туғызатын дәрежеге жетуі тілде жиі кездесетін құбылыстарға айналған. Осындай септік жалғаулары түбірге кірігуі, көнеруі нәтижесінде пайда болған сөздер лексикалық бірліктер ретінде танылып, сөздіктерде респектр сөз ретінде беріліп, дербес лексемалар ретінде танылып жүр. Бұл сөздерді септік жалғауларының түбірге көнеруі арқылы жасалған туынды сөздер деп санаймыз.

Қазақ тіліндегі көнеленген септік жалғаулы лексикалық тұлғалардың әрқайсысында болған өзгерістер түрліше сипат алған. Сондай септік жалғауларының бірі — шығыс септігі. Шығыс септігінің көнеруі туралы да барлық морфологиялық грамматикалық еңбектерде, үстеу сөз табының қалыптасуына байланысты мәселеде айтылып келеді. «Шығыс септіктің басты мақсаты — қимыл, іс-әрекеттің неден, қайдан шыққанын, басталғанын білдіру, сөйтіп, барыс септігінің мағынасына қарама-қайшы болып келеді. Сондай-ақ, шығыс септігі қимылдың қандай объект төңірегінде болғанын (*бетінен сүйді, басынан сипады*), себебін (*айғайдан шошып кетті*), не арқылы, неден өткенін (*аяқтан аттады, таудан асты*), сапалық, сындық сипаттағы сөздердің салыстырма мәнін (*бетегеден биік, бұтадан аласа*), істің, заттың тегін (*атадан алтау, анадан төртеу*), кейбір өлшем, мөлшер, мезгіл мәнін (*бес жасынан қасына ерді*), жанама объект (*досынан түңілді*), бөліктің бірлік тұтастығын (*топтан бөлініп*) сияқты да мағынаны білдіреді. Шығыс септікті сөз сөйлем ішінде пысықтауыш (*ауылдан келді*), толықтауыш (*жақсыдан көмек күт*) қызметінен басқа жіктеліп келіп, баяндауыш қызметін атқарады. Шығыс септікті кейбір сөздер адвербиалданып, үстеуге айналып кеткен: *алдан, баяғыдан, келтесінен, кенеттен*» деп, ғалым С. Исаев шығыс септікті кейбір сөздердің де адвербиалданып, үстеуге айналатынын айтады [1, 139 б.]. Бұл туралы пікір А. Ысқақов, М. Томанов т. б. ғалымдар еңбегінде де сөз болады.

Шығыс септігінің көнеленуі туралы ғалым Е. Саурықов: «Шығыс септігі формаларының көнеленуі сөздің тұтастай үстеулер қатарына ауысуына әсер еткен. Бірақ, барлық сөздер (негіздер) шығыс септігімен қатынасқа түскенде үстеулер қатарына өте бермеген. Көптеген сөздер өздерінің зат есімге тән сөз табындық ерекшелігін сақтап, сөз түрлендіру жүйесіне түсіп отырған. Сондықтан үстеу ретінде қалыптасқан шығыс жалғаулы сөздерді талдағанда, олардың семантикалық және морфологиялық белгілеріне сүйенген дұрыс. Түркі тілдерінде *-дан, — ден, — тан, — тен, — нан, — нен* формалары арқылы жасалған үстеулер көбіне мезгіл, мекен, бейне мәнінде қолданылады. Олардың алуан түрлі болып келуіне байланысты сөйлемдегі орны да, тарихи құрамы да бір текті емес. Өйткені, шығыс септігі формасымен лексикаланған сөздер әртүрлі сөз таптарынан жасалған. Әрбір сөз табының өзінің единицасы белгілі бір ерекше қасиеттерімен сипатталады», — дейді [2, 104–105 бб.]. Сонымен қатар ауызекі сөйлеу тілінде кездесетін үстеулер туралы көзқарастар зерттеушілер еңбектерінде қарастырылған [3, 46–48 бб.].

Шығыс септік жалғауларының көрсеткіштері арқылы қалыптасқан үстеу сөздерін төмендегіше жүйелі түрде көрсетуге болады.

Бірінші сыңары көнеленген жатыс және екінші сыңары барыс септікті зат есімдердің қосарлануы арқылы жасалған: *қолдан-қолға, күннен-күнге, ауылдан-ауылға, жылдан-жылға, кісіден-кісіге, елден-елге*.

Екінші сыңары көнеленген шығыс септікті зат есімдердің қосарлануы арқылы жасалған: *жан-жақтан, маңай-маңайдан, тұс-тұстан, ауыл-ауылдан, жер-жерден*.

Бірінші сыңары көнеленген шығыс септікті зат есімдердің қосарлануы арқылы жасалған: *бастан-аяқ, тектен-тек, жылдан-жыл, күннен-күн, айдан-ай*.

Бірінші сыңары көнеленген шығыс септікті сын есімдердің қосарлануы арқылы жасалған: *турадан-тура, бостан-бос, жайдан-жай, бекерден-бекер, күнәсыздан-күнәсыз, тосыннан-тосын, төтеден-төте, еріксізден-еріксіз, тікеден-тіке, ұзыннан-*

Кесте 1. Шығыс септік жалғауының көрсеткіштері арқылы пайда болған сөздер

-тан	-тен	-дан	-ден	-нан	-нен
арттан	іштен	баяғыдан	төтеден	жалпағынан	тігінен
бастан	күншіліктен	сонадайдан	әуелден	ғайыбынан	келтесінен
ғайыптан	тектен-тек	анадайдан	кісіден-кісіге	қарғадайынан	
тыстан		манағыдан	кешеден	шалқасынан	шөкесінен
ұзақтан- ұзақ		шұғылдан	әріден	қаршадайынан	шетінен
жан- жақтан		алғашқыдан	тәуір-тәуірден	молынан	үстінен
тұс-тұстан		мол-молдан	жер-жерден	тосыннан	төтеннен
бастан-аяқ		бағанадан	ертеден	астынан	етпетінен
бостан- бос		турадан- тура	ежелден	кенеттен	күннен- күнге
		асыл-асылдан	әнеугіден	тосыннан- тосын	кем-кемнен
		биылдан	елден-елге	ұзыннан-ұзын	
		былтырдан	бекерден- бекер	қиыннан-қиын	күннен-күн
		алдан	төтеден- төте		
		жаңадан	тікеден-тіке		
		қолдан- қолға	еріксізден- еріксіз		

Шығыс септігі төмендегідей сөз таптарына жалғанады:

Зат есім	Сын есім	Үстеулер
алдан, астынан, арттан, бастан, ғайыптан, етпетінен, кешеден, күншіліктен, сырттан, үстінен, шетінен, тыстан, іштен, шөкесінен, шалқасынан т. б.	жаңадан, төтеннен, тосыннан, шұғылдан, төтеден, алғашқыдан, анадайдан, баяғыдан, сонадайдан. молынан, тігінен, келтесінен, жалпағынан, ғайыбынан, қарғадайынан, қаршадайынан.	аулақта, қапелімде, әуелде, қазірде, шығайда, жоғарыда, жуырда, жуықта, таяуда, кездейсоқта, оңашада, кейінде, бүгінде, ақырында, әманда, аңдаусызда, ертеректе, баяғыда.

ұзын, қиыннан-қиын, ұзақтан-ұзақ, жападан-жалғыз.

Екінші сыңары көнеленген шығыс септікті сын есімдердің қосарлануы арқылы жасалған: кем-кемнен, аз-аздан, мол-молдан, тәуір-тәуірден, асыл-асылдан.

Үстеулерге көнеленген шығыс септігі жалғануы арқылы жасалған: бағанадан, әуелден, кешеден, ер-

теден, ежелден, әнеугіден, былтырдан, әріден, манағыдан, биылдан, кенеттен.

Көнеленген шығыс септік жалғаулы лексикалық тұлғалардың мағыналық сипаты төмендегідей.

— Мезгілдік мағынаны білдіреді: *Өректисің бекерге? Әлімсақтан белгілі: Ақын орны не түрмеде, не төрде (М. Әлімбаев). Мына бір тамаша суретті осы арадан отырып манадан қараудамын (М. Иманжанов). Үйден*

шығар-шықпастан-ақ жұрт үшеуін анталап бас салды (Б. Нұржекеев). Шалдар **отырап-отырмастан** қымыз құйылды (З. Шашкин). Қазақ баласы **баяғыдан** бері соғысқа бармай жүргенде де бітіргені шамалы, қайта, соғысқа барса, жол көріп ысылады (Б. Майлин). Қаражанмен әзілдесу Абайдың **бағанадан** бергі түйілген көңілін басқаша жадыратқандай (М. Әуезов). Сырқат адам **о бастан** дұрыс емделмеген жағдайда абсцесс созылмалы түрге айналып бірнеше жыл бойы ауырады (М. Сисекенов). **Алағөбеден** тұрған Нұқан да көз шырымын алуға үйғарғандай, профессордың қасына қисайып жатты (Н. Баяндин).

— Мекендік мағынада жұмсалады: **Ойдан-қырдан** келген хабардың бәрі осында (С. Шәріпов).

Айнала орап жатқан қалың орман,
Кім екен күші жетіп екен қолдан?
Көрінген күншіліктен күмбезденіп,
Секілді сауыт киген болат қорған

(М. Хакімжанова).

Қимыл-сын мағынада жұмсалады: Батальон «маршпен» дұшпан тылына білдірмей өтті де, **қапыдан** келіп соқты (С. Сарғасқаев). Енді **шарасыздан** келіп отырмын (Ф. Оразаев). **Шалқасынан** түсіп ұйықтап жатыр (Қ. Қамбаров). Байтабын батыр бастап келе жатқан қол ыстыққа шыдай алмай, осы құдықтарға тоқтап су ішкен екен, **шетінен** ауырыпты (І. Есенберлин). **Одан-бұдан** түйе жеккен екі-үш фургон арба тауып, ауруларды соған жатқызды (М. Қаратаев). Мұныңыз **негізінен** дұрыс, — деді де, сосын әңгіме тақырыбын өзгерте қойды (Ж. Тілеков). Әлі күнге **өздігінен** отыра алмайтын болғасын айналасын

Әдебиет:

1. Исаев С. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. — Алматы: Өнер, 2007. — 340 б.
2. Саурықов Е. Б. Адвербиалдану процесінің құрылымдық-семантикалық сипаты (көне түркі және қазіргі қазақ, өзбек, түрік тілдері деректері негізінде): филол. ғыл. канд... дис. — Алматы, 1999. — 139 б.
3. Нұрсұлтанқызы Ж. Невербальные средства — важный элемент разговорной речи // Молодой ученый. — 2013. — № 11.1. — с. 46—48.
4. Байдаулетова А. У., Садуахасова Г. Ж., Сапартаева Л. Е.. Лексические формы с падежными окончаниями // Молодой ученый. — 2013. — № 11.1. — с. 39—41.

Қазақ көркем дискурсындағы эстетикалық қарым-қатынас мәселесі

Исаева Жанат Аманжолқызы¹, филология ғылымдарының кандидаты;

Исаева Жанар Аманжолқызы², филология ғылымдарының кандидаты

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы)

²«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан Республикасы)

Тілдік білім құрылымы және семантикалық өріс мәселесі ақиқат болмыс пен тіл; тіл мен адам; адам мен ақиқат болмыс қатынастарына онтологиялық, гносеологиялық және лингвистикалық аспектілерде талдау жасауды қажет

көрпемен қоршап, мүйіттеп қойған кішкентай Әшім әжесін көре сала талпынып, қолын созып жылай бастайды (Ә. Нұрпейісов). Әлден уақытта денем **өз-өзінен** ұйып, маужырай бастадым (С. Жүнісов). Табыстарың **молынан** жетеді (Қ. Жұмаділов). Кімге қарсы қару көтергенімізді ойламай **неліктен** досқа күлкі, дұшпанға таба болу жолына түстік? (Х. Есенжанов). Маржанкүл Түлкібайға осы қорқынышының себебін хатында ұялта отырып **лажсыздан** білдіруге душар болды (Н. Ғабдуллин). Күзетшінің айтағы басында қатты үріккендей болып **оқыстан** шықса да, аздан соң басылып қалды (М. Әуезов). Солдаттар **белуардан** шешініп, жағасында дөңкиген қой тастары бар өзенде жуынып жатыр екен (Б. Момышұлы). **Бір-бірден** тауып, аман лақтап берсе, сол төлді аман өсірсең де олжаң аз болмас, — деді Қазықан (С. Бегалин). Жыланды желкесінен басып тұрып, бала оны жыланбауыр қамшысымен сартылдатып еді, екі соққаннан қалмай **белшесінен** бөліп түсті (Ә. Әбішев). **Келтесінен** кесіп өтіп Магнитті жер кіндігін, Шұғылалы шымылдығын, түріп көктің түндігін (Қ. Аманжолов). Қазіргі таңда осы секілді септік жалғаулы лексикалық бірліктердің табиғаты, жасалу жолдары, сөз таптарын жасаудағы қызметі туралы зерттеулер жүргізілуде [4, 39—41 бб.].

Келтірілген мысалдардағы көнеленген шығыс септік жалғаулы лексикалық тұлғалар пысықтауыштық қызмет атқарып, қимылдың мезгілдік, мекендік, сындық сияқты түрлі сипатын белсенді түрде анықтап тұр. Көнеленген шығыс септік жалғаулы лексикалық тұлғалар түрлі мағыналық парадигма құрап, тілімізде жұмсалады.

етеді. Бұл ретте сөздердің семантикалық өрісі, мәтіндік байлам, көркем шығарма тіліндегі көркемдік ой, сөздердің мағыналық астарының дискурс шеңберіндегі ойнақылығы, мағынаны құбылту сырлары, олардың көркем мәтін

арқалаған эстетикалық идеяны ашуға қосар үлесі туралы айту керек.

Тілдік бірліктер үш аспектіде қаралатыны белгілі: онтологиялық аспект, гносеологиялық аспект және лингвистикалық аспект. Онтологиялық аспект — объективті шындықтың мәні; гносеологиялық аспект — әлем бейнесінің адам санасында бейнеленуі; ал лингвистикалық аспект — олардың тілдік көрінісі.

Ұғым — болмыстағы заттар мен құбылыстардың маңызды белгілерінің адам санасындағы бейнесі. Ұғымдық категория болмыстың бейнесін танытады және бұл адамзат атаулыға ортақ болып табылады. Өйткені болмыс біртұтас және ондағы құбылыстар да барлық жерде бірдей. Ал болмыстағы әмбебап құбылыстарды тану, логикалық пайымдаулар адамзат үшін ортақ деуге болады. Сондықтан ұғымдық категория ойлау деңгейінің әмбебап категориясы ретінде сипатталады. Бұл ұғымдық категорияның тілден тыс тұратындығын көрсетеді және ол тіл құрылымына негіз болады. Бұл категорияны В. фон Гумбольдт «әмбебап категория» десе, О. Есперсен «ұғымдық категория» деп атайды.

Ұғым мен тілдік таңбаның байланысы синтаксистік категория арқылы жүзеге асады. Осы ретте сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы ақпарат алмасудың сөйлеуші үшін *ұғым* (В) → *функция* (Б) → *тұлға* (А), ал тыңдаушы үшін *тұлға* (А) → *функция* (Б) → *ұғым* (В) түрінде өтетіндігі көрсетіледі [2,24].

Ұғымдық категория — тілдеқандай да бірформадакөрінетін сана категориясы. Ұғымдық категориялар тілде көрініс тауып, сол арқылы тілдік жүйені қалыптастыратындықтан, олар тілдік категория болып саналады. Ал тілде көрініс тапқан таңба санада да бейнеленеді. Ал санадағы бейненің тілде көрініс табуы семантикалық жағынан да, тұлғалық жағынан да түрліше болады.

Б. Уорф ұғымдық категорияны санада орын алған және тілден де көрініс табатын категория ретінде түсіндіреді. «Жасырын» категорияға қарсы қойылатын «ашық» категория тілде әрқашанда қандай да бір тұлғада көріне алатындығымен ерекшеленеді. Ғалымның мұндағы ашық категория деп отырғаны — тұрпаты жағынан тұлғаланған, грамматикалық мағына беретін тілдік бірліктер жүйесі. Б. Уорфтың түсіндіруіндегі «жасырын» категорияға қатысты теориялық тұжырымдар пресуппозицияға жақындайды. Ол ұғымдық категорияны тілдік емес мәнділіктермен байланысты түсіндіруге тырысады және бір жағдайда өзінің санада бекітілген таза ұғымдық табиғатын сақтайтын, екінші жағдайда өңдеуден өтіп, белгілі бір тілдік қалыпқа түскен, соның нәтижесінде «ашық» категорияға айналған тілдік құбылыстарды бөліп көрсетеді.

Ұғымдық категорияның тілдік жүйедегі құрылымдық сипаты дегеніміз — адамның болмысты танып, оны меңгеруіарқылы адам санасындағы түйсігінің тілдік формада қалыптасуы. Ұғымдық категориялар тілдік құралдармен берілетін семантикалық функциямен бірлікте

болады. Мазмұн тұрғысынан алғанда семантикалық функциялар ұғымдық категориялардың туындылары іспеттес. Мазмұн дегеніміз — объективті шындықтың көрінісі мен сана «жұмысының» нәтижесі. Яғни сөйлеуші құрастырған белгілі бір мазмұнды бойына жинақтаған құрылым объективті шындықпен және санамен арақатынаста болады. Ал белгілі бір мазмұнды беруді немесе ақпаратты жеткізуді тілдік бірліктердің семантикалық функциясы іске асырады.

Семантикалық функция — түрлі тілдік құралдар мағынасының жұмсалымы және сол жұмсалымның нәтижесі. Ұғымдық категорияның семантикалық функцияға өтуі ұғымдық категорияның *тілдік семантикалық интерпретациясы* деп аталады. Ұғымдық категория семантикалық функцияға өту процесінде және сол процесс нәтижесінде түрлі тіл деңгейлеріне жататын тілдік бірліктер өзара әрекеттес келіп, семантикалық функцияларға бірігеді. Оның (бірігудің) заңдылықтары тілге, ал іске асуы сөйлеуге тән болып келеді. Яғни тілден тыс объективті шындықтың таңбалануы, берілуі сөйлеу әрекетінен көрінеді. Жалпы функцияның бірігуі жекелеген элементтер функциясының өзара әрекеттестігі дегенге саяды. Әр түрлі құралдардың қызметтерінің өзара әрекеттестігі нәтижелері сөйлеуде (сөйленім — қабылданым процесінде, дайын мәтінде) көрінеді. Сөйтіп, ұғымдық категория бір жағынан тілмен, екінші жағынан — сөйлеумен байланысты болып шығады. Бұл ұғымдық категория интерпретациясының екі аспектіде қаралатындығын көрсетеді: тілдік және сөйлеу (язык и речь).

Тілдік құралдардың семантикалық функциясы арқылы берілетін ұғымдық категорияны жеткізудің потенциалды мүмкіндіктері өте көп болғанымен, сөйлеуде сол мүмкіндіктердің біреуі ғана қолданылады. Тілде семантикалық функциялар белгілі бір жүйе түзеді. Бұл жүйе көпдеңгейлі категориялды мағыналар жүйесінен, грамматикалық тұлғалардың полисемантикалық мүмкіндіктерінен, олардың жекелеген мағыналарынан, лексика-грамматикалық топтардың мағыналарынан, функционалды-семантикалық микро- және макроөрістерден тұрады. Сөйлеуші айтар ойымен сәйкестенетін тілдік мағынаны беретін құралдарды осы жүйеден таңдап алады. Сөйлеуші оларды тек құрастырып қана қоймай, олардың көмегімен жаңа мағыналарды тудырады.

Көркем мәтін — құрылымы ерекше семиотикалық құрылым. Соған орай *мәтіндегі тілдік таңбалар кодтар жүйесі* ретінде қарастырылады.

Мәтін — айрықша тілдік код, сондықтан оқырман санасында мәтіндегі тілдік кодты аша алатындай тілдік білімнің болуы шарт, өйткені автор айтпақ ой-сезімін тілдік бірліктер арқылы кодқа салады. Ал тілдік білім дегеніміз сөзді, оның мағыналарын, сөйлем оның мағыналары мен құрылымдарын білу дегенге саяды. «Оқырман — тілдік тұлға» мен «суреткер — тілдік тұлға» — нақты бір тілдің субъектісі. Тілдің дыбыстық,

лексика-семантикалық, грамматикалық бірліктерінің мән-мағынасы мен қызметі, нормасы екеуіне де ортақ. Алайда автор дыбыстық, лексика-грамматикалық, т. б. бірліктерді діндеген мақсатына қарай іріктейді. Мәтінде кездесетін **тұрмыстық мазмұндағы лексика-фразеологизмдер** (*төс айыл, артқы айыл, құрық, құлыншақ, шылбыр, жалбағай, торы бесті, найза, сойыл, т.*), **қашықтық өлшемдерді білдіретін халықтық атаулар** (*қозы көш жер, найза суырып, сойыл сілтейтін жер*), **уақыт өлшемін білдіретін халықтық атаулар** (*Үркер жамбасқа келді, Шолпан маңдайға таянды; күн найза бойы көтерілді, т. б.*), **әлеуметтік жікті білдіретін атаулар** (*молда, би, батыр, күң, құл, балуан, т. б.*), **бағыт-бағдарды білдіретін лексика-фразеологиялық бірліктер** (*маңдайды батысқа, төскейді үзеңгіге алды; төскейге бет алды т. б.*), **кәсіптібілдіретін атаулар** (*малшы, жылқышы, сауыншы т. б.*), **этнографизмдер** (**әдет-ғұрып, салт-жоралғы т. б.**) атаулары (*құнын өтеу, сауғаға алу, сауға, сүндеттету, бәйге тігу, бас бәйге, ат жарыс, жабулы нар, күң бастаған тоғыз, құл бастаған тоғыз т. б.*) этнографизмдер өткен замандардағы ақиқат дүниенің денотаттар әлемінен хабар береді. Мәтінде осылар арқылы оқырманға ерте заманның «есігі» ашылады. Бір жағынан, бұл тәрізді таңбалар *тілдік код* болса, екінші жағынан, *когнитивтік код*, я болмаса тіл субъектісінің санасындағы ақиқат дүниенің картинасы, ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы беріліп келе жатқан дәстүрлі білімдер жүйесі. «Мәтіндегі әлгіндей тілдік таңбалар индивид санасындағы ақиқат дүние туралы «тыныш» күйдегі білімді «оята» бастайды. Тілдік таңба стимул болса, оқырман санасындағы білімнің мән алуы (актуалдануы) — реакция. Бұл жайт мәтін арқылы «оқырман тілдік тұлға» мен «суреткер тілдік тұлға» арасында диалогтің басталғанын байқатады. Екі бірдей код — *тілдік код пен когнитивтік код*, — ашылғанда ғана сөз субъектілерінің (адресант пен адресат) арасында диалог болады» [1, 38 б.].

Алайда мәтінде, тіпті орта білімі бар тілдік тұлға үшін де қиынға соғатын тұстар болуы мүмкін. Өйткені қайсыбір тілдік таңбаларда когнитивтік кодқа салынған ақпараттар оқырман санасында үстірт қана ашылуы ықтимал.

Тілдік таңбаларда кодқа салынған мәдени-тарихи ақпараттарды аша білу мәтінді тереңірек түсінуге септігін тигізетін жайттардың бірі. Бұл жерде мәселенің түйіні мәтінді қабылдаушы реципиенттің санасымен байланысты. Егер адресаттың дәстүрлі білімдер жүйесі әр алуан және жан-жақты болған сайын, мәтіндегі кодқа салынған ақпараттарды ашу мүмкіндігі көбірек болады. Ондай оқырманның мәтін арқылы автормен болған диалогі, алатын әсері айрықша болмақ.

Сонымен, көркем мәтінде 1) *тілдік*, 2) *когнитивтік*, 3) *эстетикалық кодқа* салынған тілдік **семиотикалық жүйе** болатыны байқалады. Көркем мәтін тілінде бұлар бір-біріне байланыссыз оқшау тұрмайды, керісінше, олар өзара астасып, көркем тіл өрімін эстетикалық тұтас дүниеге айналдырады. Дүниедегі белгілі бір зат санада

сәулеленіп, оның санада пайда болған қарапайым бейнесі эстетикалық мәнділікке айналады.

Соңғы жылдары лингвистика ғылымында мәтін терминімен жарыса дискурс атауының қолданыла бастауы жайдан-жай емес. Әуелде дискурс пен мәтін тепе-тең ұғымдар түрінде қолданылғанымен, кейіннен ара жігі ажырай бастады. «Мәтін — сөз актісінің, процесінің нәтижесі болса, ал дискурс күрделі коммуникативтік құбылысқа байланысты қолданылып, «коммуникативтік уақиға» (событие) деген ұғымды білдіретін терминге айналды. Ал коммуникативтік уақиға ұғымы коммуникацияға қатысушыларды да қамтиды. Дискурс термині тек мәтінмен шектелмейді, адресант пен адресат, әлеуметтік жағдаят дегендерді де түгел қамтиды. Дискурс ретіндегі коммуникациялық процесте тек тіл ғана емес, сондай-ақ менталды процестер де әрекет етеді» [3, 153 б.].

Коммуникативтік уақиға әлеуметтік мәдени контекст, автор, мәтін, оқырман тәрізді компоненттерден тұрады.

Көркем әдебиет дискурсының ерекшелігі - коммуникативтік уақиғаға қатысушылардың кеңістік, уақыт параметрлері бойынша байланысы болмайды. Оқырман мен автор әр кеңістікте, басқа бір уақытта болуы, оқырманның автор жөнінде нақты ешнәрсе білмеуі мүмкін. Бірақ мәтінмен арақатынаста отырып, оқырман автордың коммуникативтік стратегиясын, діндеген мақсатын танып білуге тырысады. «Автор мен оқырманның тілдік, тілдік емес білімі; тілдік емес білімдердің жүйесі бұлардың ақиқат дүниенің индивид санасындағы ой, сурет, схема, фрейм т. б. түрінде сақталатыны статикалық және динамикалық сипаттағы образдары екені, олардың тілдік аналогтарының болатыны, болмайтыны когнитивтік лингвистиканың негізгі мәселелеріне қатысты. Ой, бейне, схема, фрейм тәрізді концепті типтері адам санасындағы ақиқат дүние туралы ақпараттарды сақтауға, қажет кезінде қолдануға, вербалдандыруға болатын жоғары деңгейдегі ұйымдасқан білімнің құрылымы» [4, 118 б.]. Автор мен оқырман бір-бірімен осы білімдер жүйесі арқылы байланыс жасайды. Коммуникацияға қатысушылардың қоршаған дүние, ақиқат дүние туралы білімі, тілді білуі, көркем әдебиет оқудағы тәжірибесі, сенімі мен түсінігі мәтін мен оқырман арасындағы өзара байланысқа негіз болады. Стилистикалық эффект немесе көркем сөз ықпалы оқу үстінде пайда болатын құбылыс. Ал көркем сөз ықпалы, әсері дегенді когнитивтік, әлеуметтік, психологиялық факторлардың өзара әрекеті деп түсінуге болады. Мәтін және көркем дискурстың концептуалдылық қисындары дегенде негізінен осыларды айтуға болады.

Суреткер мен оқырман арасындағы эстетикалық қарым-қатынас көркем мәтін арқылы жүзеге асырылатын ерекше сипатқа ие коммуникация шартына, оның субъектілері арасында орын алатын байланыс=кері байланыс жағдаятына қатысты іске асады.

Көркем дискурстың құрылымы әлдеқайда күрделі. Мұндайда мәтінге дейін де автордың санасында тілдік емес құрылымдар түзілетінін еске алу қажет. Коммуникацияның

мәтінге дейінгі бөлігіне автордың ойлаған көркем идеяны, сол идеяны тілдік құралдармен объективтендірудің тәсілдері мен амалдары жатқызылады. «Автор өзінің санасындағы тілдік парадигмадан (вертикал түзуден) тілдік бірліктерді таңдап, талғай бастайды. Ой елегінен өткен бірліктер синтагмалық (көлбеу түзу бойынша) тізбекке түседі. Сөйтіп, автордың «**нені айтсам?**», «**қалай айтсам?**», «**кімге айтсам?**» деген мәтіндік құрылымға дейінгі ойша сөзі, яғни «коммуникацияның» бірінші кезеңі тілдік таңбалар арқылы объективтеніп, мәтінге, яғни екінші кезеңге — сөз актісінің бір бүтініне айналады, бірақ коммуникация аяқталмайды» [1, 47 б.]. Коммуникация мәтінді оқырман қабылдаған соң, *автордың идеясын, нені айтқанын, қалай айтқанын, кімге айтып отырғанын, не мақсатпен айтқанын* игерген соң аяқталады. Бұл- коммуникацияның сәтті аяқталуы. Ал коммуникацияның сәтсіз аяқталуы да мүмкін. Ол сөздің коммуникативтік сапасын төмендететін тілдік//тілдік емес факторлармен байланысты болуы ықтимал. Сөздің коммуникативтік сапасын төмендететін//жоғарылататын жайттарды анықтау мен себептерін көріп, коммуникативтік сәттілік//сәтсіздік мәтінге дейінгі аймақта ма, мәтіншілік аймақта ма, мәтіннен кейінгі аймақта ма, оның орнын нақты айқындау лингвостилистика мен сөз мәдениетінің іргелі теориялық мәселелері бірі болып саналады.

Сөйтіп, суреткер мен оқырман арасында диалогтың болуын коммуникацияның сәтті аяқталғаны деп бағалап, эстетикалық қарым-қатынастың (диалог) орнауы деп қарастыруға болады.

Көркем дискурсе прагматикасын қарастыруда «автор → мәтін → оқырман» моделін емес, яғни «солдан оңға қарай емес, керісінше, оңнан солға қарай, яғни «автор ← мәтін ← оқырман» моделі бойынша қарастыру әдісін қолданған дұрыс. «Мәтін — айрықша тілдік код, сондықтан оқырман санасында мәтіндегі тілдік кодты аша алатындай тілдік білімнің болуы шарт, өйткені автор айтпақ ой-сезімін тілдік бірліктер арқылы кодқа салады» [5, 9 б.]. Ал тілдік білім дегеніміз сөзді, оның мағыналарын, сөйлем, оның мағыналары мен құрылымдарын білу дегенге саяды. «Оқырман — тілдік тұлға» мен «суреткер — тілдік тұлға» — нақты бір тілдің субъектілері. Тілдің дыбыстық,

лексика-семантикалық, грамматикалық бірліктерінің мән-мағынасы мен қызметі, нормасы екеуіне де ортақ. Алайда автор лексика-грамматикалық, дыбыстық т. б. бірліктерді диттеген мақсатына қарай іріктейді.

Мәтінде кодқа салынатын ақпараттардың енді бір типі — *эстетикалық ақпараттар*. Эстетикалық ақпараттар кодқа салынған көркем мәтінде оқырманға әсер ету, сезіміне әсер ету үшін қолданылады. Сыртқы дүниедегі белгілі бір денотатты меңзейтін сөздер оқырман санасындағы ақиқат дүние картиналарына қозғау салады. Сондықтан көркем шығарма тілі абстракті ойлауға емес, сезім мүшелерінің деректі қабылдауына сүйенеді. *Күн суық, күн аязды, боран соғып тұр* деген сөздер көру, тері, сезім мүшелерінің қабылдауына негізделген. Сондай-ақ *күн суық* жай хабарлау болса, *күн қақпап тұрсөйлемі* сөйлеушінің объективті ақиқат жөнінде ұнату/ұнатпау сезімін, көзқарасын да білдіреді. Мәтіндегі денотативтер (денотаты бар атаулар) оқырман санасының бір түпкіріндегі ақиқат дүниенің картинасын «оятады», сөйтіп, санада ақиқат дүние ұғымының елесі пайда болады.

Оқырманмен байланысты күшейту үшін жазушы сөздің әралуандығына ерекше көңіл бөледі. Мәтіндегі сөз бір сарынды болып кетсе, оқырманмен арадағы байланыс әлсірей бастайды. Мысалы, *күн суып кетті, боран түтеп барады* деген тұлғалар екінің бірі айта беретін, ешкімге таңсық емес сөздер. Бұл — үйреншікті сөзқолданым. Суреткер сөзді бәріміз айта беретіндей қолданса, яғни қалыптан, нормадан ауытқымаса, оқырманмен мәтін арқылы байланыс ойдағыдай болмас еді. Сондықтан қаламгер уәжді ауытқуға жол береді: *көкжал боран ысқырына құтырып, айналасын жалмап барады; ақ түтекқұтырына ойнақ салып, әлемнің әлек-шәлегін шығарды, т. б.* Суреткер бұл ретте нормадан жөнді ауытқуды көркемдік тәсіл ретінде қолданады.

Мұндай *эстетикалық мәнділіктер* тіл арқылы кодқа салынады. Мұндай тұсқа оқырманның қалайда назары тоқтайды. Назары тоқтау (автоматизмді азайту) деген ірікіліп, кідіру емес. Назар тоқтату дегеніміз -оқырманның әлгіндей ерекше кодты жай кодқа ауыстыруы. Көркем мәтіндегі ерекше эстетикалық бедері бар кодты жай кодқа көшіру арқылы оқырман оның мән-мағынасын ұғынады.

Әдебиет:

1. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докторы... авторефераты. — Алматы, 2007. — 56 б.
2. Жолшаева М. Қазақ тіліндегі аспектуалды семантика: форма және мазмұн. филол. ғыл. докторы... авторефераты. — Алматы, 2010. — 56 б.
3. Васильева А. Н. Художественная речь. М., 1983. — 255 б.
4. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. — М., «Наука», 1988. — 214 с.
5. Кубрякова Е. С. Слово в дискурсе (новые подходы к его анализу) // Текст и дискурс: традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования. Сб. науч. трудов. — Рязань, 2002. — с. 7–11.

Қазақ паремиологиясындағы «Ер адам» концептісі

Нұрсұлтанқызы Жазира, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Антропоцентрилік парадигмадағы гендерлік лингвистика қоғамдағы гендерлік рөлдермен астасып, ұлттық-мәдени ерекшеліктермен, халықтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, наным-сенімдерімен тығыз байланыста қарастырылуды қажет етеді. ТМД елдерінде гендерлік топшылаулар, ой-тұжырымдар 1990 жылдарда пайда бола бастады. Ресейде М. Арутюнян, Т. Рурко, А. Клецин, О. Воронина, Т. Клименкова, В. Бодрова т. б. зерттеушілер гендерлік бағытты дамытты. XX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап гендерді лингвистикамен байланыста қарастырған ғылыми зерттеулер жарық көре бастады. Зерттеуші А. В. Кирилина өз еңбектерінде «гендер» және «жыныс» ұғымдарын ажыратып берді: «Гендер (социальный или социокультурный пол) не является языковой категорией, но его содержание может быть раскрыто путем анализа структур языка, что объясняет востребованность лингвистической компетенции для изучения культурной репрезентации пола» [1, 133 б.]. XX ғасырдың 80-шы жылдарынан бастап гендерлік зерттеулерге арналған еңбектер көбейе түсті. Тіл білімінде жыныстарға қатысты сөйлеу үлгілерін зерттейтін ғылым — гендерлік лингвистика пайда болды. Гендерлік лингвистика теориясын, әдістемесін талдап-түсіндіруде батыс лингвистері Дж. Лакофф, Д. Спендер, О. Есперсон, орыс лингвистері А. В. Кирилина, М. А. Китайгородская, Н. Н. Розанова елеулі үлестерін қосты. Қазақ тіліндегі гендерлік факторды зерттеу тарихи сипатқа ие. Гендер факторы қазақ ағартушы, зиялыларының еңбектерінде де жиі ескеріліп отырған. Қазақ гендерлік лингвистикасының негізін қалаушы көрнекті ғалым, тұңғыш профессор Қ. Жұбанов әртүрлі халықта әйелдер тіліне тән ерекшеліктер болатынын көрсеткен. Қ. Жұбановтың еңбектерінде әйел тілінің спецификалық ерекшеліктеріне баса назар аударылған [2, 41 б.].

«Әйел», «Ер адам» концептілері кез келген мәдениетте кездесетін концепт болғандықтан, әмбебаптық сипатқа ие. Дегенмен, бұл концептілердің белгілі бір қоғамға тән нақты ерекшеліктері де бар екені анық.

«Ер адам» концептісі барша халыққа ортақ концепт болғанымен, әр халықтың менталитетіне, дүниетанымына, болмысына орай оның концептосферасы айқындалып отырады. Еркек атаулыны сипаттауда оның жас ерекшелігі, отбасындағы орны, әлеуметтік орны, туыстық байланысына қарай атаулары да әртүрлі лексемалармен беріледі. Мысалы, «ер адам» тезаурсын түзетін ұл, ер бала, бозбала, жігіт, ер, еркек, күйеу жігіт, отағасы, әке, ата, баба, ақсақал, шал сөздері мақал-мәтелдерде «еркек-ұл», «еркек-жігіт», «еркек-ер», «еркек-күйеу жігіт», «еркек-әке», «еркек-ата», «еркек-баба», «еркек-ақсақал» когнитивтік модельдерін құрады.

Аталмыш ұйытқы сөздер қатысқан мақал-мәтелдерден «Ер адам» концептісіне байланысты этностық дүниетаным мен халықтың ұлттық-мәдени ерекшелігін аңғаруға болады. Ер адамға тән қасиеттерді халық аса бағалап-қастерлеген. Ер адамға тән ақылдылық, батырлық, өткірлік, білімділік, пысықтық т. б. қасиеттер ұлт мәдениеті шеңберіндегі «Ер адам» концептісін қалыптастырады.

«Қазақ отбасында ер баланы ерекше қадірлеген, тіпті оның алғашқы рет атқа мінгенін де, бір жаққа жолаушы жүргенін де, алғашқы рет шаруашылыққа араласуын да шашу шашып, қуанышпен атап өтетін, «тоқым қағар», «тырнақ алдысы» деп жақын туыстары мен көрші-қолаңдарын шақырып кішігірім той-томалағын жасайтын» [3, 62 б.].

Мақал-мәтелдердің зерттелуі, гендерлік ерекшелігі, мақал-мәтелдердегі қосымшаның қызметі [4], бейвербалды сипаты [5] зерттеушілер еңбектерінде қарастырылып жатыр.

«Ер адам» концептісінің құрамдас бөлігіне жататын «Ұл» микроконцептісі мақал-мәтелдерде мынадай ассоциациялар құрады:

1) Ұл — мұрагер, өмірдің жалғасы, қара шаңырақтың иесі: Қызынды күтты орынға қондырғанша күт, Ұлыңды отау иесі болғанша күт; Ұл туғанға — күн туған; Ұлың үйленсе — ырысың, Қызың орнын тапса — өрісің т. б.

2) Ұл — халықтың болашағы: Ұл баланың үй күшік болғаны жараспайды, Қыз баланың қыдырма болғаны жараспайды; Құлқынның құлы болма, Халқынның ұлы бол; Бетеге, жусан — бел көркі, Білімді ұл-қыз ел көркі; Ұлтының қамын ойлаған — ұл болады, Құлқынның қамын ойлаған — құл болады т. б.

3) Ұл — ата жолын қушы: Ұл — түтінге, Қыз — күтімге; Ұлың үйленсе — ырысың, Қызың орын тапса — өрісің; Аталы ұл — қожалы құл; Атадан ұл туса игі, Ата жолын қуса игі; Қартайған ата марқаяр, Халыққа жағып ұлы өссе; Атаның ізін ұл басар, Ананың ізін қыз басар; Үй иесі — қыз, Төр иесі — ұл т. б.

Дүниенің паремиологиялық бейнесінде «ұл» бейнесін сипаттайтын жақсы-жаман қасиеттер «еркек-ұл» концептісі төңірегінде жүйеленген ассоциативтік өрісін көруге мүмкіндік береді:

«Жақсы ұл» когнитивтік моделі аясына: Ұл жақсысы құрметті, Келін жақсысы келбетті; Қызың жақсы болса, өрісің кеңейеді, Ұлың жақсы болса, қонысың кеңейеді; Жақсы келін құрдасындай болар, Жақсы ұлың сырласындай болар; Адам болар ұлыңның арқа-басы кең келер, Дана болар ұлыңның ақыл-есі тең келер т. б.

«Жаман ұл» когнитивтік моделі аясына: Әкеден безген ұл болмас, Шешеден безген қыз болмас; Қыздың

аңқауынан сақта, Ұлдың жалқауынан сақта; Ит жаманы тұз қорыр, Жігіт жаманы қыз қорыр; Жаман етікші біз таңдайды, Жаман жігіт қыз таңдайды; Арсыз болса — қыз қорлық, Ақылсыз болса — ұл қорлық; Үйдегі ұлың жаман болса, Есіктегі құлмен тең; Ұрысқақ болса — ұлың жау, Керіскек болса — келін жау т. б.

«Ер адам» концептісінің құрамдас бөлігіне жататын «Жігіт» микроконцептісі қазақ халқының дүниетанымында екі түрлі категорияда беріледі: жақсы жігіт және жаман жігіт. Ғаламның тілдік бейнесінде «Жақсы жігіт» стереотиптік үлгісін беретін мақал-мәтелдер жігіттің батырлығын, күштілігін, қайсарлығын, іскерлігін, білімділігін, өнерлілігін т. б. қасиеттерін алға тартады.

«Жақсы жігіт» стереотиптік үлгісін танытуда мынадай қасиеттер айрықша сипатталады:

Батыр жігіт: Ер жігіт үйде туып, түзде өледі; Ер жігітке өлім бар да, қорлық жоқ; Арыстанды арыстандай жігіт алар; Ер жігіт не көрмейді, Ер көңілі не бермейді; Жігіттің жолбарысы жол торымайды, ел қориды; Жібек белбеу — белдің көркі, Батыр жігіт — елдің көркі т. б.

Өнерлі жігіт: Жігіт сегіз қырлы, бір сырлы болсын; Жігітке жетпіс өнер де аз; Өнерлі жігіт өрде озар, Өнерсіз жігіт жер соғар; Жігіт көркі — өнер т. б.

Намысшыл жігіт: Ер жігіттің екі сөйлегені — өлгені, Еменнің иілгені — сынғаны; Намысы бар жігіттің, Нар күшіндей күші бар; Жігітке жар қымбат, Намыс пен ар қымбат; Жүйрік — алысқа, Жігіт намысқа шабады т. б.

Ақылды жігіт: Ақылды жігіт атқа да мінер, таққа да мінер; Жемісті ағаш жер бауырлап өседі, Жетелі жігіт ел бауырлап өседі т. б.

Пысық, табыскер жігіт: Пайдасы бар жігіттер дария, шалқар көлмен тең, Пайдасы жоқ жігіттер ел қонбайтын шөлмен тең; Жігіттің іскерлігі ісінен мәлім, Жылқы жақсысы тісінен мәлім; Ауыл билеген аймағын билейді; Аты атанбаған жігіттен аты атанбаған төбе артық; Жақсы болар жігіттің жұмыссыз жүрген күні жоқ, Жаман болар жігіттің жұмысқа еш қыры жоқ т. б.

Тәрбиелі жігіт: Тәрбиелі жігіт тәртіпті келер; Әдепті жігіт — сыпайы, әдепсіз жігіт — тұрпайы; Аталы айғыр —

үйірін жауға алдырмас, Ата көрген жігіт — ауылын дауға алдырмас т. б.

Білімді жігіт: Сиырдың сүті — тілінде, Жігіттің құты — білімде; Білімсіз жігіт — бірді жығады, Білімді жігіт — мынды жығады т. б.

Қазақ мақал-мәтелдерінде «Ер адам» концептісіне жағымсыз коннотация үстейтін ақылсыздық, жарлылық, сорлылық, менмендік, өркөкіректік, жалқаулық т. б. стереотиптік бейнелері мынадай фреймдік құрылымға бөлінеді:

Ақылсыз жігіт: Ақылсыз жігіт — ауыздықсыз ат т. б.

Менмен жігіт: Батырсынған жігітті жау келгенде көрерміз, Менменсіген жігітті дау келгенде көрерміз; Адаспаймын деген жігіт тал түсте адасады; Азынаған айғырды үйірінде көр, Адамсыған жігітті үйінде көр т. б.

Өркөкірек жігіт: Өрлеген балық ауға жолығар, Өркөкірек жігіт дауға жолығар; Жоқшылық — жігіттің қолын байлар, Тәкаппарлық — жігіттің жолын байлар т. б.

Қыңыр жігіт: Қисық арба жол бұзар, Қыңыр жігіт ел бұзар; Қисық ағаш үй болмас, Қыңыр жігіт би болмас т. б.

Жалқау жігіт: Аттың сүріншегі, Жігіттің еріншегі жаман т. б.

Бос жігіт: Босаң жүрген жігітті бел үстінде бөрі алар, Еркінсіген көкжалды ебін тапқан ер алар; Көбелең өскен жігіттен, Көкала сақал шал артық; Шабан жігіт дегенше, Жаман жігіт десеңші т. б.

Қорыта келгенде, мақал-мәтелдер — этностың өмірінен, оның мәдениеті мен тарихынан, дүниетанымынан, менталитетінен хабар беріп отырады. Гендерлік ерекшеліктер антропоцентристік парадигмада этностың өзіндік ерекшеліктері, наным-сенімдері, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрімен, дүниетанымымен байланыста қарастырылуды қажет етеді. «Ер адам» концептісін қалыптастыратын мақал-мәтелдерден ер адам бейнесінің ұлттық табиғаты жан-жақты ашылады. Қазақ тіліндегі «Ер адам» концептісін қалыптастыратын мақал-мәтелдер образ жасауда, ұлттық танымның ерекшелігін көрсетуде, ұлттық дүниетанымды беру мақсатында, этнос болмысын, таным-түсінігін әр қырынан көрсетуде мол ақпарат береді.

Әдебиет:

1. Кирилина А. В. Язык и гендер. — М.: Языки славянской культуры, 2005. — 624 с.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. — Алматы: Ғылым, 1999. — 581 б.
3. Арғынбаев Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. — Алматы: Қайнар, 2005. — 216 б.
4. Байдаулетова А. У., Садуахасова Г. Ж., Сапартаева Л. Е. Лексические формы с падежными окончаниями // Молодой ученый». — № 11.1 (58.1). — с. 39–41.
5. Нурсултанқызы Ж. Невербальные средства — важные элемент разговорной речи // Молодой ученый». — № 11.1 (58.1). — с. 46–48.

Қазақ мақал-мәтелдерінің узуальды қолданысы

Рсалиева Анар Максұтовна, филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы;

Смағұлова Жанар Ғаппарқызы, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Ә. Т. Қайдар өзге тілдердің ММ қолданысы жөніндегі зерттеу тәжірибелеріне сүйене отырып, «Мақал-мәтелдердің узуальды (әдеби тіл нормасына тән қалпында), дәстүрлі қолданысында олардың құрамдық элементтері орын тәртібі жағынан да, саны мен тұлғасы жағынан да тұрақты болып келеді» деп көрсетеді. Мысалы:

Жақсы өтіріктен жаман шындық артық < >

Сұмырай келсе, су құрыр < >

Жол құған қазынаға жолығады,

Сөз құған пәлеге жолығады < >

Жақсы сөз — жарым ырыс < > т. б.

Алайда, бұл тұрақтылық олардың әдеби тіл нормасы құзырында қолдануында ешбір өзгеріске түспей, сол қалпында сақталады дегенге кепілдік бере алмайды. ММ-дер өздерінің өзгеріске бейім, жанды құбылыс екенін бұл жерде де байқатады. Мұнда ММ күрделі құрамдық өзгерістерге бармайды. ММ-дердің узуальды варианттары көп емес, олардың жеңіл-желпі екі-үш түрлі өзгерістен туындайтыны байқалады. Оның бірі — парадигматикалық варианттар, екіншісі — синонимдік варианттар, үшіншісі — эллипсистік варианттар, тәртіпшісі — метатезалық варианттар [2, 109 б.].

1. Парадигматикалық вариант. Бұл, негізінен, мақал-мәтелдердің сөз жүйесіне, сөйлем құрамына енуіне байланысты соңғы компонентінің келесі сөйлем мүшесімен синтаксистік байланысқа енуіне қажетті қарапайым тұлғалы көзгеріс. Мысалы, *Сұмырай келсе, су құрыр < >* деген мақалды *Сұмырай келсе, су құриды < >* деп те қолдану бар. Міне, бұл — тек мақалдың құрамдық вариантын тудыратын қарапайым прагматикалық өзгеріс нәтижесі. Одан ММ-дің мағынасына ешбір нұқсан келіп тұрған жоқ.

Бұл тәрізді өзгерістерді ММ-дердің жеке-дара тұрған статикалық қалпынан да, автор қолданысындағы динамикалық қалпынан да байқауға болады. Мысалы: *Жаманның аузы асқа тигенде мұрны қанайды < >* деген мақал Ә. Кекілбаевта: ... *Әлдім-талдым деп биікке қолың енді жетіп отырған шетқақпай тұқымның төлі болсаң, жаманның аузы асқа тисе, мұрны қанайдының кебин киесің* (Ә. Кекілбаев. Үркер, 96). Осындағы асты сызылған мақал компоненттері прагматикалық өзгерістің авторлық варианттары (*тисе < тигенде, қанайдының < қанайды*).

ММ-дер қолданысында прагматикалық өзгерістердің бұдан басқа да сан алуан түрін келтіруге болады. Мысалы, солардың біріне соңғы компоненті етістік болып келетін мақал-мәтелдердің осы мүшенің сөз ыңғайына, мәтін жүйесіне, сан алуан модификациялық өзгерістерге түсуіне байланысты варианттануын жатқызуға болады. Мысалы,

мына мақалдың: *Өре табылса — шабақ, Талқан табылса — тамақ < >* деген мақалдың: *Өре табылса, шабақ бар (болады//табылады), Талқан табылса, тамақ болады // табылады < >* деп айтылатын варианттары да бар. *Бір күн дәмін татқанға қырық күн сәлем // сәлем де // сәлем бер < >* т. с. с.

2. Синонимдік варианттар. Бұл өзгерістің тетігі тілде қалыптасқан бір мақал, не мәтелдің бір, не екі компонентін өзгертіп, оны мағыналас (синонимдес) басқа сөзбен ауыстыруға байланысты. Мысалы, *Жақсы сөз — жарым ырыс < >* түрінде қалыптасқан мақалды кейде *Жақсы лепес — жарты ырыс < >* деп қолданады. Бұл екеуінің мән-мағынасы бірдей, бірақ, көріп отырғанымыздай, құрамында синонимдердің (*сөз~лепес*) алмасуы бар.

Синонимдік өзгерістерден туындаған варианттарға мына мақал-мәтелді де жатқызуға болады:

Бәлен жерде бақыр бар, барсаң, бақыр тұрмақ, шақа да жоқ < >

Бәлен жерде бақыр бар, барсаң, бақыр тұрмақ шелек те жоқ < >

Бұл екеуі — бір мақалдың екі варианты. Олардың «вариантқа» айналуының себебі құрамындағы бір компоненттің мағыналас (синонимдес) екі сөзбен — «бақыр» мен «шелек» ауыстырылуына байланысты. Бірақ, бұл қолданыста бір мағыналық кілтпан бар. Мақал вариантындағы «мыс ақша» мағынасындағы *бақыр* сезі бірінші вариантта «майда тиын» мағынасындағы «шақа» сөзімен салысты-рылып тұрса, екінші вариантта мыстан жасалған ыдыс мағынасын-дағы «бақыр» сөзімен қаңылтырдан т. б. заттардан жасалған «шелек» сөзімен салыстырылып тұр. Бірақ, мақалдың жалпы (ауыс) мағынасына нұқсан келіп тұрған жоқ.

3. ММ-дердің эллипсистенген (ықшамдалған) варианттары. Паремнологияда мұны «узуальды-эллипсистенген» («узуально-эллиптированные варианты»), не ықшамдалған варианттар» деп те атайды. Бұл құбылыстың мәні мақал-мәтелдердің құрамынан о бастағы құрамдық элементтерінің (компоненттерінің) біреуін, не екеу-үшеуін, жалпы мән-мағынасына нұқсан келмейтіндей етіп түсіріп айтуға және олардың тілде сол қалпында қалыптасуына байланысты. Мақал-мәтелдердің дамуына тән «әрі қысқа, әрі нұсқа» атанатын үрдісіне байланысты жүзеге асырылатын бұл құбылыстың тілде түрлері көп. Соның біріне, мысалы, о баста екі тағаннан (жолдан) тұратын ММ-дің бір тағанын түсіріп айту дәстүрі жатады. Қазақ тіліндегі біраз қос тағанды ММ-дердің бір тағандыға айналып, дәстүрлі қолданысқа ие болу себебі де содан. Мысалдар:

Көрмес түйені де көрмес < >

Көрмес түйені де көрмес, танымас Құдайын да танымас < >

аШегірткеден қорыққан егін екпес < >

Шегірткеден қорыққан егін екпес, барымтадан қорыққан мал жимас < > т. б.

ММ-дердің ықшамдалған (эллипсистенген) варианттарына қос тағанның соңында қайталанып келетін мүшенің біріншісін түсіріп айтып, оның функциясын екіншісіне жүктеу нәтижесі де жатады. Мысалы:

Болса, досыңмен кеңес, болмаса, бөркіңмен кеңес < >

Болса, досыңмен, болмаса, бөркіңмен кеңес < >

Елу жылда ел жаңа, жүз жылда — қазан < > т. б.

Сұлуынан жылуы жақсы// артық < >

Сулуынан — жылуы < >

Аш құлақтан тыныш құлақ артық < >

Аш құлақтан — тыныш құлақ < > т. б.

Бұл тәрізді ММ-дердің жеке компоненттерін түсіріп, ықшамдап айтудан олардың жалпы мән-мағынасына нұқсан келмейді.

4. Метатезалық варианттар. Метатеза, әдетте сөз құрамындағы жеке дыбыстардың, не буындардың орын ауыстыруын білдірсе, оны біз шартты түрде ММ-дер құрамындағы жеке компоненттердің, не сөз тіркестерінің орын алмастыруына қатысты қолданып отырмыз. Өйткені, бұл құбылыс ММ-дерде де кездеседі. Мұны кейбір қос тағанды ММ-дердің тағандарының орнын ауыстырып қолданудан көруге болады. Мысалы, *Сиыр сипағанды білмейді, Жаман сыйлағанды білмейді < >* деген мақалдың бір варианты — *Сиыр сипағанды білмейді < >* ықшамдалған (эллипсистенген) вариант болып қалыптасса, енді біреуі — *Жаман сыйлағанды білмейді, Сиыр сипағанды білмейді < >* деген метатезалық варианттары тағы кездеседі. Бірақ, бұлар құрамы жағынан қалай өзгерсе де, мағыналарын баз калпында сақтайды.

Міне, ММ-дердің бұл көрсетілген узуальды варианттары да олардың қолданысына байланысты өзгерістерінен туындаған заңды құбылысқа жатады.

Әдебиет:

1. Қайдар. Ә. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). Алматы. Тоғанай Т., — 2004. — 559 б.
2. Қайдар Ә. Т. Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері: Актуальные проблемы казахского языка. — Алматы: Ана тілі, 1998. — 304 б.
3. Сағындықов. Қ. Саңлақ сандар // «СҚ». — 1985. — 16 ақпан.
4. Қалиұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. — Алматы, 2004. — 152 б.
5. Әлімқұлов. Т. Сырлы саз. — Алматы, 1961. — 360 б.
6. Адамбеков. С. Атылған қыз туралы аңыз. — Алматы, 1980. — 310 б.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ УНИВЕРСИТЕТЕ «БОЛАШАК»

Реализуя инициативы Главы государства Н.А. Назарбаева, университет «Болашак», имеющий 19-летний опыт подготовки кадров в области образования, бизнеса, инженерии, сельского хозяйства и других специальностей, стремится к удовлетворению потребностей работодателей в специалистах, обладающих логическим мышлением, способных адаптироваться к изменяющимся условиям мирового рынка в условиях глобализации. Прием в Университет осуществляется по государственным образовательным грантам и на договорной основе. Подготовка специалистов осуществляется по 42 специальностям бакалавриата и 6 специальностям магистратуры. Университет включает 3 факультета, 10 кафедр, 2 колледжа.

Как учебное заведение Университет видит свою миссию не только в передаче имеющихся знаний, но и наработке новых знаний на основе достижений науки. При таком подходе в научный поиск вовлечены не только преподаватели, но и большинство студентов, а также магистранты университета. Сегодня Университет «Болашак» является исследовательским университетом инновационного типа.

Университетом проводится работа по созданию и внедрению совместных образовательных программ с зарубежными вузами. Так, с целью творческого сотрудничества университет подписал договора о сотрудничестве с Аэрокосмическим институтом, институтом Аэронавигации Национального авиационного университета Украины, Федеральным государственным бюджетным образовательным учреждением высшего профессионального образования «Московским государственным университетом экономики, статистики и информатики (МЭСИ)», университетом Экономики и предпринимательства (Кыргызстан), научно-издательским центром «Социосфера» (Чехия), издательством «Молодой ученый» (Россия), центром социально-политических исследований «Премьер» (Россия), ORT Publishing (Германия), Cibunet Publishing (США) и т.д. В договорах рассматриваются конкретные мероприятия по развитию сотрудничества в области учебно-методической и научно-исследовательской деятельности; повышению квалификации и организации стажировок профессорско-преподавательского состава; а также по реализации совместных образовательных программ бакалавриата и магистратуры.

Увеличивается количество зарубежных публикаций ППС, в том числе в научных изданиях с высоким импакт-фактором. За 2013 год за рубежом опубликовано свыше 38 научных статей ППС университета. Основные результаты исследования опубликовались в России, Чехии, Польше, Болгарии, Германии, США, Пакистане, Южной Корее, Испании, а также в рецензируемых журналах, которые имеют SJR (Scopus, Elsevier и т.д.).

INFORMATION ABOUT «BOLASHAK» UNIVERSITY

Realizing initiatives of the Head of state N.A. Nazarbayev, the «Bolashak» University having 17 years' experience of training in the field of education, business, engineering, agriculture and other specialties for Kyzylorda area, achieves for satisfaction of needs of employees in the experts of possessing logical thinking, capable to adapt for changing conditions of the world market in the conditions of globalization. The university train 42 specialties of a bachelor degree, 6 specialties of a master. It includes 3 faculties, 10 departments and 2 colleges.

The university predict its mission not just having the knowledge as an institution, but also having the new achievements in sciences. In research not only the teachers are involved, but also students and masters of university. As a result, today «Bolashak» University is one of the innovation types of research work.

The presence of the international joint educational programs by university is conducted work on creation and introducing the joint educational programs with foreign high schools. For example, university has signed the agreement on cooperation with Aerospace institute and institute to Aero-navigations National aircraft university of the Ukraine, has signed the agreement on strategic partnership with Federal state budgetary educational institution of the high vocational training «Moscow state university of the economy, statistics and informatics (MESI)» and Erevan branch of the federal state budgetary educational institution of the high vocational training «Moscow state university of the economy, statistics and informatics (MESI)», one more agreement is signed in this year about cooperation between university «Bolashak» and university of the Economy and enterprise (Kyrgyzstan), with press «Young scientist» (Russia), with center of social-political researches «Premier» (Russia), ORT Publishing (Germany), Cibunet Publishing (USA). Permanent cooperation is provided in agreement between university in the field of scholastic-methodical, research and cultural activity; in increasing of the qualifications and organizations of the periods of trial professorial-teaching composition; in realization of the joint educational programs bachelors and the masters.

The quantity of foreign press of teaching staff is improving. 38 articles of teaching staff are published in foreign countries like Russia, Czechia, Poland, Bulgaria, Germany, Pakistan, the South Korea, Spain in 2013.

There are many articles which are published in reviewed journals like SJR (Scopus, Elsevier etc). The results of scientific research work of professor-training staff is actively being developed and implemented in the educational process.

Молодой ученый

Ежемесячный научный журнал

№ 4.1 (63.1) / 2014

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Ахметова Г. Д.

Члены редакционной коллегии:

Ахметова М. Н.
Иванова Ю. В.
Лактионов К. С.
Сараева Н. М.
Авдеюк О. А.
Алиева Т. И.
Ахметова В. В.
Брезгин В. С.
Данилов О. Е.
Дёмин А. В.
Дядюн К. В.
Желнова К. В.
Жуйкова Т. П.
Игнатова М. А.
Коварда В. В.
Комогорцев М. Г.
Котляров А. В.
Кучерявенко С. А.
Лескова Е. В.
Макеева И. А.
Мусаева У. А.
Насимов М. О.
Прончев Г. Б.
Семахин А. М.
Сенюшкин Н. С.
Ткаченко И. Г.
Яхина А. С.

Ответственные редакторы:

Кайнова Г. А., Осянина Е. И.

Международный редакционный совет:

Айрян З. Г. (Армения)
Арошидзе П. Л. (Грузия)
Атаев З. В. (Россия)
Борисов В. В. (Украина)
Велковска Г. Ц. (Болгария)
Гайич Т. (Сербия)
Данатаров А. (Туркменистан)
Данилов А. М. (Россия)
Досманбетова З. Р. (Казахстан)
Ешиев А. М. (Кыргызстан)
Игисинов Н. С. (Казахстан)
Кадыров К. Б. (Узбекистан)
Козырева О. А. (Россия)
Лю Цзюань (Китай)
Малес Л. В. (Украина)
Нагервадзе М. А. (Грузия)
Прокопьев Н. Я. (Россия)
Прокофьева М. А. (Казахстан)
Ребезов М. Б. (Россия)
Сорока Ю. Г. (Украина)
Узаков Г. Н. (Узбекистан)
Хоналиев Н. Х. (Таджикистан)
Хоссейни А. (Иран)
Шарипов А. К. (Казахстан)

Художник: Шишков Е. А.

Верстка: Бурьянов П. Я.

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются.

За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Материалы публикуются в авторской редакции.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231.

E-mail: info@moluch.ru

<http://www.moluch.ru/>

Учредитель и издатель:

ООО «Издательство Молодой ученый»

ISSN 2072-0297

Тираж 1000 экз.

Отпечатано в типографии «Конверс», г. Казань, ул. Сары Садыковой, д. 61